

K 41.255
3

ქართული
ნაციონალური
ბიბლიოთეკა

საქართველოს
წიგნობის
სამსახური

საქართველოს სამსახური

• მ ა მ რ ი მ ა მ ა მ ა მ •

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია

ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და
ეთნოგრაფიის ინსტიტუტი

ქართული
ენციკლოპედია

ვალერიან ითონიშვილი

ხევის ტოპონიმია

K 141.255
3

გამომცემლობა „მეცნიერება“

თბილისი

1971

4
 413.11
 o 409

ზევის ტოპონიმია დღემდე სრულიად შეუსწავ-
 ლელი იყო. ამ ნაშრომში თავმოყრილია ავტორის მი-
 ერ ზევში (თანამედროვე უაზბევის რაიონი) 1950—
 1966 წწ. დადგენილ ადგილთა (სოფლებისა და ნასოფ-
 ლარების, მატერიალური კულტურის ძეგლებისა და
 მათი ნანგრევების, გზა-ბილიკებისა და გადასასვლელე-
 ბის, ზეობებისა და ზეეების, მთებისა და მწვერვალე-
 ბის, კლდეებისა და მუინვარების, მდინარეებისა და წუ-
 რო-ნაკადულების, ტყეებისა და ბუჩქნარების, სახნავ-
 სათიბ-საძოვრების) სახელწოდებები. მათი ლიდი ნაწი-
 ლის ახსნა მოცემულია ისტორიული წყაროების, სპე-
 ციალური ლიტერატურის, ეთნოგრაფიული და ფოლ-
 კლორული მასალების დახმარებით. ნაშრომი წყაროთ-
 მცოდნეობითი ხასიათისაა, რომელიც სისარგებლო სამ-
 სახურს გაუწევს ყველას, ვისაც ინტერესებს ზევის
 გეოგრაფია, ისტორია, არქეოლოგია, ეთნოგრაფია, არ-
 ქიტექტურა, ფოლკლორი და დიალექტი.

1-6-2
 136-70 აღდ.

177 8311

2212.

9731

შესავალი

ისტორიული გეოგრაფიის, როგორც ისტორიის დამხმარე სამეცნიერო დისციპლინის კვლევის სფეროში ტოპონიმიკურ (ადგილთა სახელები) მასალას შესაფერისი ადგილი უჭირავს. ამგვარი მასალისადმი ინტერესი ქართულ საისტორიო მეცნიერებაში კარგა ხნის წინათ გაჩნდა. ვახუშტი ბაგრატიონის, მარი ბროსეს, დიმიტრი ბაქრაძის, მოსე ჭანაშვილის, ნიკო მარის, ექვთიმე თაყაიშვილის, ივანე ჯავახიშვილის, სიმონ ჯანაშიას, სიმონ ყაუხჩიშვილის და რიგ სხვა მკვლევართაღწერილობითი თანამედროვე ისტორიოგრაფიაში სათანადოდ არის შეფასებული¹. ამ მხრივ საგანგებოდაა გამოყოფილი ივანე ჯავახიშვილის, როგორც ჩვენი ისტორიოგრაფიის ახალ ხანაში საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ფუძემდებლის სახელი, რომელმაც საქართველოს ისტორიულ გეოგრაფიას სპეციალური გამოკვლევა მიუძღვნა და ის „ქართველი ერის ისტორიის“ მეორე ტომში მოათავსა. ისტორიული გეოგრაფიის კვლევის სფეროში შექმნილი მემკვიდრეობის გათვალისწინებისა და ახალი მონაცემების ღრმა ანალიზის საფუძველზე ნიკოლოზ ბერძენიშვილის თაოსნობით ისტორიულ გეოგრაფიას ისტორიის დამხმარე სამეცნიერო დისციპლინის სახე მიეცა, რომელიც ივ. ჯავახიშვილის სახელ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის ერთ-ერთი უჭრედის სახით ფრიად ნაყოფიერ მუშაობას ეწევა. ამ სამეცნიერო უჭრედის თანამშრომლებმა არაერთი სერიოზული ნაშრომი მიუძღვნეს საქართველოს სხვადასხვა კუთხის ტოპონიმიკასაც.

წინამდებარე ნაშრომი ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის მიერ ამ მიმართულებით წარმოებულ სამუშაოს შემაჯავებელი ნაწილია, რომლის მიზანია მკითხველს გაცნოს დღემდე შესწავლელი ხევის ტოპონიმიკური მასალა.

¹ ნ. ბერძენიშვილი, ისტორიული გეოგრაფიისათვის, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, I, თბილისი, 1960.

ტოპონიმიკური მასალის შეკრება ხევში დაიწყო 1950 წლიდან (თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ისტორიის ფაკულტეტის იმეორე კურსის დამთავრების შემდეგ), როდესაც აქ ეთნოგრაფიკული მასალის შეგროვებას შევუდექით. თავდაპირველად ადგილთა სახელების ჩაწერას ვახდენდით ეთნოგრაფიული მასალის სრულყოფის მიზნით, რის გამო ტოპონიმიკური მასალის შეგროვების მასშტაბი ეთნოგრაფიული თემატიკის ინტერესებით იყო განსაზღვრული და ამდენად მას არ შეიძლებოდა ჰქონოდა ხევის ტოპონიმიკის შედარებით სრული სურათის წარმოსახვის პრეტენზია. ხევის ყველა სოფელში ეთნოგრაფიულ მასალაზე მუშაობისას რაკი ტოპონიმიკური მასალის თანმიმდევრული შეკრების შესაძლებლობაც გვქონდა, 1953 წლიდან საველე მუშაობა ამ მიმართულებითაც ვავაფართოვეთ. 1966 წლამდე მრავალი მთხრობლის არაერთგზის დაკითხვის შემდეგ გაკეთებული ტოპონიმიკური აღწერალობის საველე დღიურებიდან ამოკრების, მრავალჯერ შემოწმების, გაცხრილებისა და სათანადო ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მონაცემებთან შეჯერების საფუძველზე მოხდა ამ ნაშრომის გაფორმება. 1966 წლის შემდეგაც, როდესაც ნაშრომი ძირითადად დამთავრებული იყო, შესაძლებლობა მოგვეცა კიდევ რამდენიმე მომენტი დაგვეზუსტებინა, ზოლორიგ შემთხვევაში ზოგიერთი ავტორის მიერ პრესაში არასწორად ინტერპრირებული საკითხი კრიტიკულად შეგვეფასებინა.

ადგილთა სახელების აღწერისას პირველ ყოვლისა გავითვალისწინეთ ის გარემოება, რომ კუთხის სამეურნეო-ეკონომიური, სოციალურ-პოლიტიკური და კულტურული ვითარების შესაბამისად ტოპონიმიკაც გარკვეულ ცვალებადობას განიცდიდა. სოფლის გადაქცევა ნასოფლარად, კოშკის ადგილზე სალოცავის მოწყობა, ეთნიკური ცვალებადობა, ფლორის შეცვლა, ძველი გზა-ბილიკების მოშლა, ახალი გზების გაყენა, სახნავე ადგილის სათიბით შეცვლა, სათიბის გასაძოვრება და ა. შ. ტოპონიმიკის სფეროში ცვლილებებს იწვევდა, ზოგიერთი ადრინდელი ტოპონიმი დაიწყებას ეძლეოდა და მის ადგილს იკერდა ახალი შინაარსის გამომხატველი სახელწოდება. ამგვარი ცვალებადობა საუკუნეების განმავლობაში გრძელდებოდა, მაგრამ სათანადო წყაროების უქონლობის პირობებში, რაკი ამ პროცესის დანახვა ქრონოლოგიური თანმიმდევრობით შეუძლებელია, რაკი ხევის შესახებ არსებული მცირედი ისტორიული წყაროების დახმარებით მხოლოდ ზოგიერთი ტოპონიმის დათარიღება მოხერხდა, ჩვენ უმთავრესი ყურადღება მივაქციეთ ბოლო დროს მომხდარ სოციალურ-ეკონომიურ ცვლილებებს, რომლის გაუთვალისწინებლობა გამოიწვევდა რეალური ვითარებისა და ტოპონიმიკის შეუსაბამობას.

საქმე იმაშია, რომ საბჭოთა ხელისუფლების გამარჯვებისა და კომუნისტური რევოლუციის დაარსების შედეგად ხევში მდგომარეობა არსებითად შეიცვალა. ამ კუთხის კულტურულ-ეკონომიური პროგრესი მნიშვნელოვნად რეზულტატულად გამოისახა დიდი სამამულო ომის დამთავრების შემდეგ. ჯერ მანამდე სამეურნეო ნაკვეთების განსაზოგადოებამ მრავალი სახელწოდების მქონე ადგილის გამსხვილება და ამ სახელწოდებათა შეკვეცა გამოიწვია. შემდეგ ამას დაემატა ახალი სახლების სწრაფი ტემპით მშენებლობა და სოფლების ფართოდ განსახლება, რამაც გამოიწვია ყოფილი სამეურნეო ნაკვეთების დაფარვა ნაგებობებითა და ეზოებით. ამის შედეგად ამ ადგილთა სახელწოდებებიც მასზე დაშენებულ ნაგებობათა ქვეშ მოექცა და სულ მალე დავიწყებდასაც მიეცემოდა, თუ მათ აღნუსხვაზე არ ვიზრუნებდით. მხედველობაში მივიღეთ ის გარემოებაც, რომ ახალი ცხოვრების პირობებში მრავალი სამეურნეო ნაკვეთი სხვა დანიშნულებით იქნა გამოყენებული. დღევანდელ ხევში პურეულის მოყვანაზე აღარაფერ ფიქრობს, სახნავეების მცირედ ნაწილს იყენებენ მხოლოდ კარტოფილის დასათესად, ხოლო ის ადგილები, სადაც ქერი, სვილი, თავუთხი, ქერ-სვილი და შერია მოჰყავდათ, სათიბ-საძოვრებად გადააქციეს. მთის ფერდობებზე არსებული სათიბების დიდი ნაწილიც გაასაძოვრეს, რაც განაპირობა მეცხვარეობის აღმავლობაში. მეცხოველეობის ამ რენტაბელური დარგის ზრდის კვალობაზე მსხვილფეხა მესაქონლეობის განვითარების მასშტაბი მცირდებოდა და მისთვის განკუთვნილი საზამთრო საკვების ბაზაც (სათიბები) მეურნეობის მზარდი დარგის — მეცხვარეობის ინტერესების შესაბამისად საძოვრების ფონდს ემატებოდა.

დროის მცირე მონაკვეთში მომხდარი ასეთი დიდი ცვლილებების შემდეგ ტოპონიმიკური აღწერილობა, ადგილთა დღევანდელი მნიშვნელობის მიხედვით არასასურველ შედეგს მოგვცემდა. ამიტომ, იმისათვის, რომ ხალხის მეხსიერებაში შემონახულ ტოპონიმთა შედარებით სრული აღრიცხვა მოგვეცა, ხევის ტოპონიმიკური აღწერილობა გავაკეთეთ რევოლუციამდელი მონაცემების მიხედვით, როდესაც ჯერ კიდევ აღწერილ სახელწოდებებში მართლაც იგულისხმებოდა სახნავეები, სათიბები, საძოვრები და ა. შ. ასეთმა აღწერილობამ თავის მხრივ რეალური სურათი მოგვცა ხევის ტრადიციულ სამეურნეო პირობებზედაც და იმ სოციალურ ვითარებაზედაც, რაც გამოხატულებას პოულობდა უმთავრესად ადგილთა მფლობელობისა და საკუთრების ხასიათში.

ხევის ტოპონიმიკაში აისახა სახნავეების, სათიბების, საძოვრების, ტყის მასივებისა და ბუჩქნარების, წყაროების, დღე-ნაკადულების,

მდინარეების, გზა-ბილიკების, უღელტეხილების, მწვერვლების, ვულკანების, მყინვარების, გამოქვაბულების, ნასოფლარებისა და ყველა სახეობის ნაგებობათა თუ მათი ნაშთების სახელწოდებებზე.

ამგვარ სახელწოდებათა დიდი ნაწილის შესახებ არსებული ხალხური გადმოცემების მიხედვით შესაძლებელი ვახდა მათი შინაარსის გაგება. თუ სამეურნეო ნაკვეთის შესახებ არსებული ცნობებით ირკვევა, რომელი მათგანი რა დანიშნულებით გამოიყენებოდა, გადმოცემების ერთი ნაწილი გვიხსნის ნასოფლარებისა და ნაგებობების აღმნიშვნელი ტოპონიმების დედაბრს. რიგ შემთხვევაში ადგილობრივი სახელწოდება და მის შესახებ არსებული ხალხური გადმოცემა ეხმაურება წერილობით წყაროებში დამოწმებულ ვითარებას, რაც თვით წყაროში დაცული ამა თუ იმ ცნობის შინაარსის გახსნაში გვეხმარება. ამ მხრივ ტოპონიმიკური მასალა დამხმარე და არაიშვიათად ძირითადი წყაროს როლს ასრულებს.

ასეთივე მნიშვნელობის მქონეა ტოპონიმების დიდი ნაწილი მოსახლეობის ეთნიკური შედგენილობის, მოსახლეობის მოძრაობის, შეზობელ მთიელებთან მოხვევების ურთიერთობის (უმთავრესად ბრძოლების), სულიერი კულტურისა და სოციალური ურთიერთობის შესახებ. ამ უკანასკნელი საკითხიდან ყურადღებას იქცევს საკუთრების ხასიათი. ადგილთა სახელებისა და მათ შესახებ არსებული განმარტების მიხედვით დგინდება, რა იყო საოჯახო, პატრონიმიულ თუ სასოფლო საკუთრებაში, რომელი ადგილი ვის ეკუთვნოდა და რა გზით ექცეოდა ის სხვის ხელში (გაყიდვა, გადაცემა, საურავში გაღება, მიტაცება...), რა სახის ბრძოლა მიმდინარეობდა სოციალურად აღზევებულ ფენასა და რიგით მეთემეებს შორის და საზოგადოებრივი ურთიერთობის განვითარების რა საფეხურისათვის იყო დამახასიათებელი ეს ვითარება. ამ მხრივ ტოპონიმიკა მხარს უსწორებს ხევის ეთნოგრაფიულ მასალას და არსებულ ისტორიულ წყაროებს და დამატებით ცნობებს გვაწვდის იმის შესახებ, რომ ხევში საოჯახო საკუთრებასთან ერთად არსებობდა პატრონიმიული, სასოფლო-სათემო და სახატო საკუთრებაც, ისევე როგორც ადგილების გარკვეულ ნაწილს ფლობდნენ გვიანფეოდალურ ხანაში აღზევებული ზოგიერთი გვარები. სოციალური ბრძოლაც ძირითადად ასეთ გვარებსა (ლუღუშაურები, ყაზბეგები) და რიგით მეთემეებს შორის მიმდინარეობდა და მთელი ეს საადგილმამულო ურთიერთობა დამახასიათებელი იყო საზოგადოებრივი განვითარების იმ საფეხურისათვის, როდესაც ფეოდალიზმი გზას იკაფავდა ტერიტორიული თემის ფარგლებში, სოფლის თემის ძირითადი ნიშნებისა და თე-

მური ყოფისათვის დამახასიათებელი ტრადიციების შენარჩუნების პრობლემაში.

ხევის ტოპონიმია საყურადღებო წყაროდ გვესახება ქართული ჩრდილოკავკასიელ მთიელებთან მოხვედრის ურთიერთობის ნიშნად. ამ მხრივ, პირველ ყოვლისა, საინტერესოა გზებისა და ზეკარების სახელწოდებანი, რომელთა მეშვეობით შესაძლებელია სხვადასხვა მიმართულებით დამაკავშირებელი ზოგიერთი მარშრუტის გარკვევა. დამახასიათებელია ისიც, რომ მეზობლებთან საურთიერთო ზოლში ქართულ სახელწოდებებთან ერთად გვხვდება ჩრდილოკავკასიელ ხალხთა (ოსები, ნახები) ტოპონიმების კვალიც. აღნიშნული ვითარება ძირითადად შეინიშნება ჩრდილოეთის მხრიდან დარიალის ხეობაში, რომელიც საქართველოს უშუალოდ აკავშირებდა ოსურ-ნახურ სამყაროსთან და სამხრეთიდან ხევის სათავეებში, საიდანაც იწყება ოსებით დასახლებული თრუსოს ხეობა. თავის მხრივ ქართული სახელწოდებებიც გვხვდება როგორც ოსებით დასახლებულ ხევის სათავეებში, ისე დარიალის ხეობაში საქართველოს საზღვრის იქით, რაც აიხსნება ერთი მხრივ, საქართველოს ადრინდელი ზეგავლენით, ხოლო, მეორე მხრივ, ამ ტერიტორიაზე (ზემო ლარსი, ქვემო ლარსი, ჩიმი, ბალთა) ქართველი მთიელების (მოხვევები, მთიულები, გუდამაყრელები, ქსნელები) დასახლებით.

აღნიშნული ვითარების გამო ხევის ტოპონიმოლოგიაში აღწერილობაში შევიტანეთ ზოგიერთი ისეთი ტოპონიმიც, რომელიც ხევის ჩრდილოეთით, თანამედროვე ჩრდილო ოსეთის ტერიტორიაზე გვხვდება, მაგრამ დარიალის ხეობის ადგილთა სახელების სრულყოფისათვის სათანადო მნიშვნელობა ენიჭებოდა. ასევე, რაც ოსებით დასახლებული რამდენიმე სოფელი (ზემო და ქვემო უხათი, კობი, აღმასიანი) ხევის სათავეებში მდებარეობს, ისტორიული ხევის სრული ტოპონიმოლოგია აღწერის მიზნით აღნიშნული სოფლების ადგილთა სახელწოდებებიც, რომლებიც თითქმის მთლიანად ოსურად გამოითქმის, ხევის ტოპონიმოლოგიაში მოვაქციეთ.

ხევის ტერიტორიაზე (სნოს ხეობის სათავეებში) მოხვედრებთან ერთად ცხოვრობენ ხევსურებიც (ართხმო, ჭუთა). ამ სოფლების ტოპონიმოლოგია აღწერილობა გავაკეთეთ ხევსურ მთხრობელთა მეშვეობით და სნოს ხეობის ტოპონიმოლოგიას მივაკუთვნეთ.

წინამდებარე ნაშრომი შედგება ორი ძირითადი ნაწილისაგან. პირველი ნაწილი შეიცავს ტოპონიმების (2085 ერთეული) დასახელებას, ხოლო მეორეში მოცემულია მათი შინაარსის ახსნა ისტორიული წყაროების, ეთნოგრაფიული მონაცემების, ფოლკლორული მასალებისა

და სპეციალური ლიტერატურის დახმარებით. ლინგვისტურ შიგნით
შეგნებულად ავარიდეთ თავი, მაგრამ ვიმედოვნებთ რომ ამ მასალით
ენათმეცნიერებიც დაინტერესდებიან.

ნაშრომის როგორც პირველ, ისე მეორე ნაწილში ტოპონიმები
დალაგებულია მდ. თერგის დინების მიმართულებით. ამის შესაბამისად
აღწერილი და განხილულია ჯერ ხევის სათავეების ტოპონიმია, შემ-
დეგ საკუთრივ თერგის ხეობისა სოფ. ყანობიდან სოფ. გველეთამდე.
ამას მიყვება დარიალის ხეობის ტოპონიმია და ბოლოს სნოს ხეობის
ტოპონიმოკური აღწერილობა. თითოეული ეს მონაკვეთი დაყოფილია
სოფლების მიხედვით, გარდა დარიალის ხეობისა, რომლის ადგილთა
სახელწოდებები აღწერილი გვაქვს მდ. თერგის მარჯვენა და მარცხენა
სანაპიროების მიხედვით.

დასასრულ უნდა აღვნიშნოთ, რომ ტოპონიმიაზე მუშაობა დიდ
დროს, ყურადღებას და სიფრთხილეს მოითხოვს. განსაკუთრებული
მნიშვნელობა ენიჭება მასალის ზუსტ ფიქსაციას, ვინაიდან ერთი გა-
მონათქვამის არასწორად ჩაწერაც კი შესაძლებელია საფუძვლად და-
ედოს სერიოზულ შეცდომას. ამის თავიდან აცილების მიზნით ჩანა-
წერს მრავალ მთხრობელთან ვამოწმებდით, მაგრამ ამ მხრივ, ისევე
როგორც ტოპონიმოკური აღწერილობის სისრულის მხრივ, ნაშრომი
ნაკლოვანებებისაგან დაზღვეული არ იქნება. მისი შემდგომი სრულ-
ყოფისა და შევსება-შესწორებისათვის გამოსადეგ შენიშვნებსა და და-
მატებით მასალას მადლობის გრძნობით მივიღებთ საქმით დაინტერე-
სებული ობიექტური მკითხველისაგან.

ნაწილი პირველი

ხევის ტოპონიმიკური აღწერილობა

ხევის სათავეები

ხევის თანმიმდევრული ტოპონიმიკური აღწერილობა მოცემული გვაქვს მდ. თერგის დინების მიმართულებით. ამის შესაბამისად, ხევის სათავედ ითვლება მისი სამხრეთი მხარე, რომელიც მოიცავს რამდენიმე დასახლებულ პუნქტს და მათ მთა-ბარს. მის ფარგლებშია მოქცეული აგრეთვე მკითხველისათვის კარგად ცნობილი ჯვრის უღელტეხილი, რომელიც წარმოადგენს ხევისა და მთიულეთის საზღვარს, ანუ თერგისა და არაგვის წყალგამყოფ მთას. როგორც ერთი, ისე მეორე ზეობისაკენ დახრილობა იწყება იმ წერტილიდან, სადაც აღმართულია ქვის სვეტი წარწერით ნიშნად იმისა, რომ საქართველოს სამხედრო გზის უკიდურეს სიმაღლეს ზღვის დონიდან შეადგენს 2395 მეტრი. ამ სვეტიდან ჩრდილოეთისაკენ მგზავრის თვალწინ იშლება ფართო ზეგანი, რომლის დახრილობა ასეთივე მიმართულებით თანდათანობით მკვეთრად შეიძინევა. სამიოდე კილომეტრის შემდეგ დაღმართი ეშვება მთებს შორის ჩაჭედილ ვიწრო ხეეში, რომლის ბოლო წყდება სოფ. აღმასიანთან (იხ. შენიშვნა 3)*. ამ ხეეში მოედინება მთის პატარა მდინარე, რომელიც წყლის მარაგს იკრებს ჯვრის უღელტეხილის ნაკადულებიდან და წყაროებიდან, ეშვება ჩრდილოეთისაკენ და სოფ. აღმასიანთან და კობთან მდ. თერგს ერთვის.

ვახუშტი ბაგრატიონის დახასიათებით, ეს ადგილი „არს დაბალი (ე. ი. ვაკე, ზეგანი — ვ. ი.) და უტყეო; ზამთარს ვერა ვლის ამას“

* შენიშვნები გაცემული გვაქვს ნაშრომის მეორე ნაწილში. ნაშრომის პირველ ნაწილში დაცული თანმიმდევრობის შესაბამისად პირველ რიგში ვცნობით ხევის სათავეების ტოპონიმიკური აღწერილობის შენიშვნებს, ხოლო შემდეგ მიყვება შენიშვნები თერგის ხეობის, დარიალის ზეობისა და სნოს ზეობის ტოპონიმების შესახებ. თითოეული ამ მონაკვეთის აღწერილობით ნაწილში დასმული ციფრი აღნიშნავს კვლევით ნაწილში მოცემული შენიშვნის ნომერს.

ზედა ცხენი თოვლის სიდიდითა; ზაფხულ არს ბალახიანი, ყვეაქლიანი. მისივე განმარტებით, „ამას უწოდებენ ყელს ხოლო ჩრდილოეთკენ ერთვის კევის მდინარეს კევი, და უწოდებენ შთას აქსელს“.

როგორც ვხედავთ, ვახუშტის ცნობით, ყელი ეწოდებოდა ყელის უღელტეხილის ზეგანს, ე. ი. მთიულეთიდან ხევში გადასავალ კორიდორს, ხოლო შთასავალი ერქვა იმ დაღმართს, რომელიც ამ ზეგნიდან კობისაკენ ეშვება ვიწრო ხეობაში და იქვე მოედინება ის წყალი. რომელიც ერთვის კევის მდინარეს, ანუ მდ. თერგს.

აღვიღს, რომელსაც ვახუშტი ყელს უწოდებს, მოხევეები ეძახიან ჯორთ ვაკეს (ჯვართ ვაკეს) ანუ ჯორს (ჯორი/ჯვარი), ხოლო მთელ ამ უღელტეხილს მთა-ს-ამის შესაბამისად, ჯვრის უღელტეხილიდან ჩამომდინარე წყალს ხევში ეწოდება მთის წყალაჲ, რომელიც იწყება საკუთრივ ჯვართ ვაკიდან. სათაეიდან ორიოდე კილომეტრის ქვემოთ მას დასავლეთის მხრიდან ერთვის ნაკადული, რომელსაც მოხევეები და მათ მეზობლად მცხოვრები ოსები უწოდებენ თეთრ წყალს (ოსურად ურს დონ — თეთრი წყალი). მთხრობლების განმარტებით, წყლის სახელწოდება დაკავშირებულია მთის სახელწოდებასთან (თეთრი მთა — ოსურად ურს ხობ), საიდანაც წყალი გამოდის. მთის ამგვარი სახელწოდება აიხსნება თეთრი ქანების არსებობით, მაგრამ წყლის ზემოხსენებული სახელწოდება საკუთრივ წყლის თვისების დახასიათებასაც იძლევა. მთის წყალაჲსა და თეთრი წყლის შენაერთს, რომელიც ღრმა ხევით მდ. თერგისაკენ მიექანება, ეწოდება როგორც მთის წყალაჲ, ისე თეთრი წყალი. კარგ ამინდში ის მართლაც თეთრი და ანკარაა, მაგრამ წვიმიანობის დროს ის ძალიან დიდდება და ღრმა ხევში ქანების ჩამორეცხვის შედეგად ყვეთელ ფერს ღებულობს. ნიაღვრად ქცეულ ამ წყალს არაერთხელ დაუზარალებია სოფ. აღმასიანი, რომელსაც ამჟამად იცავს ბეტონის კედელი.

მთის წყალაჲსა და თეთრი წყლის შესართავთან, ორ წყალს შორის მდებარე ფერდობზე ცხოვრობდა ოსი ბიღარა და მისი შთამომავლობა.

ჯვრის უღელტეხილის მისადგომებთან ჩრდილოეთის მხრიდან, ზედ საქართველოს სამხედრო გზაზე, მდებარეობს სოფ. აღმასიანი. მისგან ჩრდილო-აღმოსავლეთით, დაახლოებით ერთი კილომეტრის დაშორებით, კლდის ძირას, ასევე საქართველოს სამხედრო გზაზე, გაშენებულია სოფ. კობი. აღმოსავლეთის მხრიდან კობს ემეზობლება სოფ. ქვემო უხათი, ხოლო კობისა და ქვემო უხათის ზემოთ, კლდის თავზე გაშლილ მშვენიერ ზეგანზე დასახლებულია სოფ. ზე-

მო უხათი კობის პირდაპირ, მისგან დასაველეთით მდ. თერგის ვაკე
 მა იყო სოფ. თოღოთი, რომელიც დღეისათვის ნასოფლარს წარ-
 მოადგენს.

ეროვნული
 ბიბლიოთეკა

როგორც ვხედავთ, ხევის სათავეებში, ჯვრის უღელტეხილს ში-
 სადგომებთან, ახლო წარსულამდე იყო ხუთი დასახლებული პუნქტი.
 აღმასიანი, კობი, თოღოთი, ქვემო უხათი და ზემო უხათი. ამთგან
 თოღოთი ნასოფლარად იქცა, ხოლო დანარჩენი პუნქტები დღემდე
 ოსებითაა დასახლებული. ამის შესაბამისად ტოპონიმია ოსური
 სახელწოდებებითაა წარმოდგენილი, რასაც ჩვენ ქვემოთ ცალ-ცალკე
 სოფლების მიხედვით ვავეცნობით, ქართული შესატყვისების
 დართვით.

აღმასიანი⁴

ბიღართვ უვზრდწთ (სათ.)
 (ბიღაროვების სათიბები)⁵
 ბოდო (სად.)⁶
 დარლ ხუამთ (სახ.)
 (გრძელი მიწები)
 კობე ჭაზ (სახ.)
 (კობის ვაკე)⁷
 ნგრე ბარდუავ (სალ.)
 (ნგრე-ს ანგელოზი)
 სავდთ (სად.)
 საჯელე (სად.)
 (საძელე || საძილე)⁸
 თოღოზ (სათ.)
 (თოღოთი)⁹

უასტერჯი (სალ.)
 (წმინდა ვიორჯი)
 ურს დონ (მდ. სად.)
 (თეთრი წყალი)¹⁰
 უვლლავ ხუსწართ (სად.)
 (ზემო მზვარეები)
 ქასუგთ (სალ.)
 ყაუა ხსწნე ხუამთ (სახ.)
 (სოფლის საერთო მიწები)
 წახ ლვავთ (სად. გამ.)
 (მწვანე გამოქვაბული)
 ხმვრზაა ხუამ (სახ.)
 (ხამირზას მიწა)¹¹

კობი

ათენავ (სალ.)
 (ათენავა)
 დარლეთ (სახ.)
 (გრძელები)
 კობე ჭაზ (სად.)
 (კობის ვაკე)¹²
 კობე უასტერჯი (სალ.)
 (კობის წმინდა ვიორჯი)

მილონ (სათ.)
 (მილიონა)¹³
 ნარუანე დონ (მდ.)
 (ნაროვანის წყალი)¹⁴
 საჯელი (სათ.)
 (საძელე || საძილე)¹⁵
 სთგრ უვლვავ (სათ.)
 (დიდი ზევანი)

თოლგოზ (სათ.)
 (თოლგოთი)¹⁶
 უაქილა (სალ.)
 (ვაქილა)¹⁷
 უზღვეზაჲ (სათ.)
 (ზეგანი)
 ურს ღონ (სათ. მღ.)
 (თეთრი წყალი)¹⁸
 ჭჷსჷტუარ (სახ.)
 (ხატის უკან)
 ქაშუთჷ (სალ.)
 („ქაშვეთის წმინდა გიორგი“)
 ყზღესზარ (სათ.)
 (ტყვისთავი)

ყზუგეზრონ (სახ.)
 (სოფლის ნაპირი)
 ყილგ უასტურჯი-სეფლჷნიქოთჷჷჷჷჷ
 (გადასასვლელის წმინდა გიორგი)
 შუარ (ვეძა)
 შუთ (სად. სათ.)
 (კუთი)¹⁹
 წზხ ლზგვთ (სათ. გამ.)
 (მწვეანე გამოქვაბული)
 ხზრისთჷ (სახ.)
 (ტირიფები)
 (ჯიორგობა (სალ.)
 (ჯიორგობა)

ქვემო და ზემო უხათი²⁰

მრნე ბარღვუაგ (სალ.)
 (მრნის ანგელოზი)
 მრნე ბარღვუაგ ხუგმ (სახ.)
 (მრნის ანგელოზის მიწა)
 მზშანე ხუგმთჷ (სახ.)
 (საერთო მიწები)
 ბეღართჷ (სად.)
 (მინდვრები)
 ბიღწიღვათ (სათ.)
 (ბიღვხუვის)
 გაუღღვს ხუგმთჷ (სახ.)
 (?)
 გლოიგ უგზრღმნ (სათ.)
 (გლოის სათიბი)
 ღმრღ ხუგმ (სახ.)
 (გრძელი მიწა)
 ღონ ვუგვრღღთჷ (სად.)
 (წყლის ?)
 ზეღ ხუგმთჷ (სახ.)
 (ტაფობის მიწები)
 ზეღგნაღვ უგზრღმნთჷ (სათ.)
 (ირიბი ხევის სათიბები)
 თმშრღღთჷ (სათ.)

(განივის)
 ილია-ხშთშგ ძუარ (სალ.)
 (ილია—ახლო ჯვარი)
 კიიჯენ ძეყვთჷ (სად.)
 (ქვიანი ტაფობი)
 კობე სმთ ხუგმთჷ (სახ.)
 (კობის თავის მიწები)
 კუთიიუ კმშხთჷ (სად.)
 (კუთიიუს კლდეები)
 მანხლღვ იღავ (სად.)
 (?)
 მილინი (სად.)
 (მილიონა)²¹
 მიღვგავ შუარღმრთჷ (სათ.)
 (შიგნითა ვეძის თავი)
 მუშგმრთჷ (სათ.)
 (კალოს თავები)
 ნარვან (სად.)
 (ნაროვანი)²²
 ოჩგძთ უზღვეზთჷ (სად.)
 (ტალახიანი ზეგნები)
 რღარღვ ხუგნეგთჷ (სად.)
 (მაჩვის სოროები)
 რმზღთჷ (სათ.)

(ბორცვის ძირი)
 რბენთუ ხუგმთ (სახ.)
 (ბორცვის ძირის მიწა)
 რივედლონ (საძ.)
 (დასამურებელი)²³
 რგნძე შვრუ ხუგმთ (სახ.)
 (ბორცვის თავის მიწები)
 უაცილა (საღ.)
 (ვაცილა)²⁴
 უაცილაი ხუგმ (სახ.)
 (ვაცილას მიწა)
 უაცილაიუ უვარდნთ (სათ.)
 (ვაცილას სათიბები)
 უნიჯემუშთ (სათ.)
 (დევის კალო)
 ულკმბნთ (სათ.)
 (კლდის თავები)
 ულმწრდუ ხუგმთ (სახ.)
 (სასაფლაოს მიწები)
 ჭბთნთ (სათ.)
 (განიერები)
 ჭმშეგვთთ (საძ.)
 (ჩირდილის მიწები)
 ჭმშხარანუ უვარდნთ (სათ.)
 („ქამის შემდგომი სათიბები“)²⁵
 ქუგროგ ადნუ (სათ.)
 (წისქვილის ხევი)

უბუგრაზუ ხუგმ (სახ.)
 (სოფლისწინა მიწა)
 შაუჩუშთ (საძ.)
 (?)
 შვრხუ ჭმრშთ (სათ.)
 (წითლის ვეერდები)
 ცვგთთ (სათ.)
 (ჩირდილი)
 ცხხრადმდთუ ხუგმ (სახ.)
 (ბოსტნების მიწა)
 ძმლლქმთთ (სათ.)
 (უბატრონო ხეობები)
 ძუყუგ უვარდნ (სათ.)
 (ტაფობის სათიბი)
 ხვარანთ (საძ.)
 („საქმელი“)
 ხმძარუნდთ (სათ.)
 (ნასახლარები)
 ხუგრუ შვრთ (სათ.)
 (ლორღის თავები)
 ხუგრუ რაჟთ (საძ.)
 (ლორღის წინები)
 ხუგმთუშვრთ (სათ.)
 (მიწების თავები)
 ხუშშარდთ (სათ.)
 (მზვარეები)

თარგმის ხონა

(ყანობიდან გველეთამდე)

მდ. თერგი სათავეს იღებს რა თრუსოს ხეობის სიღრმიდან, ამ ხეობას სტოვებს სოფ. კობთან, ხევისა და თრუსოს ხეობის კუთხეში მკვეთრად უხვევს ჩრდილოეთისაკენ, მიედინება ამ მიმართულებით და დარიალის ვიწროების გავლით ვზას იკაფავს ჩრდილო კავკასიის ველებისაკენ. მდ. თერგის ორივე სანაპიროზე გაშენებულია მოხვევებით დასახლებული სოფლები: ყანობი, ხურთისი, ფხელშე, გორისციხე, ტორნისა, ტყარშეტი, სიონი, გარბანი, გაიბოტენი, თოთი, არშა, ფანშეტი,

ყაზბეგი, თარგმანი, გერგეტი, ცდო, გველეთი. ამათგან მღ. თერგის მარცხნივ განლაგებულია ტორნისა, სიონი, ვარბანი, არშა, ყაზბეგი და ლორგმანი, ხოლო დანარჩენი სოფლები მდებარეობენ თერგის მარცხენა სანაპიროზე.

ჩამოთვლილი სოფლებიდან არშა, ადრე მდებარეობდა თერგის მარცხენა სანაპიროზე. მან ადგილი იცვალა ანდუზიტის წარმოების გახსნის შემდეგ (იხ. არშის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 1).

ჩვენს ტოპონიმიკურ აღწერილობაში სახელწოდება „თერგის ხეობა“ პირობითი მნიშვნელობისაა, ვინაიდან აქ წარმოდგენილი აღწერილობა მოიცავს მხოლოდ ამ ხეობის მონაკვეთს ყანობიდან გველეთამდე. რასაკვირველია, თერგის ხეობაში შედის დარიალის ხეობაც, რომლის ცენტრალურ ადგილას გაშენებულია სოფ. გველეთი. დარიალის ხეობაში აქვთ ადგილები აგრეთვე ყაზბეგელებსა და ცდოველებს. ამის გამო ყანობიდან გველეთამდე გაჭიმული ხეობის ტოპონიმიკაში სოფ. გველეთის ტოპონიმიკაც შევიდა, მაგრამ იმ მიზნით, რომ დარიალის ხეობის ტოპონიმიკა სრული სახით ყოფილიყო წარმოდგენილი, ის ქვემოთ ცალკე გამოვეყავით.

თერგის ხეობის ტოპონიმიკურ აღწერილობას ვიძლევეთ სამხრეთიდან ჩრდილოეთის მიმართულებით, ე. ი. მიყვებით მღ. თერგის დინებას. ამის გამო, პირველ ობიექტად წარმოგვიდგება სოფ. ყანობი, ხოლო მას მიყვება დანარჩენი სოფლები გველეთამდე, ამ უკანასკნელის ჩათვლით.

ყ ა ნ ო ბ ი¹

არყონის წმინდა გივარგი (საღ.)	ბოსლობი ⁸ (სათ. საძ.)
არბუხელა ² (სახ. სათ. საძ.)	ვალმები (სახ. საძ.)
ასაპელი ³	ვალმი ჭევაი (სათ.)
ასაპელის ძირი (საძ.)	ვამოლმი ჭევაი (სათ.)
ალიშბალიში (სახ. საძ.)	ვასაჭეჩავები ⁹ (სათ.)
ამირანაის საჯოვე ⁴ (საძ.)	ვამოს ნასახლარი ¹⁰ (სახ. სათ. საძ.)
ახათაი (სახ. სათ. საძ.)	ვზაშუა ¹¹ (სახ.)
ახათაის კარი (სათ.)	ვზისძირები (სახ.)
ბანთუყენა ⁴ (სახ.)	ვონაი (სახ. სათ. საძ.)
ბატრიანი მთა ⁵ (სათ. საძ.)	ვრილწყარო (წყ. სათ.)
ბეგისტაფი ⁶ (სახ.)	ვოკიეთ სათრევი ¹² (სათ. სთრ.)
ბეგისპირი (სახ.)	დეკიანი ¹³ (საძ. დეკა)
ბროლის წყარო ⁷ (წყ.)	დიდმთაი (სათ. საძ.)

დიდმთაას წვერები (საძ.)
 ესკალთანაა¹⁴ (სახ. სათ.)
 ეკალი¹⁵ (რიყე)
 ეკალთავეები (საძ.)
 ვათის ტევაა¹⁶ (მღ.)
 ვანეთ მთა¹⁷ (სათ. საძ.)
 ვანეთ მთის ქელი (სათ. საძ.)
 ვანეთ მთის წვერები (საძ.)
 ვეძათქელი¹⁸ (საძ.)
 ვერძის ტყავაა (საძ.)
 ვირის ქლიკაა (სათ.)
 ვულტეხილი¹⁹ (სახ. სათ.)
 თარანგელოზი²⁰ (სალ.)
 თეთრქევიშა²¹ (საძ. ლვ.)
 თემურეთ წყარო²² (წყ.)
 თხის ფსელაა²³ (წყ.)
 ითონეთ ნაკალოვარი²⁴ (სათ.)
 კალოსპირაა²⁵ (სახ.)
 კანჯარაას ქოხები (გამ. საძ.)
 კართანაა²⁶ (სახ. სათ.)
 კვრე (სალ.)
 კვრეს ძირი (სახ.)
 კერკნები²⁷ (სახ. სათ.)
 ლიშე || ლიშიაა (მღ. სახ. სათ.)
 მარტულელაა²⁸ (სახ.)
 მთა (სათ.)
 ნარიანი²⁹ (სათ.)
 ნიშთანაა³⁰ (სახ.)
 ოხთანგეთ ყანების თავი³¹ (საძ.)
 საბარგე³² (საძ.)
 საგუბარაა (სათ.)
 საგულებელი³³
 სადათუაა (სათ.)
 სადროშიაას ქელი³⁴ (საძ.)
 სათოლგოთო³⁵ (საძ. სათ.)
 სათიბონაა (სახ. სათ.)
 სამტვერე³⁶ (საძ.)
 სამკუთხედი (საძ.)
 სასოფლო რუვი³⁷ (სათ. საძ.)
 საფოროქო³⁸ (სათ. საძ.)

საყდრის გვერდი (სახ.)
 საყდრის უკენაა (სახ.)
 საყდრის თავი (სახ.)
 საყდრის ძირი (სახ.)
 საცურავაა (სათ.)
 საძილე ქელი (საძ.)
 ტეტიაას წყარო³⁹ (წყ.)
 უნავირაა⁴⁰ (სათ.)
 უნავირაას წვერები (საძ.)
 ფერჭაა (სახ.)
 ფიცარი⁴¹ (კლდე, საძ.)
 ფშანი⁴² (სახ. სათ.)
 ჭართიაა (ბეჭობი)
 ჭაშეთიაა (სახ. სათ.)
 ლორლაა⁴³ (სახ.)
 ყველაწმინდა (სალ.)
 ყორული⁴⁴ (საძ.)
 ყაზილეთ სასვილეუები⁴⁵ (სათ.)
 შაკვლდე⁴⁶ (საძ.)
 ჩიგრიგავაა (სათ. საძ.)
 ჩირდილაა⁴⁷ (სახ. სათ.)
 ჩირდილაას რუვი (სათ.)
 ჩხამაიანი⁴⁸ (სათ.)
 ჩხრიალაა⁴⁹ (საძ.)
 ცალგვერდი⁵⁰ (საძ.)
 ცუთი⁵¹ (სათ. საძ.)
 ცუთის ტბა (ტბა)
 ცუთის წყარო (წყ.)
 ძველ ყანობაა⁵² (ნასოფ.)
 ძუძუები⁵³ (საძ. ტყე, სალ.)
 წითელქევიშა⁵⁴ (საძ. ლვ.)
 წყარუანი (საძ.)
 წყაროს თოლაა (წყ.)
 ქალაა⁵⁵ (საძ. რიყე)
 ჭინეთაა (სათ.)
 ხატი (სალ. სათ.)
 ჭაჭბევი⁵⁶ (სახ.)
 ჭაჭები (საძ.)
 ტევაა⁵⁷ (მღ. სათ.)
 ტოფები⁵⁸ (სათ.)

ალბაინიში² (საძ.)
 ალექსანდრეს წყარო³ (წყ.)
 აღიშმალიში (საძ.)
 ახო⁴ (საძ.)
 ბატეული (სახ.)
 ბოსლობი⁵ (სათ. საძ.)
 ბროლიანთი⁶ (საძ.)
 ბროლიან წყარო⁷ (წყ.)
 ვადაკოდილი (საძ.)
 ვალმაჲ (სახ. სათ. საძ.)
 გვერდოჲ (საძ.)
 ვიხი ვორაჲ⁸ (საძ.)
 გლუენი⁹ (საძ.)
 გლუეთ წყარო (წყ.)
 ვოგინათეული¹⁰ (უბანი)
 ვოგორეთეული¹¹ (სათ.)
 ვოდორათ კლდე (საძ.)
 ვოდორაჲ კლდის ძირი (საძ.)
 ვორისციხული¹² (სახ.)
 ვოლგოთაჲს ფერდი (საძ.)
 ვრძელაჲ (სახ.)
 დათხატი¹³ (სახ. სათ.)
 დაფიცული ეკალი¹⁴ (საძ.)
 დიდმინდორი (საძ.)
 დიმიტრაჲს მინდორი¹⁵ (საძ.)
 დიდუბე (საძ.)
 დიდგევი (საძ. ხევი)
 დიდმთაჲ (სათ.)
 დოლთი (საძ.)
 დოლთძირი (საძ. წყ.)
 დუქანაჲ (საძ.)
 ველტეხილი¹⁶ (სახ. სათ.)
 ზაითი მაწრევი (სახ.)
 ზაქარიეთ მთა¹⁷ (სათ.)
 ზემო ჯორაჲ¹⁸ (სათ.)
 ზემო ჯვრის ძირები (სახ.)
 ზემო ჯვრის უკენაჲ (სახ.)

ზემო ჯორაჲს გვერდურ (სახ.)
 ზემო ქესიაჲ (სათ.)
 თამარის ეკლესია¹⁹ (სახ.)
 თომას წყარო²⁰ (წყ. სათ.)
 ივანს ციხე²¹
 ითონეთეული²² (სათ. კალო)
 კახხაჲ²³ (კლდე)
 კალოს ძირი²⁴ (ტყე)
 კერკენი²⁵ (გამ.)
 კერკინან ფერდი²⁵ (საძ.)
 კეტო (სათ.)
 კვრე (სალ. სათ. ტყე)
 კვრესუენაჲ (სათ.)
 კვრელეთიშვილი (სალ.)
 კისერი (სახ.)
 კისერაჲს ნაბინავარი²⁷ (საძ.)
 კლდის ციხაჲ²⁷ (საძ.)
 კოლოტაჲ (სახ.)
 კობის წმ. გივარგის ნიში (სალ.)
 ლადარიანთეული²⁸ (უბანი)
 ლამაზი ფერდი (საძ.)
 ლალმუთი (საძ.)
 ლალმუთის თაგი (საძ.)
 ლალმუთის ძირი (საძ.)
 ლიშე || ლიშიაჲ (მდ. სახ. სათ. საძ.)
 მაწრევი (სახ.)
 მარიამწმინდა (სახ.)
 მაწყვეტელი (საძ.)
 მკერდი (საძ.)
 მკერდის ფეწები (საძ.)
 მელთაგერელი²⁹ (სათ.)
 მოხრენკოლთი (საძ.)
 მოკლიაჲს გაპრილი (სათ.)
 ნაბინავარი³⁰ (საძ.)
 ნარიანი³¹ (საძ.)
 ნარწყავ მინდორი³² (საძ. სათ.)
 ნაცრის ვორაჲ (საძ.)

ნიშთი (საძ.)
 ორფერდი (საძ.)
 ორგაგსშუა³² (საძ.)
 პეტრე-პაულუს ნიში (სალ.)
 რუვის პირები³⁴ (სახ.)
 რუეხი (საძ.)
 სალაყე³⁵ (სათ.)
 საბატონო³⁶ (უბანი)
 საბერაეა (სათ.)
 საბალახის ფერდი (საძ.)
 საბზიკარა³⁷ (სახ. სათ.)
 საკრავის ფერდი (საძ.)
 სამჭედლო ცხვირი (სახ.)
 სამხედრო გზისთავი (სახ. საძ.)
 სასვილე³⁸ (საძ.)
 სასაფლაოს უკენა (სახ.)
 სასაფლაოს ძირები (სახ.)
 სატრედე (სახ. სათ.)
 საუფროსო³⁹ (უბანი)
 საფათრე (სათ. საძ.)
 საფათრის კაჭები⁴⁰ (საძ.)
 საჭორე (სახ.)
 საჭეჩაეა⁴¹ (ბილ.)
 საყალნო⁴² (საძ.)
 საცურაეა (ბილ.)
 საძროხული გზა (ბილ.)
 საწყევარა⁴³ (სახ.)
 სახილე⁴⁴ (საძ.)
 სახლნი (საძ.)
 საჭბე გზა (ბილ.)
 ტარიელაის ღუჭანი⁴⁵ (სათ.)
 ტყისთავი (საძ. ტყე)
 უნაგირა⁴⁶ (სათ.)
 უჩუა (სახ. სათ.)
 უჩუაის ჭედი (საძ.)
 უჩუაის წყარო (წყ.)
 ფენეს წყარო (წყ. სახ. სათ.)
 ფიჭვდაღმები⁴⁷ (საძ.)

ქეთარშამასელობა⁴⁸ (საწ.)
 ქაშეთა (სალ. ტყე)
 ქაშთაკაის ბეგი (სათ.)
 ჭესია (მდ.)
 ჭოითი მაწრევი (სახ.)
 ქუაყე (უბანი, იღრე სახ.)
 ქულის წვერა⁴⁹ (უბანი)
 ლორლოვანა⁵⁰ (სათ.)
 ლორთყანა⁵¹ (სახ.)
 ყირვანი (საძ.)
 ყირვანის წყარო (წყ.)
 შავკლდე⁵² (საძ.)
 შვენაბადა⁵³ (საძ.)
 შარა (სახ. გზა)
 ჩამოსაველი (სახ.)
 ჩვენთავ მინდვრები (საძ.)
 ჩირდილნი⁵⁴ (საძ.)
 ჩირდილთ წყარო (წყ.)
 ჩხატნი⁵⁵ (საძ.)
 ჩხრიალა⁵⁶ (საძ.)
 ცხაეაჲს ბეგი (სათ.)
 ძლევის წმ. გივარგი⁵⁷ (სალ.)
 წვერნი (საძ.)
 წვერთძირი (საძ.)
 წითლოვანა⁵⁸ (სათ. ტყე)
 ჭანჭახა (სახ.)
 ქეე⁵⁹
 ქეეია (სათ.)
 ჭიალეთეული⁶⁰ (უბანი)
 ხატის ძირი (სახ.)
 ხაჯის კალო || ხაჯიანთ კალო⁶¹
 ხვილეური (სათ.)
 ხეკაჲს კაჭები (საძ.)
 ჭეენი⁶² (სახ.)
 ჯუთა⁶³ (სახ. სათ.)
 კოფთ უჩუა⁶⁴ (სათ.)
 კერკმელი (სათ.)

- ალაგაას წყარო (წყ. სათ.)
 ამილის ღარი (საძ.)
 არეულნი² (საძ.)
 ასაგედები³ (საძ. ბილ.)
 ავსაჯანიანთ ციხე⁴ (ნაჯ.)
 ბართლომაძე⁵ (სახ.)
 ბაგაა (სახ. საძ.)
 ბათაკასეული⁶ (სახ.)
 ბადრის ქობი⁷ (გამ.)
 ბალიეთეული⁸ (სახ. სათ. ნასახ.)
 ბანთუკენაძე⁹ (სახ.)
 ბალიმაას წყარო¹⁰ (წყ.)
 ბაწაწაას ქობი¹¹ (გამ.)
 ბროლიანწყარო¹² (წყ. საძ.)
 ბერი წმ. გივარგი (სალ.)
 ბულაას კლდე (საძ.)
 ბოყოვანაა (სათ. საძ.)
 ბლენკარაა¹³ (საძ. ტყე)
 ბევის თავი¹⁴ (სახ.)
 ბულვარი (გზა)
 ბიძიაას წყარო¹⁵ (წყ.)
 გაწყობილნი¹⁶ (საძ. ნასახ.)
 გაწყობილთ ძირები (ტყე)
 გეჯანი¹⁷ (სათ.)
 გრძელაა (სახ.)
 გორაა¹⁸ (სათ. საძ. ნასახ.)
 გარეთ კეტო (სათ.)
 გორისციხული ვეძაა (მთავე წყალი)
 გუტეთ ყანა¹⁹ (გზა)
 დადარეულები (სახ.)
 დარყეთები (სახ. სათ.)
 დიდველი (სახ.)
 დიდფერდი (საძ.)
 დონატაა²⁰ (საძ. ნასახ.)
 დურკები (სახ. საძ.)
 დევის საბაკურაა²¹ (სათ. საძ.)
 დიდმინდორი (სახ. სათ.)
 დვალლორდი²² (საძ.)
 ეკალდამები (აკლდამები)
 ეკლესიები (სათ. ნასახ.)
 ერშუანაა (საძ.)
 ერშოვანაა (სახ.)
 ველნი (საძ.)
 ველები (სათ.)
 ვანაას ქობები²³ (საძ.)
 ვანეური (სახ.)
 ზაქარწმინდის ქედი (საძ.)
 ზაქარიეთ სათიბე²⁴ (სათ.)
 ზალიეთეული²⁵ (სახ.)
 ზედვაკე²⁶ (სათ. საძ.)
 ზედვაკის წმ. გივარგი (სალ.)
 ზემო ფხელშე²⁷ (ნასოფ.)
 ზემო ფხელშის გორაა (სათ. საძ.)
 თარანგელოზი²⁸ (სალ.)
 თარანგელო²⁹ (ნაჯ. ძვ. სამარხი)
 თავი მამაწმინდა³⁰ (სალ.)
 თბილწყალნი (წყ. საძ.)
 თამარშაა³¹ (სათ. საძ.)
 იფქლის ზოვნი (საძ.)
 ივანწმინდა³² (კლდე)
 ივანე ნათლისმცემელი (სალ.)
 იფნის ჯოფი (საძ.)
 კავთის ფერდები (საძ. სახ.)
 კავთის წმ. გივარგი (სალ.)
 კვრიაა (სალ.)
 კვრეს კარი³³
 კვრიკეს ყანა³⁴ (სახ.)
 კვრიკეს სათიბე³⁵ (სათ.)
 კვიცების სალოცავი³⁶ (სალ.)
 კერკნები³⁷ (საძ. გამ.)
 კეტო (სათ. საძ.)
 კეტოს ვეძაა (მთავე წყალი)
 კეტოს ქობი³⁸ (გამ.)
 კორხიბეთ ქობი³⁹ (ნასახ.)

კორხიბეთ ნიში (სალ.)
 კლდეციხა⁴⁰ (სად. სათ.)
 კოწახურაისეული⁴¹ (სახ.)
 კარანი (სად.)
 კოკას ქოხი⁴² (გამ.)
 ლერწმინა⁴³ (უბანი)
 ლიჯე (სათ. სად. გზა)
 მაზარეს სასვილია⁴⁴ (სახ.)
 მამაწმინდა (სალ.)
 მამაწმინდის ნიში (სალ.)
 მამაწმინდის კალო (სალ.)
 მამაწმინდის წვერები (სად.)
 მალალნი (სად.)
 მალალთ ქოხები (გამ.)
 მერე (სად.)
 მფონე რუეი⁴⁵ (სად.)
 მაწყვეტილა (სად.)
 მყირეანწყარო (წყ. სად.)
 მარცხე (სახ. სათ.)
 მოარული (სალ.)
 ნათლიმცემელი (სალ.)
 ნათლიმცემლის მოედანი (სად.)
 ნალური (სახ.)
 ნაყორდედა (სახ.)
 ნაცრიგორა (სათ. ნასახ.)
 ნიშები (სად.)
 ორქოთანა (სახ.)
 პაპეთ ციხე⁴⁶ (ნაჯ.)
 რუხე (სად.)
 რუხეს მამაწმინდა⁴⁷ (სალ.)
 რუეა⁴⁸ (ნასახ.)
 რიყე (სახ.)
 საბუფე (სად.)
 საგუბარა (სად.)
 საგულეზლები⁴⁹ (სათ.)
 საზომი⁵⁰ (სახ.)
 საკოხენი⁵¹ (სად.)
 საკრავის ფერდი (სად.)

სალუბე⁵² (სახ.)
 სალუბეს ნაქობრები⁵³
 სალუბის წყარო (წყ.)
 სამტვერე⁵⁴ (სახ. სად.)
 სატალახის ტევი (სად.)
 სატვირთოები⁵⁵ (სათ. სად.)
 საცხორენი⁵⁶ (სად.)
 საცხორეთ ქოხი (გამ.)
 საძროხე⁵⁷ (სად.)
 საწყვევარა (სახ. გზა)
 სახლნი⁵⁸ (სად. სალ. ნასახ.)
 საჯოგე⁵⁹ (სად.)
 სოფელშუა⁶⁰ (სახ. გზა)
 სახუთშაბათო ყანა⁶¹ (სახ.)
 საქოითო (ბილ.)
 საჭიქია (სად.)
 საქორე (უბანი, ძვ. სახ.)
 საძილლე (კლდე)
 საქინჭრია (სათ. სად.)
 საწველელა (სად.)
 სარწყაეები⁶² (სათ.)
 საჭოხენი (სახ.)
 საფოროქო⁶³ (სათ. იგივე სატვირთო)
 ხაქჩავი⁶⁴ (ბილ.)
 საფონლო⁶⁵ (სათ.)
 საბზანისი⁶⁶ (სალ.)
 ტაფები⁶⁷ (სად.)
 ტყეთანა⁶⁸ (სათ. ტყე)
 უძრავი⁶⁹ (სალ.)
 ფშანთგვერდი⁷⁰ (სახ.)
 ქაბარჯინა (სად.)
 ქალების ხატი (სალ. სახ.)
 ქედური⁷¹
 ქერანი⁷² (სათ.)
 ქვადიდნი⁷³ (სად.)
 ქვიშეთის წმ. გივარგი (სალ.)
 ქვადიდთ კუნწუხა⁷⁴ (ნასახ.)
 ქოსე (სად.)

ქოსეს გზა (ბილ.)
 ქოსის ფერდი (სად.)
 ჭურუხანი⁷⁵ (სათ. სად.)
 ჭელის წვერა⁷⁶ (სახ. სათ.)
 ჭობთაკარა (გამ.)
 ჭეკაცა⁷⁷ (სათ.)
 ქოსლელთეული⁷⁸ (სახ.)
 ღაყუა (ღვ.)
 ღნარული⁷⁹ (სახ. სად.)
 ღორლოვანა⁸⁰ (სად.)
 ღორლოვანას ჭობი (გამ.)
 ყველაწმინდა (სალ.)
 ყანები (სახ.)
 შაგანა⁸¹ (სად.)
 შარა (სახ.)
 შახეტოლა (სახ.)
 შუბნი (სად. კლდე)
 შუბლნი (სად.)
 შასაგვდა⁸² (გზა)
 შიგათ კეტო (სათ.)
 შუკუნა⁸³ (სახ.)
 ჩატეხილა (სად.)
 ჩამსაველა (სახ.)
 ჩასაველა (სახ.)
 ჩხამოვანა⁸⁴ (სად.)
 ჩიტის სახრჩობელა⁸⁵ (სახ.)
 ჩამადღეღებული (კლდე)
 ჩქარულთ ციხე⁸⁶ (ნაქ.)
 ცროვანა (სათ.)
 ცხურია (სახ.)
 ცხვითუკენა (სათ. სად.)
 ცხვითუკენას ჭობი (გამ.)

ცხვირული (სახ.)
 ძიბალა⁸⁷ (სად. ნასახ.)
 ძიბალას წვერი (სად.)
 წეროს კარნი (სახ.)
 წითელწვერი⁸⁸ (სად.)
 წითლოვანა⁸⁹ (სახ. სათ.)
 წკანტლე (სად.)
 წყაროს თოლი (წყ. სახ. სათ.)
 წვერნი (სად.)
 წითელნი⁹⁰ (სად.)
 წითელთ ჭობები⁹¹ (ნასახ.)
 წელწელა (ბილ.)
 წვერის მამაწმინდა⁹² (სალ.)
 წმინდა გივარგის ნიში (სალ.)
 ქეცია (სახ.)
 ქურობი (სახ. სად.)
 ქაქიანა⁹³ (სად.)
 ქალა⁹⁴ (სახ.)
 ხაეა⁹⁵ (სათ. სად.)
 ხატის ფერდი (სად.)
 ხატის უკენა (სათ.)
 ხატის ძირი (სახ.)
 ხულეურები (სათ.)
 ხილის გორა (სად.)
 ჯორთანა⁹⁶ (სახ.)
 გევა⁹⁷ (მღ.)
 გევის ბეგები⁹⁸ (სად.)
 გილისყურის ვეძა⁹⁹ (მთავე წყალი)
 გოფნი¹⁰⁰ (სად.)
 გვესგვესანი¹⁰¹ (სათ.)
 გევის ყური¹⁰² (სახ.)

ტორნისა¹

გაწყობილნი² (სად.)
 გრილწყარო³ (ნასახ.)
 გოთიეთეული⁴ (სახ.)
 დონატა⁵ (სად.)

დათურეთ საზომები⁶ (სახ.)
 ეშუანა (სად.)
 ეძანი⁷ (სად.)
 ეშკაცეთ ტყე⁸ (სად.)

კარანი (საძ.)
კავთი⁹ (სათ. სამ.)
კვირჭიეთეული¹⁰ (სახ.)
კავთის საბზანისი (სალ.)
კავთის ქოხები (გამ.)
კავთის წმ. გივარგი (სალ.)
საბარგე¹¹ (საძ.)
სელოზი (საძ.)

ფიჭვალმეხი¹² (საძ.)
ჭაბარჭინაი (საძ.)
ყაზბეგიანთეული¹³ (სახ.)
ყირვანწყარო (სათ. საძ.)
ჩხამოვანაი¹⁴ (საძ.)
წითელნი¹⁵ (საძ.)
წითელთ კლდე¹⁵ (გამ.)

ტყარშეტი¹

არაგვის ქვიშანი (სათ.)
ბოყოვანაი (სათ. სამ.)
ბროლიან წყარო² (წყ.)
ბუსურთ ციხე³ (ნაკ.)
ბერი წმინდა გივარგი (სალ.)
გვერდაი (სახ.)
გზისძირი (სახ.)
ღორიჩეთეული⁴ (სახ.)
ელიაი (სათ.)
ველაი (სათ. საძ.)
ზევით ტყარშეტი⁵
თავის ჯორნი⁶ (სახ.)
თამარაას ფეწნი⁷ (სათ.)
იფქლის ხოვი (საძ.)
კერკენი⁸ (საძ. კლდე)
კერკენის წყარო⁸ (წყ.)
კვირეცხოველი⁹ (სალ.)
კისერნი (საძ.)
კაჩაი¹⁰; (საძ. ნასახ.)
მიხელისეული¹¹ (სახ.)
მილარო¹² (ნასახ.)
მამაწმინდა¹³ (სალ.)
მიწროთის პირაი¹⁴ (სახ.)
ნალორევაი¹⁵ (სახ.)
ნიშის ძირი (სათ.)
ნატუსი (საძ.)
ნაყანარი (საძ.)
ნასისხლი¹⁶ (სახ.)

ორნაწყალი¹⁷
საფსიტე¹⁸ (სათ. საძ.)
სარწყავი¹⁹ (სათ.)
საჯღნე²⁰ (სათ.)
საგულებელი²¹ (სათ.)
სრელნი (სათ.)
საგუბარაი (სათ. საძ.)
საქიჭიაი (საძ.)
საქცეურაი (სახ.)
სალოკის წყარო (წყ.)
ტახო (სახ.)
ტილოვანწყალი (წყ.)
ფადისთოლაი (სახ.)
ფაჭიეთეული²² (სახ.)
ფონე რუვი²³ (სათ.)
ფშანი²⁴ (სათ.)
ქიშეთაი (სახ.)
ჭალის ყანა (სახ. საძ.)
ჭედური²⁵ (სახ. სათ. ნასოფ.)
ლორლაი²⁶ (სახ.)
ლორლაას თავი (სახ.)
ყანანაზის წმ. გივარგი (სალ.)
შუაქედი (სათ.)
ჩაქცეული (სახ.)
ჩირდილი²⁷ (სათ.)
ჩირდილთუენაი (სათ.)
ციხის კისერაი²⁸ (სათ.)
წინტყარშეტი²⁹

წყლის პირაჲ (სახ.)
წყარო (სათ.)
წვერისძირი (სად.)
წმინდა სამების ნიში (სალ.)
ჰყირეთ ყანა²⁹ (სახ.)
ხატის ციხე (სალ.)
ხათანაჲ (სახ.)

ჯოფაჲ³¹ (სახ.)
ჯოფაჲს თავი³¹ (სახ.)
ჯოფები³¹ (სათ.)
ჯართ კალო (სათ.)
პევეჲ³² (მღ.)
ჯორთანაჲ³³ (სახ.)

ს ი თ ნ ი

არავის პირი (სახ.)
ახალ ნაროვანაჲ² (სად.)
ბეგნი³ (სათ. საძ.)
ბეგთ წყალი³ (წყ. საძ.)
ბუტეთ წყარო⁴ (წყ.)
ბაკელაური (სახ.)
ვალმა სივანი⁵ (უბანი, ტყე)
გარემთაჲ (სად. სათ.)
გაწყობილნი (სად.)
გარბნის კისერი (სახ.)
გოროვანი (სათ. ტყე)
გოროვნის წვერები (სად.)
გოროვნის წყალი (წყ.)
გოთიეთ კამარაჲ⁶ (სათ.)
ვორმაწყვეტილაჲ (სად.)
ღეკიანაჲ⁷ (სად.)
დიღუბე (სახ.)
დიღბეენი (სად. სათ.)
დიღბევის ვეძაჲ (მკაცვ წყალი)
ღონატაჲ⁸ (სად. ქვის საბადო)
ესკალზედაჲ⁹ (სახ.)
ვალდახური¹⁰ (სახ.)
ვაცსაწყელი¹¹ (სათ.)
ვეძაჲ (მკაცვ წყალი)
ზემგორი (ტყე, სათ.)
ზემგორის ჭობები¹² (ვამ.)
თეთრწყალნი (წყ.)
კამარაჲ (სად. წყ.)
კრეს ქედი (ტყე)

კვრე (სალ.)
კვრეს ჭობი (ვამ.)
კალოვანი¹³ (სახ.)
ლაჭარი (სათ.)
მლობილაჲს ყანები (სახ.)
მინდერები (სათ.)
მინდერის წმ. გივარგი (სალ.)
ნაროვანი¹⁴ (სად. სათ.)
ნაროვანთანაჲ¹⁴ (სად.)
ნაკარლაჲ (სად. ნასახ.)
ნაკიდურაჲ (სახ.)
ნანაჲს წყარო¹⁵ (წყ.)
ნახალოვკაჲ (უბანი)
ნიშთ ჭოით (სათ.)
ორგვეშუაჲ (სად.)
რიყე (სახ. სათ.)
რიყეები (სად.)
რიყის თავი (სათ.)
რუერუვაჲ¹⁶ (სახ.)
სამების ქედი (ტყე)
საქორე ქედი (ტყე)
სალაფო (სად.)
სახიზნარი¹⁷ (სად. სათ.)
საჯოვე¹⁸ (სად.)
სამება (სალ.)
სასელიის ძირი¹⁹ (სათ.)
საყდრის ძირი (სახ.)
სასრეელიაჲ²⁰ (სახ.)
სარქისაჲ (სახ.)

სალესველია (სახ. სათ.)
 სათიბის თავები (სახ.)
 სასვენება (სად.)
 საფუტკია (სად.)
 საწნისა (სად.)
 სივანის ზევი²¹ (სახ. სათ.)
 სპარსანგელოზი (სალ.)
 ტაფნი²² (სად.)
 ტერხენა (მღ. სათ.)
 ფუძეშუა (სახ.)
 ფშანნი²³ (სახ.)
 ქაბარჯინა (სად.)
 ქვესათიბე (სათ. სად.)
 ქეიშიანა (სათ.)
 ლარცევი (სად.)
 ლარცევის წყალი (წყ.)
 ლეთიშობლის ეკლესია (სალ.)
 ლორნი²⁴ (სად.)
 ლორთ ვაკე (სად.)
 ლოლოიანი²⁵ (წყ.)
 ლორლიანა²⁶ (სახ.)
 ყანაყური (სახ. ტყე)
 ყარაჯეთ ტყე²⁷ (ტყე)
 ყელთვაკე (სად.)
 ყელთწყალნი (წყ.)
 ყელნი (სათ.)
 ყირვანთ წყარო (წყ.)
 ყურნი || ყურთ (ტყე)

შავლაშთ წყარო (წყ.)
 შენაბლური²⁸ (სათ.)
 შევლაშნი²⁹ (სად.)
 შენაბლურთ წყალი (წყ.)
 შარის გორა³⁰ (ბორცვი)
 შარა (გზა, ტყე)
 შუბნი (სად.)
 შუბთვაკე (სად.)
 ჩაძინებული³¹ (სად.)
 ცლოვანა (სად. სათ.)
 ძაგანა (სახ.)
 ძველნაროვანა³² (სად.)
 წინაყური (სახ. ტყე)
 წითელნი³³ (სად.)
 წითელთძირი³⁴ (სად.)
 წითელთ წყარო³⁵ (წყ.)
 წითელფერდი³⁶ (სად.)
 წინცლოვანა (სათ.)
 წმინდა გივარგის ნიში (სალ.)
 წ. გივარგის მიღერები (სათ.)
 წვერები (სად.)
 ქაჭიანა³⁴ (სად.)
 ქანჭრახოვანი (სად.)
 ჯარაისახოვი (სად.)
 ჯორთკალო || ჯვართკალო³⁵
 პადელაური (ტყე)
 პაენი³⁶ (სად.)
 გადალეურნი (სად.)

ეროვნული
 ბიბლიოთეკა

გ ა რ ბ ა ნ ი

არწივის ცხვირი (სად.)
 ახო² (სათ.)
 ბებერი წმიდა გივარგი³ (სალ.)
 ვასავალა (სახ.)
 ვალმა ყანები (სახ.)
 ვედელი (სახ. სათ.)
 დიდყანები (სახ.)
 ვაკემეივანა (სახ.)

თარანგელოზი⁴ (სალ.)
 კერკენი⁵ (გამ.)
 კერე⁶ (სალ.)
 მგლუნი⁷ (სახ.)
 მაკალი (სახ.)
 მზორე (სათ.)
 მთავე წყარო (მთავე წყალი)
 მახალაური (სათ.)

ორტყეშუა⁸ (სახ.)
 სასოფლო მთა⁹ (სათ.)
 საჯოგე¹⁰ (სად.)
 საყინულე გორა (სად.)
 საქორი (სახ.)
 საბრინჯე (სახ.)
 სათიბოვანი (სათ.)
 სემლისა¹¹ (სალ.)
 ტატიხელი¹² (სახ.)
 ტერხენა (მდ. სახ.)
 ტყისთავი (სახ.)
 ფიცართძირი¹³ (სად.)
 ქასანა (სათ.)
 ქოსთანები¹⁴ (სახ.)
 ქვემო სოფელი (ნასოფ.)
 ქედოსძირი (სად.)
 ლარცევი (სათ.)
 ყუქყანი¹⁵ (სახ.)
 შამანდობრები¹⁶ (სახ.)

შირაას ძირი (სახ.)
 ჩირდილა¹⁷ (სათ.)
 ჩხატი¹⁸ (სად.)
 ჩხატის წყალი (მდ.)
 ციხის კალო (ნასახლ.)
 ცალგვერდი¹⁹ (ქვის საბალო)
 ძველგარბანა²⁰ (ნასოფ.)
 წყაროიანი (სათ.)
 წვერები (სად.)
 წვერის წმ. გივარგი²¹ (სალ.)
 წყალშუა (სათ.)
 წინეკალი²² (სახ.)
 ჭალა²³ (სახ. სათ.)
 ხატისთავი (სახ.)
 ხატის ტყე²⁴ (სათ.)
 ჯარანეთელი²⁵ (სახ.)
 ჯორჭითი²⁶ (სახ.)
 ჯორჭი (სათ. სად.)
 ჯოფა²⁷ (სათ.)

გ ა ი ბ ო ტ ე ნ ი

დასასვენებაჲ ქედი (სად.)
 დევთქობა² (გამ.)
 გვერდულა (სახ. სად.)
 ვივის ქობი³ (გამ.)
 ვრძელი ვაკე (სად.)
 ვრძელა (სახ.)
 ეკლესია⁴ (სახ.)
 ვაკები (სად.)
 თარანგელოზი⁵ (სალ.)
 კვრეს კარი (სახ.)
 კვრეს ხატი (სალ.)
 კისერნი (სახ.)
 კონკიტო (სად.)
 კოტორა (სათ.)
 ლაყეთები (სახ.)
 მგვრგალ ვაკე (სად.)
 მუჯათკარი (სათ.)

მახალაკურჯი მთა (სათ.)
 მზერის წყარო (სათ.)
 მანუელი (სახ.)
 მუჯა (სათ.)
 მამის თოლა (სახ.)
 მარცხე⁶ (სახ.)
 ნაორთხალეები (სახ.)
 ნაწვეთ ქობი⁷
 პაპიანთები⁸ (სათ.)
 რეშახები (სად.)
 სამურება⁹ (სად.)
 საგულეხელი¹⁰ (სათ.)
 საცხორე¹¹ (სათ.)
 საფსვენები¹² (სახ.)
 საწყლები (სათ.)
 საფსიტე¹³ (სათ. სად.)
 სიმაგრის ძირები (გამ.)

სოფლის ძირები (სახ.)
ქალების ხატი (სალ.)
ქობთყარაა (გამ.)
ქუცთეული¹⁴ (სათ.)
ლორლიანები¹⁵ (სახ.)
შაჯღნე¹⁶ (სათ.)
ჭაქწყარო¹⁷ (სათ.)
ჭალები¹⁸ (სათ.)

ხუთთივად (სათ.)
ჯარანეთულები¹⁹ (სახ.)
ჭევი²⁰ (სათ.)
ჭოფნი²¹ (სათ.)
ჭოფთაეი²¹ (სათ.)
ჭელაგორი (სათ.)
ჭელაგურები (სახ.)

თოთი¹

აღმართი ბილიკები (გზა)
ბროლის წყარო² (წყ.)
გაგოს წყარო³ (წყ.)
გალმად (სათ.)
გვრგალანი (სახ.)
გორაა (სათ.)
ღასასვენებაა (გზა)
ღარანები || ღარანაა⁴ (სათ.)
ღეკიანი⁵ (სათ. საძ. ღეკა)
ღევის ჯობი⁶ (გამ.)
ღვეთჭობისთაეი (სახ.)
ელიაა (სალ.)
ვაკე (სათ. საძ. სახ.)
ვაჩილაა⁷ (სათ. საძ. სალ.)
ვაჩილაას ჯობები (გამ.)
თაგვეთეული⁸ (სახ.)
კღობანაა⁹ ჭვა (საძ.)
კულები (საძ.)
მღობილი (სათ.)
მაქსაას წყარო¹⁰ (წყ.)
შზორე (სახ.)
ნარიანი¹¹ (საძ.)
ნუჩხუმი (სახ.)
პაპიანთ მთა¹² (საძ.)
რუჩხუმი (სახ.)
როსტომას წყარო¹³ (წყ.)

საბატკნე¹⁴ (საძ.)
სათიბონები (სათ.)
სასოფლო¹⁵ (საძ.)
სარწყაეი¹⁶ (საძ.)
საჯოგე¹⁷ (საძ.)
სამიწიაა¹⁸ (სახ.)
სასაფლაეისე (სახ.)
საფონდო¹⁹ (საძ.)
სოფლის თაეი (სახ. სათ.)
სოფლის საძოვარი (საძ.)
ფერდები (სათ. საძ.)
ფირანიანთეული²⁰ (სახ.)
ქედის ყანა (სახ.)
ქეიანი²¹ (სახ.)
ქუთათი (საძ. ღეკა)
ლორლიანაა²² (სახ.)
ყაზბეგანთ ფერდი²³ (სათ.)
ჩეჰაა (სახ.)
ჩირლილი²⁴ (სათ. საძ.)
ცხრა წყარონი (წყ. საძ.)
ძალლიქომაა²⁵ (სათ. საძ.)
წმინდა გივარგი (სალ.)
ხატის ყანა (სახ.)
კადისყურის ჯობები (გამ.)
კოფაა²⁶ (სახ.)

აჭკალნი (სახ. სათ. საძ.)
 აჭადე (სათ. ჭვის საბადო)
 ბაზალთ მთა² (სათ.)
 ვალმა მთა (სათ.)
 გვერდულები (საძ.)
 ეკალდამები (აკლდამები)
 ვაკე (სახ.)
 კამარაჲ (სათ.)
 კიბეხი (კლდე)
 კიბეხთ წყალი (წყ.)
 კიღობანებ³ (საძ.)
 მარიან მინდორაჲ (სახ.)
 მურიანთ უენაჲ⁴ (სახ.)
 ნატიღვარი⁵
 რეხაში (სახ.)
 საკეცეთი⁶ (საძ.)
 სამჭანეთ ნახტომი⁷ (კლდე)

საჯოგე⁸ (საძ.) ერქუნულნი
 საყენი⁹ (საძ.) შიხლნიქიქიქი
 საკიდღერი (სახ.)
 ტილის წყარო (წყ. სათ.)
 უნაგირაჲ¹⁰ (სათ. საძ.)
 ჭოკიბე (საძ.)
 ყველაწმინდა (სალ.)
 ჩხატი¹¹ (საძ.)
 ჩხატის წყალი (მდ.)
 ჩიტის თოლაჲ (სახ.)
 ციხის კალო¹² (სათ.)
 ციხის წყარო¹³ (წყ.)
 წითელმიწაჲ¹⁴ (სათ.)
 წმინდა გივარგი (სალ.)
 წყაროიანი (საძ.)
 ცოდვილთ კალო¹⁵ (სათ.)

ფ ა ნ შ ე ტ ი¹

არშის ძირი (სახ.)
 აბრულაჲ (სახ. სათ.)
 აჭადე (სახ. სათ.)
 აჭადის ჭოხები² (გამ.)
 ბიბოსეული³ (სახ.)
 ბოჯნო (სათ.)
 ბროლი⁴ (სახ.)
 ბროლის ძირი (სახ.)
 ვაბრიალთ კარი⁵ (სახ.)
 ვორაჲ⁶ (საძ. კლდე)
 დეგელბო (სახ.)
 დიდუბე (სათ.)
 დიდყანაჲ (სახ.)
 დუხტელოური (სათ. საძ.)
 ეშმარუვაჲ (სახ.)
 ვაკე (სახ.)
 ვაკესათიბე (სათ.)
 ვეძაჲ⁷ (სახ. სათ. მტავე წყალი)

კავთის წმინდა გივარგი (სალ.)
 კალოსპირაჲ⁸ (სახ.)
 კამარაჲ (სახ. სათ.)
 კიღობანაჲ ჭვა⁹ (ლოდი)
 მაყადე (სახ.)
 მზორე (სახ. საძ.)
 მთავარანგელოზი (სალ. ტყე)
 ნაშალნი (სახ.)
 ორკაპაჲ
 პირდაპირაჲ (საძ.)
 საურმე (გზა)
 საყენი¹⁰ (სათ.)
 საგულეგბელი¹¹ (სახ.)
 სამარკილო (სახ.)
 საუფროსო¹² (სახ.)
 სათხე¹³ (საძ.)
 საწყლე ჭედი (სახ.)
 უკენ ყანები (სახ.)

ეროვნული
ცენტრალური
ბიბლიოთეკა

უკენ ჩირდილი (სათ.)
 უკენ დუბტელური (სად.)
 ფუძე (სახ.)
 ქუთათი (სად. დეკა)
 ქორეულა (სახ. სათ. სად.)
 ლარაპის ბანი¹⁴ (გამ.)
 ლარაპის ქოხები¹⁵ (გამ.)
 ლორა¹⁶ (სახ.)
 ლორლიანა¹⁷ (სათ.)
 ყველაწმინდა (სალ.)
 შარა (გზა)
 შავკლდე¹⁸ (სათ.)
 შარმაზანეთელი¹⁹ (სახ.)
 ჩხეტი²⁰ (სად)
 ჩასავალა (სად. კლდე)

ჩხეტის წყალი (მდ.)
 ჩირდილა²¹ (სახ. სად.)
 ცოდვილთ ქოხები²² (გამ.)
 ძველ ფანშეტა²³
 წინ დუბტელური (სათ.)
 წინჩირდილი (სათ.)
 წყალსათავე (სათ.)
 წყაროსთავე (სახ.)
 წყაროს რუვი (სათ.)
 წისქვილთკარა (სახ.)
 ხატის მზორე (სახ. სათ.)
 ხატის ყანები (სახ.)
 ჯორის ყანა²⁴ (სახ.)
 პარსაწვალი (სახ.)
 პევიანი²⁵ (სახ.)

ყ ა ზ ბ გ ვ ი ღ თ ა რ გ მ ა ნ ი

ამლისა || სემლისა (სალ.)
 არეშისთავე (სათ. სად. ტყე)
 ბანთუკენები² (სახ.)
 ბალუმნი (გზა)
 ბალუმთ ქოხი (გამ.)
 ბაგანი (სათ. წყ.)
 ბებერა (სად.)
 ბებრის წყარო (წყ.)
 ბურაბული ტყე (ტყე)
 ბურთესოვანი (სალ.)
 გორნი (სათ. სად. ტყე)
 გორები (სახ. სათ.)
 გოჩიანთ საუბნო³ (სათ.)
 გურაპეთ ნადგომი⁴ (ნასოფ.)
 გულთაის ჯორი⁵ (სახ.)
 გუგუცაისეული⁶ (სათ.)
 გზისთავე (სახ. სათ.)
 გზისძირი (სახ. სათ.)
 ესკალთანა⁷ (სახ.)
 ეკალი⁸ (ეკალი, სად.)
 ელია (სათ. სალ.)

ელიაეს ტბა⁹
 ენანი (სად.)
 ეფხვეთ ქვიშა¹⁰ (სათ.)
 ვეშნი (სად.)
 ვეშთწყარო (წყ.)
 თარგმნის თავე (სახ. გზა)
 თარგმნის ძირები (სახ.)
 თარგმნის ციხე (ნაკ.)
 თარგმნული პევი (მდ.)
 თეთრჯორნი¹¹ (ნასოფ.)
 თოლყოკობნი (სად.)
 იასიას კალონი¹² (სათ.)
 ივანწმინდა (სალ.)
 ივანწმინდის რუვი¹³ (სად. ტყე)
 კანკარანი¹⁴ (წყ.)
 კალოთა¹⁵ (სათ.)
 კარანი (სათ. სად. ტყე)
 კარათ ქვიშა (სათ. ტყე)
 კბილის ჯორი¹⁶ (სახ.)
 კერკენი¹⁷ (სად. კლდე)
 კიბენი¹⁸ (სად. გზა)

კიღობანაჲ ქვა¹⁹ (ლოდი)
 კლდის ფეწნი (საძ.)
 მამრადის ქობი (გამ.)
 მანდილის ყურაჲ²⁰ (სახ.)
 მაჭარის კარი (სახ.)
 მგლუენი²¹ (სათ.)
 მგვრგალაჲ (საძ.)
 მგვრგალტყენი (ტყე)
 მზორე (სახ.)
 მკერდნი (სათ.)
 ნათლიმცემლის ყველაწმინდა (სალ.
 გამ.)
 ნაჭერეთი (სახ. სათ. საძ. ტყე,
 ეკალი)
 ნარჩევი (სახ.)
 ნაჭურთისალი²² (ნასოფ.)
 ოკროს ბურთუსოვანი²³ (სალ.)
 პირჯვრის საერო (სალ.)
 საბალახე რუეი²⁴ (საძ.)
 საბადური (საძ.)
 საღვეიაჲ²⁵ (სახ. სათ.)
 სანდროსეული²⁶ (სახ.)
 სამშკლდის რუეი²⁷ (საძ. ტყე)
 სამძირნი (სათ.)
 სამძირთ ციხე²⁸ (ნაქ.)
 სასწოვლო ქობი²⁹ (საფარი)
 საყნიზორე (საძ.)
 საყენშუაჲ (სათ.)
 საღამისთევი³⁰
 საწვერო გზა (სახ.)
 სატუსალონი (საძ.)
 საყაყაჩო (საძ.)
 სტანცივის უყენაჲ³¹ (სახ.)
 სტრანეიკების სათიბე³² (სათ.)
 ტელზუბი (სახ.)
 ტელკოჲ (სახ.)
 ტყისძირები (სათ.)
 უბენი (სათ.)

ჭავთარეთ ქობი³³ (გნძ.)
 ქოქობანი (საძ. ტყე, ლდე)
 ქუჩულანი (სათ.)
 ქუშეთ ციხე³⁴ (ნაქ.)
 ლეჯენურაჲ (სახ.)
 ლობისთავი (გზა)
 ყაზბეგვიანთეული³⁵ (სახ.)
 ყაზიეთ ქვიშა³⁶ (სათ.)
 ყანათარუეი (სათ.)
 ყოღანნი (სათ. საძ.)
 ყურო³⁷ (მთა, მღ.)
 ყუროს ვაღმი (სათ.)
 ყუროს ეკალნი (ჯაგნარი)
 შავციხე³⁸ (ნაქ.)
 შავხალის ციხე³⁹ (ნაქ.)
 შავხალეთ სათიბე (სათ.)
 შავციკური (სახ.)
 შირიმთა (ტყე)
 ჩალაჲს ველი (სახ.)
 ჩხატისთავი⁴⁰ (საძ.)
 ჩხრისპირი (სახ. სათ.)
 ცალგვერდი⁴¹ (სათ. ტყე)
 ცალღირაჲ (ხიდი).
 ძველსაყდარაჲ (ნაქ.)
 წვერნი (საძ.)
 წყალოლორაჲ (სახ.)
 წყალსიქითაჲ (სახ. სათ.)
 წყალღვრები⁴² (სათ.)
 წყალათღღთ ფერდი (სათ.)
 წითელნი⁴³ (საძ.)
 წითელღელღელაჲ⁴⁴ (ნაქ.)
 წმინდის გვიარჯის ცირები (სახ.)
 წმინდის გვიარჯის ვარემო (სახ.)
 წმინდის გვიარჯის მეჯღანი (სახ.)
 წმინდა გვიარჯი (სალ.)
 წოწეხნი (საძ.)
 ხეთაგეთ ნიში⁴⁵ (სალ.)
 ხინჩითორაჲ (საძ.)

ხოსო (სახ. სათ.)
 კლუნისეული¹⁶ (სათ.)
 ტაიკეთ ნიში¹⁷ (სალ.)
 ტაქისთავი¹⁸ (სახ.)
 ტაქმელა¹⁹ (საძ. მღ.)
 ტედენისის წმინდა გივარგი (სალ.)

ტეველურმა⁵⁰ (სათ. საძ. ტყე. ეკალი)
 ტღე⁵¹ (მღ. საძ. ტყე) ურჩენული
 ტღის ჩხატი⁵² (საძ.) შიხლიჩოთეკა
 ტოფნი⁵³ (სათ.)
 ტოფთციხე (ნაქ.)
 ტოფთციხისძირი (სათ.)

გერგეტ¹

აბანო² (საძ.)
 ალაყა³ (სახ.)
 ბარაყები⁴ (სათ.)
 ბალასეურა (სახ.)
 ბატარა ლიჯე (საძ.)
 ბაქნო (სათ.)
 ბაქნოს ვაკები (საძ.)
 ბატარიაჲს ჭალას ქოხი (გამ.)
 ბეთლემი⁵ (სალ.)
 ბეთლემის ნიში (სალ.)
 ბეთლემის გორები (საძ.)
 ბეცისთავი (საძ. წყ.)
 ბოსტანი (სათ.)
 ბუსეთ წვრილა⁶ (სათ.)
 ბოსლისკარი⁷ (სახ.)
 ბეჭის გზა⁸ (სახ. გზა, ტყე)
 ბეშთანა (სახ. საძ.)
 ბლოტა (მღ.)
 ვადაკოდინი (საძ.)
 ვაღმა საბერკე (საძ.)
 ვაჭრილი გზა (საძ. გზა)
 ვარდივარდმო (სათ.)
 ვადაღმი ვაკები (სათ.)
 ვერგეტის აღმა (გზა)
 ვერგეტის წყალი (სათ. მღ.)
 ვერგეტის ყინული (ყვინვარი)
 ვერგალა (საძ.)
 ვერგალთ ეკალი⁹ (საძ.)
 გზისთავი (სათ.)
 გზისძირი (სათ.)

გვერდა (სახ.)
 ვიას წვერი¹⁰ (საძ.)
 ვისძირი¹¹ (სახ. სათ.)
 ვიგიაჲს სამანი¹¹
 დათვიაჲს ტყე (ტყე)
 დათვიაჲს ტყისთავი (საძ.)
 დიდუბე (საძ.)
 დიდი ლიჯე (საძ.)
 დიღსაბინო¹² (საძ.)
 დიღჭვის ძირნი (სათ.)
 დიღჭვა¹³ (ლოდი)
 დობტელური¹⁴ (საძ.)
 ეკი (სათ.)
 ეკისთავი (სახ.)
 ეკისძირაჲს ქოხები (გამ.)
 ეხო¹⁵ (ტყე)
 ესახთ ქელი (საძ.)
 ელოგეში (სახ.)
 ერხოვანა¹⁶ სახ.
 ეკისძირა (სათ.)
 ესკალთანა¹⁷ (სათ.)
 ელოვანი (საძ.)
 ელოგეშთ ციხე (ნაქ.)
 ელოვანთ გორი (სათ. საძ.)
 ეგუაჲს ქელი¹⁸ (კლდე)
 ვაკე ყინულები¹⁹ (საძ.)
 ვაკე ლიჯები (საძ.)
 ვაკე მგვრგალნი (საძ.)
 ვაჩილები²⁰ (სათ.)
 ვარცლნი (სათ.)

ქართული
ლიბრერი

ვაკე კოლტეში²¹ (სათ. საძ. ნასახ.)
 ვაკე კალო (ტყე)
 ვარანისუბე (სახ.)
 ველისწყარო (წყ.)
 ვეძათთავი (საძ.)
 ზედაწყარო (სახ. წყ.)
 ზემოსოფელი²²
 ზემოსოფლის ყველაწმინდა (საღ.)
 თადიეთ საღებე²³ (სათ.)
 თადიეთ სამანი²⁴ (საძ.)
 თარანგელო²⁵ (საძ.)
 თარანგელოზი²⁵ (საღ. გამ.)
 თეთრჭობები (საძ. გამ.)
 თითნი (საძ.)
 იაგორაას ნიში²⁶
 იობაას ნათიბი²⁷ (საძ.)
 იკარე (სახ.)
 იასიაას კალო²⁸ (სახ. სათ.)
 კალოვანი²⁸ (სახ.)
 კარზედა²⁹ (სახ.)
 კართანა³⁰ (საძ. ტყე)
 კალატაას წყარო³¹ (წყ.)
 კარის ყველაწმინდა (საღ.)
 კერიკეს ხატი (საღ.)
 კუთარაას საყდარი³² (ნაეკ.)
 კოლტეშნი (სათ. საძ.)
 კიტურნი (სახ.)
 კლდისთავები (სათ. საძ.)
 კრიკე (სათ.)
 კრიკეს ყანა (სახ.)
 კილორაა (სახ.)
 კომპალია (საძ. საღ.)
 კუნწუხა³³ (სათ.)
 კობთანა (სახ.)
 კუთხი სათიბი (სათ.)
 კლდეშუა (საძ. გამ.)
 კამარაწვერები (საძ.)
 კოჩხეტა (საძ. სათ.)
 კოჩხეტაას თავი³⁴ (საძ.)

კვენამთა (სათ.)
 ლამისყანა³⁵ (სახ.)
 ლამთქელი (სათ. ტყე)
 ლეგაა სათიბე (სათ.)
 ლიჯე³⁶ (საძ. ღეკა.)
 ლიჯის კარები³⁷ (საძ.)
 ლიფუ (საძ. ტყე)
 მარიამწმინდის კარი³⁷ (საძ.)
 მარიამწმინდის სერები (საძ. სათ.)
 მარიშოვანის რუვი (საძ.)
 მარიშოვანის კუნწუხი (კლდე)
 მაჩვინათხარნი (საძ.)
 მეჯოვის ციხე³⁷
 მაწყვეტილი საბერწე (საძ.)
 მელის სათიბე³⁸ (სათ.)
 შოროის წვერები (საძ.)
 შთავარანგელოზნი (საძ.)
 შოროე (სათ. საძ.)
 მფონე რუვი³⁹ (საძ.)
 მცოროს ჭობაა (სახ.)
 ნაბერალნი⁴⁰ (საძ.)
 ნასამალავი (სახ.)
 ნასვილარნი⁴¹ (საძ.)
 ნასვილართ ქელი (სათ. საძ.)
 ნაციხვარნი (ნაკ.)
 ნაცვერცალა (სათ.)
 ნაცარგორები (საძ.)
 ნაცარქელი (საძ.)
 ნავლელაური (სახ.)
 ნინოწმინდა (საღ.)
 ნიშნი (სახ.)
 ოჯარეში (სახ. სათ. ტყე)
 ოჯარეშის წმინდა გივარგი (საღ.)
 ორწვერნი (მყინვარი)
 ორღობისთავი (სახ.)
 ორღობისძირა (სათ.)
 პატარალიძე (ტყე)
 პაპისაფარი (საძ.)
 პეტყეთ კალო⁴² (სახ.)
 პეტყეთ საგულეგელი⁴² (საძ.)

პეტით წყარო (წყ.)
 პლატო (მყინვარი)
 პოვლიეთ სათიბე (სათ.)
 პოვლიეთ წყარო⁴⁴ (წყ.)
 რუვი⁴⁵ (მღ.)
 რუვია⁴⁶ (სახ.)
 საორბე (სად. ტყე, გამ.)
 საბერწყე⁴⁷ (სად.)
 საარწივოს წვერი (სათ. სად.)
 სასოფლო⁴⁸ (სათ.)
 საჭოთნია⁴⁹ (სახ.)
 საყეცენი (სად.)
 სარტყელნი (გამ.)
 სარტყლები (სად. სათ. ტყე)
 სიმავრე (კლდე)
 სიმავრის ძირი (გამ. სად.)
 სარგევი (კლდე)
 საწყემსო ქედი (სად.)
 სამტრედე ჯობი (სად. გამ.)
 საღუტია⁵⁰ (სად.)
 საყდარია (სალ.)
 სპარტაკი (მყინვარი)
 საბაკურთ ქედი (ტყე)
 საგორავთ რუვი⁵¹ (სად.)
 სალუდის კარი⁵² (სად. გამ.)
 სათრევი⁵³ (გზა)
 საკატრე⁵⁴ (სად.)
 საჭალეთი (სათ. სად.)
 სამების ქედი (სათ. სად.)
 სახლოთუენია (სახ.)
 საღებე⁵⁵ (სად.)
 საგულეებელი⁵⁶ (სად.)
 სათხი⁵⁷ (სად.)
 საჯოგე⁵⁸ (სათ. სად.)
 სათიკნია⁵⁹ (სად.)
 საძალე⁶⁰ (სად.)
 სტანოკი⁶¹ (ტყე)
 საყორნის წვერი (სად.)
 საბროლია⁶² (სად.)

საჭობლო რუვი⁶³ (სად. ტყე)
 სოფლის რუვი⁶⁴ (მღ.)
 საპარმარტილე⁶⁵ (გზა)
 ტაფნი⁶⁶ (სათ.)
 ტეფიას სათიბი⁶⁷ (სათ.)
 ტუნელის გზა⁶⁸ (გზა)
 ტუისთაევი (სად. ტყე)
 ტუისძირები (სად.)
 ტყიანჭალა (სად. ტყე)
 ტყიანჭალას ჭობები (გამ.)
 უკანა მთა (სათ. დეკა)
 უკენ სათიბე (სათ.)
 უნავირა⁶⁹ (სად. მყ.)
 უკანქედი (სად.)
 უბე (სახ.)
 უბის ბეგნი (ტყე)
 ფიცარნი⁷⁰ (სახ. კლდე)
 ფიცართ ძირი⁷⁰ (სათ. სალ.)
 ფიქარკლდე⁷¹ (სათ.)
 ფრინის ველი (ფრინის ველი)
 ფრინეულა (სახ.)
 ფშანი⁷² (სათ.)
 ქალების ხატი (სად. სალ.)
 ქვაკიბე (სად. გამ.)
 ქობი⁷³ (ნასოფ.)
 ქოთანა (სახ.)
 ქობთკარები (სად. გამ.)
 ქობის ძირნი (სად.)
 ქობიმთა (სათ.)
 ქობთ ვაკე (სათ.)
 ქუთათი (სად. დეკა)
 ქობირუვი (სათ.)
 ქობწინა (სათ.)
 ქოჩკას ჭობები (სად. გამ.)
 ქობიმზორე (სათ.)
 ქობის ბეთლემი (სალ. გამ.)
 ქობთციხე (ნაკ.)
 ქვიშები (სად.)
 ქრისტეს აბანო⁷⁴ (თბილი წყალი)

ლეკია⁷⁵ (სათ.)
ლორლები⁷⁶ (სათ.)
ყაზბეგიანთ საბინო⁷⁷ (სად.)
ყაზიეთ ქაოპი⁷⁸ (სათ.)
ყირვანფერდები (სად.)
ყირვნის ბეთლემი (სალ.)
ყირვნის წყარო (წყ.)
ყირვნის წყალი (მდ.)
ყირვნის წმინდა გივარგი (სალ.)
ყირვანი (მყინვარწვერი)
ყირვანწვერი (მყინვარწვერი)
შენი⁷⁹ (სათ. სად.)
შევის წყლები (წყ.)
შენაბაღა⁸⁰ (სად. მყინვარი)
შევის ქოხები⁸¹ (გამ.)
შამლობიღა (სახ.)
შუაქელა (სათ.)
შიბლიეთ რუფი⁸² (სათ.)
ჩასავალა (სახ.)
ჩირდილი⁸³ (სად.)
ჩხეტები⁸⁴ (სათ.)
ჩხატები⁸⁵ (სად. ტყე)
ჩხატის ქოხები⁸⁶ (გამ.)
ჩხერი (მდ.)
ჩირდილი⁸⁷ (სახ.)
ჩხერპირა (სახ.)
ჩხამოვანა⁸⁸ (სათ.)
ცალკარა (სად.)
ციხის უკენა (სად.)
ცორის ქობა (სახ.)
ცომნი (სად.)
ძველ ქობა⁸⁹ (ნასოფ.)
ძველ ქობნი⁹⁰ (სათ.)
ძაბიას ფერდი⁹¹ (სად.)
წმინდა სამება (სალ.)

წმ. სამების უკენა (სად.)
წყარო (სათ.)
წინა-უკენა მთა (სათ.)
წითელქობი⁹² (სად.)
წითელნი⁹³ (სად. კლდე)
წითელწვერები⁹⁴ (სად.)
წითელქობი⁹⁵ (გამ.)
წითელჯაგები⁹⁶ (სად. ტყე)
წისჭვილთკარა (სახ.)
წყალპირნი (სახ.)
წყალსათავე (სად.)
ჰანი (სათ.)
ჰოპები (სათ. წყ.)
ჰინქველას გორა (სახ.)
ჰარა (სად.)
ჰარაჲს ჰოხი (გამ.)
ჰაქნი⁹⁷ (სად.)
ჰალა⁹⁸ (სად.)
ჰიოხის წყარო (წყ. ტყე)
ხატის მინდორი (სად. ნასახ.)
ხატის წყარო (სათ. სად. წყ.)
ხატისუკენაჲს გზა (ბილ.)
ხარანისტევი (სახ. სად.)
ჟორისძირი (სად.)
ჟორნი⁹⁹ (სალ.)
ჯანუყეთ ქოხები¹⁰⁰
ჯაქოს ლორღა (სახ.)
ჯეჭვა (სახ.)
გმელრუფი¹⁰¹ (სად.)
პარსაწვალი (სად.)
გაგები¹⁰² (სათ. სად.)
გაგების ქოხები (გამ.)
გოფები¹⁰³ (სათ. სად.)
გმაურა (მყინვარი)

- ამში (სახ.)
 აშში (სათ.)
 ბალნი² (სახ. სათ.)
 ბატარა მთა (სათ.)
 ბაკანაძის წყარო (სად. წყ.)
 ბოსლის კარი³ (სახ.)
 ბულქისტანი (სათ. ტყე)
 გელმაძე (უბანი)
 ვამოღმაძე (უბანი)
 გზაზედა (სახ.)
 გლეგნი⁴ (სად.)
 გლეგეთუგენაძე (ტყე)
 გველეთური ჭალა (სად.)
 გორაძე⁵ (სათ. სად.)
 გოგიაძის წყარო⁶ (წყ.)
 გლეგეთბოლო (სად.)
 გლეგეთწყარო (წყ.)
 გუდრეთუგენაძე (სახ. სად. ტყე)
 გრილწყარო (სად. წყ.)
 გრილწყაროთ ჭობი (გამ.)
 გველეთური ტყე (ტყე)
 გოთიეთ რუვი⁷ (სათ. ტყე)
 გველეთური ყანები (სახ.)
 დანჩელეთი (სათ.)
 დათურის ტყე (სახ.)
 დერძიები (სახ. სათ.)
 დერდი (სახ.)
 დიდი მთა (სათ.)
 ეკლესია (სახ. ნაეკ. სათ.)
 ეფრემაძის ჭობი⁸ (გამ.)
 ვალი (სათ.)
 ზალიეთეული⁹ (სათ.)
 თათრის სასაფლაო¹⁰
 თხასეტი (სახ. სათ. ტყე)
 ივასებეთ ნაბინავარი¹¹ (სად.)
 კალღამები (ჭვავჭუთები)
 კვრელეთიშვილი (სალ.)
- კვრეს ციხე (ნაე. სალ.)
 კვერება (სახ.)
 კალონი¹² (სად.)
 კალოვანა (სახ.)
 კალოვასთავი (ტყე)
 კუდეები (სად.)
 კოთხი (სათ.)
 კლდის ძირნი¹³ (სათ. გამ.)
 ლამორღენი (სახ.)
 ლამორძე (სათ.)
 ლამორძეთ ჭობი (გამ.)
 მაჩილნი (სათ. ტყე)
 მაღალესი (სად.)
 მაღალესის ჭობი (გამ.)
 მარიამწმინდა (სახ.)
 მეგენა (სად. მღ.)
 მუნჯა (სად. მეგეე წყალი)
 მუნჯათწყარო (სად.)
 მზორენი (სახ. სათ.)
 მაღალნი (სად.)
 მაღალთბოლო (სად.)
 მოსერა (სად.)
 მოსერაძის ჭობი (გამ.)
 ნაველა (სად.)
 ნაყანარები (სად.)
 ნიშის წმინდა გივარგი (სალ.)
 ნიჩორიუვი (სათ.)
 ნიშთანა (სახ.)
 პირიქითი (სათ.)
 რუვა¹⁴ (სახ.)
 საჩალღე ქელი¹⁵ (სად.)
 სამძირნი (სათ. ტყე)
 საჭერეტია (სად.)
 საარწივო ქელი (სად.)
 საწყემსო ქელი (სად.)
 სახედავნი (გზა)
 საწყემსო ჭობი (გამ.)

საცხოვრიათ გზა (ბილ.)
 საწამლია ჭობი¹⁶ (გამ.)
 საცხორების ჭობები (გამ.)
 საჭორები (ტყე)
 საცხორები¹⁷ (სად.)
 საყეცენი¹⁸ (სად. ანდუზიტის საბადო)
 სომია (სახ.)
 სოფლის ძირია (სახ.)
 საგვერდია (ტყე)
 საყდარი (ნაეკ.)
 ტყისძირანი (სათ.)
 ტკიპა (სად.)
 ტკიპას წყალი (მღ.)
 ფარა (სად. სათ. ტყე)
 ფარგოთ ჭედი (სად.)
 ჭობანი (გამ.)
 ჭალების ციხე (სალ. სათ.)
 ჭობიმთა¹⁹ (სათ.)
 ქასურნი (სათ.)
 ჭალების ჭობა (გამ.)
 ქვიშანი (სახ.)
 ქვენაჭალა (სად.)
 ქუღა (სათ.)
 ჭობთკარჭობი (გამ.)
 ყაზიეთ რუევი²⁰ (სათ. ტყე)
 ყველაწმინდა (სალ.)

ყირენის წყალი (მღ.)
 შიუკას წყარო²¹ (სად.)
 შტონი (სახ.)
 ჩხამოენა²² (სათ. ტყე)
 ჩხამოენას წყარო²³
 ჩხუა (ტყე, გვარჯილის მადანი)
 ჩხატისთავე²⁴ (სათ. ტყე)
 ცდოს ძირი (სად. სათ.)
 ციხე-კლდე²⁵ (სად. სათ. ტყე, გამ.)
 ცდოვისელი²⁶ (სათ.)
 ძუძურისთავე (სათ.)
 წმინდა გივარგის ნიში (სალ.)
 წყალძირი (წყ.)
 წყალტარა (სახ.)
 წყაროსთავე (სახ. სათ.)
 წალა (სათ. ტყე)
 წყალძირთ ჭობი (გამ.)
 ჭალას ტყე²⁷ (ტყე)
 ხატის კალო (სალ.)
 ჭარყუნი (სათ. სად.)
 გვეისთავე²⁸ (სახ.)
 გოფა²⁹ (სახ.)
 გოფები (სად.)
 ჯორის ტყენი³⁰ (ტყე, სათ.)
 ჯორიმზორე (სად. ტყე).

გველეთი¹

ბორძას ყანა² (სახ.)
 გველეთის ყირენი (მყ.)
 გზის ძირები (სახ. სათ.)
 გზის თაენი (სახ.)
 დევდორაკი³ (მღ. მყ.)
 დაბა⁴ (სად.)
 დაყბოს⁵ (სად.)
 ზაგეთ სასაფლო⁶ (ძვ. სამარხი)
 ზაგეთ ნასახლარები
 კლდის ჭობები (გამ.)

მოსერა (სად.)
 მწყრობი (სად.)
 მუნჯა (მღ.)
 მუინგრის წყალი (მღ.)
 ნასაყდრალი (ნაეკ.)
 ორწყალნი
 ორწყალშუა⁸ (სად.)
 სემლისა⁹ (სალ.)
 ტაბლები (სად.)
 ტბები¹⁰

ტკიბაა (მღ.)
 ჭალების ხატი (საღ.)
 ჭუბაა¹¹ (საღ.)
 ყველაწმინდა¹² (საღ.)
 ჩათაა (საღ. მღ.)

ძველდარიალია¹³ (საღ.)
 წისკვილის მინდორი¹⁴
 ჭალები¹⁵ (სახ. სათ.)
 ხრეკი¹⁶ (საღ.)
 ხიფინჯაა¹⁷ (საღ.)

ღარიალის ხეობა

როგორც ცნობილია, ჩრდილოეთთან საქართველოს დამაკავშირებელი დარიალის ვიწრო ხეობა მდებარეობს ხევს ჩრდილოეთ ნაწილში. ის გაჭიმულია 17 კლომეტრის სიგრძეზე სოფ. ყაზბეგსა და სოფ. ლარსს შორის და ხევის რამდენიმე სოფლის (ყაზბეგი, გერგეტი, ცლო, გველეთი) ტერიტორიას მოიცავს. დარიალის ხეობის სახელები, სათბები და ტყე ამ სოფლებს ეკუთვნის. ამის გამო დარიალის ხეობის ადგილთა სახელების დიდი ნაწილი უკვე მოხვდა სხენებული სოფლების ტოპონიმოკურ აღწერილობაში, მაგრამ ამ სოფლების ეკუთვნილი ადგილების სახელწოდებათა სია არ იძლევა ხეობის ტოპონიმოკური აღწერილობის სრულ სურათს. დარიალის ხეობაში ვგხვდებამ ბევრი ისეთი ტოპონიმი, რომელიც არც ერთ აქ დასახელებულ სოფელს არ ეკუთვნის, რისთვისაც არც შესულა რომელიმე მათგანის ტოპონიმოკაში. აღნიშნული ვითარების გამო საჭიროდ ვეცანით მოგვეცა დარიალის ხეობის თანმიმდევრული ტოპონიმოკური აღწერილობა სამხრეთიდან ჩრდილოეთის მიმართულებით, ე. ი. მდ. თერგის დინების მიხედვით. ჯვენით პირველ რიგში გავეცნობით თერგის მარჯვენა მხარეს, ხოლო შემდეგ ასეთივე თანმიმდევრობით გავყვებით მის მარცხენა სანაპიროს.

მდ. თერგის მარჯვენა მხარე. სოფ. ყაზბეგის ჩრდილოეთით მოედინება მთის პატარა მდინარე ყურაო¹, რომელიც სათავეს იღებს მწვერვალ ყუროდან. ამ მდინარიდან ჩრდილოეთით მდებარეობს ქელორლიანის საძოვრები, რომლის ვაკე ადგილების დიდი ნაწილი XIX საუკუნეში იხენებოდა. ამ ტერიტორიის პირველ მონაკვეთს სამხრეთიდან ჩრდილოეთის მიმართულებით ეწოდება ყო დ ა ნ ი, ხოლო მეორეს—ვე შ ნ ი. აქედან ნახევარი კილომეტრის იწით ვგხვდებამ ხევი, რომელშიაც წვიმიანობის დროს ღვარცოფი მოედინება. მისი სახელია ჯ ა კ მ ე ლ ა ა. ამავე სახელწოდებითაა ცნობილი ამ ხევის ირგვლივ მდებარე საძოვრებიც. საძოვრად გამოყენებულ ერთ-ერთ ფერდობს ეწოდება თ ე თ რ ჯ ო რ ნ ი, სადაც შემონახულია გ უ რ ა პ ე თ ნ ა ს ა ხ ლ ა რ ე ბ ი².

ჯაკმელას მიმდგომ ტერიტორიას, რომელიც ძირითადად საძოვრებადაა გამოყენებული, ხოლო ალაგ-ალაგ ეკლის ჯაგებითა და ტყის

ბუჩქებითაა დაფარული, ეწოდება წოწეხნი. წოწეს ზემოდან დაკუ-
რებს საძოვარი ფერობი — საბალახე რუვი, სეცაქ-მეცაქურებს
ნაჯურთისაღი⁶.

წოწეხის ქვემოთ მგზავრს თვალში ეცემა ცვირწამოწედილი კლდო-
ვანი კონცხი—კლდის ფეჭაა. ამ კლდესია ბუნებრივი გამოჭებაული
ე. წ. ნათლიმცემლის ქოხი, ხოლო ამავე კლდის თავზე დგას
სათემო სალოცავი ივანე ნათლიმცემელი. ამის გამო ხსენებულ
ადგილს ჰქვია როგორც კლდის ფეჭაა, ისე ივანე ნათლიმცემელი.

ივანე ნათლიმცემლის გვერდზეა მეორე სალოცავი—ნათლიმცემ-
ლის ყველაწმინდა. იგი ითვლებოდა ქალების ხატად. აღდგომის
ორშაბათს ქალები იქ საწირავით მიდიოდნენ და ლოცულობდნენ. მამაკა-
ცების მისვლა ამ ხატთან მიუღებელი იყო.

აქედან ერთი კმ-ის დაშორებით მდებარეობს ტყიან-კლდოვანი სა-
ძოვარი სამშკლდის რუვი⁸, ხოლო ჩრდილოეთიდან მას აკრავს სა-
ძოვარი—საბადური. საბადურიდან გველეთის ხილამდე, დაახლოებით
ერთნახევარი კმ-ის მანძილზე გრძელდება ისევ საძოვარი—ნაჯერეთი.
გველეთის ხილიდან ხდის ხეობამდე მდებარე ადგილს ეწოდება ბარ-
ქენი, რომლის ფარგლებში შედის შემდეგი ადგილები: დიღო, ილი-
კოს წყარო⁹, კაკოე გუბერნიე⁶ და საკუთრე ბარქე. ბარქე
ქვედა საზღვრიდან იწყება ხეობა, რომელსაც ეწოდება ჰდე⁷. ჰდის ხეო-
ბას ჩამოუდის ამავე სახელწოდების მქონე მდინარე, რომელზედაც დგას
დარიალტესი. ჰდის ხეობის სათავეს, ინგუშეთში გადასასვლელს, ეწოდება
მგვრგალაა.

ჰდის ხეობის ჩრდილოეთით ერთნახევარი კმ-ის სიგრძეზე არის წი-
წვიანი ტყით შემოსილი კლდეები—ე. წ. ფალხატი⁸. მას მეორენაირად
ჰქვია ფიჭვიანები. ფალხატის შემდეგაა საწისქვილო რუვი,
ხოლო აქედან დაწყებული ვიდრე დარიალის ხიდის ბოლომდე მდებარე
ადგილს (საძოვარს, ტყიან-ჯაგიან და კლდოვან ზოლს) ეწოდება დარი-
ალაა. მის ქვედა ნაწილშია დარიალის ხიდი, რომლის მიდამოს ძველ
სახელწოდებაა ჩხატის ძირი,¹⁰ ხოლო შემდეგ მისთვის შეურქმევია
სეკრეტი¹¹. აქედან (თურგის დინებიდან) მარჯვნივ, ე. ი. აღმოსავლეთისაკენ ბილიკი ადის ჩხატზე, რომლის დაძლევის შემდეგ მგზავრ
მიადგება არკაას წვერს. არკაას წვერის გადავლით გზა ეშვება ქი-
ტებით (ინგუშებით) დასახლებულ ჯარაბის ხეობაში. ერთნახევარსაგან გან-
სხვავებენ ორ არკას. პირველი მათგანი—ე. წ. ბატარაა არკაა ეკ-
თენის ხეეს, ხოლო მეორე — დიდი არკაა ჯარაბის ხეობის კუ-
რნილებია.

ამითი მთავრდება ხევის ტერიტორია მდ. თერგის მარჯვენა მხარეზე ქვემოთ უკვე გრძელდება ჩრდილო ოსეთისა და ჩაჩნეთ-ინგუშეთის ერთიერთმომიჯნავე ადგილები არმხის (ჯარიახის) ხეობის კალთები, დლინაია დალინა (სადაც ინგუშები ცხოვრობენ), ჩეჩნორეჩინსკაია (ოსების, ინგუშებისა და რუსების დასახლება), მა-მილოვის ხუტრი (ძირითადად ოსებია), სარაჯოვის ზავოდი (დავით სარაჯიშვილის, ქართული კულტურის დიდი მოამაგის სპირტის ქარხანა, მისივე ბაღები და ქარხნის ახლო-მალო ტერიტორია ამ სახელწოდებითაა ცნობილი) და ბოლოს ძაუგი (იხ. შენიშვნა 40).

მდ. თერგის მარცხენა მხარე. ამ მხრიდან ხეობის დასაწყის ნაწილს, რომელიც მდ. ჩხერიდან ქვემოთ ორ კილომეტრამდე გრძელდება, ეწოდება ქარაა. ქარას ფარგლებში შედის ქავთარეთ ქოხი და სათიბი¹², სიმაგრენი¹³, გვეეთ მუჭლი¹⁴. ამის შემდეგაა საკეცენი¹⁵ ანუ საკეცეთი, ქობის წყალი¹⁶, ანუ ქობური წყალი, ყაზიეთ რუვი¹⁷, ცდოს ძირები (ცდოს ძირების ფარგლებშია ე. წ. პრანესი გოსპოდი¹⁸, ცდოვისელი¹⁹ ანუ ცდოვისეელი, შხორე და ნათლიმცემლის მუჭლი²⁰). ცოტა ქვემოთაა ზაგაშედლების ყოფილი სათიბი ადგილი—ე. წ. დემჩულეთი. დემჩულეთს აკრავს საზღავე ადგილი ჩხუა ანუ ფარაა, ამის ქვემოთაა სოფ. გველეთის ადგილები: ბორძაასყანა²¹, ყორული, დაბაა²² და ტბები. დაბაას დასავლეთით მთების სიღრმეშია მყინვარწვერის კალთები და კონცხები—ე. წ. დაბაას კუდები. გველეთის ტერიტორიის უკიდურესი ჩრდილო საზღვარია დევდორაკი²². დევდორაკს ჩრდილოეთიდან აბია ქვიან-კლდოვანი და ჯაგნარ-ბალახოვანი ადგილი ქუბაა²⁴. ამავე ზოლში, მყინვარწვერის ერთ-ერთ კალთას, სადაც მყინვარის ორი წყალი (დევდორაკი და ჩათაა) იყრის თავს და საძირად იყენებენ, ეწოდება ვაკე ორწყალნი, ხოლო ასევე საძირად განოყენებულ მეორე კალთას—მზორე ორწყალნი. ამ ადგილებს თავზე დაჰყურებს ორწყალთ წვერები. ორწყალთ წვერების ზოლში მდებარეობენ მთები: ჩათაა, მწყრობი, ხრეკი, ტყისთავი და საჯოგე.

ქუბას თუ მყინვარწვერის კალთებისაგან აკრავს ორწყალნი, ჩრდილოეთისაგან ქუბაას შემდეგაა ძველ დარიალა²⁵, რომელიც თამარის ციხემდე (ერთ კმ-ზე) გრძელდება. თვით თამარის ციხის მიდამოებში ადგილთა ასეთი სახელები მოწმდება: ციხის მინდორი (სათიბი), მისი გაგრძელებაა დასავლეთის მხრიდან ლეკების რუვი²⁶. საკმაოდ დიდ, მაგრამ უწყლო ხევს ეწოდება ციხის უკენაა, ხოლო მის გაგრძელებას—კვლავ ძველ დარიალაა. იქვეა სალოცავად გამოყენებულ სიძველეთა ნაშთები ე. წ. ბახტრის წმინდა გივარგი²⁷.

საბუნავე (სახ. სათ.)
 საღუცია¹⁶ (საძ.)
 სამარავეანი¹⁷ (საღ.)
 სამარავენის სამება (ნაგვ.)
 სამუყეთ ცხრაკარიანი¹⁸ (ნასახ.)
 საკიტრენი¹⁹ (სათ.)
 სალოჭი (გზა)
 საყდარა²⁰ (ძვ. სამარხი)
 სპარსანგელოზი (საღ.)
 ფართო ღელე (საძ. გზა)
 ფხეკი (სახ. სათ. ტყე)
 ფსკრე (ძვ. სამარხი)
 ქერეთ ნარჩევი²¹ (სახ.)
 ქვენამთა (საძ.)
 ქალის ყანა²² (სახ.)
 ქართისი (სახ. საძ.)
 ღალიანი²³ (ნასოფ.)
 ღალამაკი (სახ. ნასახ.)
 ყარამაყა (სახ. სათ. ტყე)
 ყოდანი (სახ. სათ. ტყე)

ყოდნის ძირი (გზა)
 ყოდანთ ქელი (ნასახ.)
 ყორაშატი (სახ. სათ. საქ. ტყე)
 შინო (სათ. საძ. სახ. ტყე)
 შივათ შინო (საძ.)
 ჩაქარა (კირის საბადო)
 ჩასავლა (ტყე)
 ჩეშმა (სახ.)
 ცირკლოვანა (საძ.)
 ციხისმცავი (საღ.)
 წვერის ძირი (სათ. ნაგვ.)
 წვერის სპარსანგელოზი (საღ.)
 წვერი (საძ.)
 წისქვილოვანთ გზა (ბილ.)
 წყალფერდი (სათ. საძ.)
 ქალა²⁴ (სათ.)
 ჯორნი²⁵ (ბერების საღვთი)
 გვედისი (სათ. საძ.)
 გოფა²⁶ (სახ.)

ახალციხე¹

ართხმოს ქალა² (სახ.)
 ახალციხის ციხე (ნაგვ.)
 ბაგაყანა³ (სახ. სათ.)
 ბაგაყნის ბილიკი (გზა)
 გაღმასათრელა⁴ (სათ.)
 გაღმი ყორა (საძ.)
 გამოღმი ყორა (საძ.)
 გარეთი ნიშთგვერდი (სათ.)
 გამასაჩენა (სახ.)
 გასაფრენი ქვა⁵ (საძ.)
 გაჭრილი გზა (სათრევი)
 გაფოსკარა⁶ (სახ.)
 დამპალქალა (სახ.)
 დიდი გზა (საურმე გზა)
 დიდრუვის თაე⁷ (სათ.)
 ელია (საღ.)
 ესკლიანა⁸ (სათ.)

ვერხოვანი (ტყე)
 ვერხვიანა (სათ.)
 ვერხვიანას ძირი (სახ.)
 თაღიას ნათიბი⁹ (სათ.)
 თებრეთაე (სახ. სათ. საძ. ნასახ.)
 თებრერუე (სახ.)
 თეთონი (სახ.)
 კვრეს ნიში (საღ.)
 კარისპირა¹⁰ (სახ.)
 კობალია (საღ.)
 კოტაესთაე¹¹ (სათ.)
 კალდამათაე¹² (სახ.)
 კლდის ფეჭა¹³ (კლდე, საღ.)
 კურეტისა (სახ.)
 მიხელაჲს წყარო¹⁴ (წყ.)
 შნის პირი (სათ.)
 ნარჩევი¹⁵ (სახ.)

ნატეხრიანი (სახ. სათ.)
 ნარიანა¹⁶ (სახ. სათ.)
 ნიშთგვერდი (სახ. სათ.)
 პაპუაჲს ქობი¹⁷ (გამ.)
 პირიყორა (სათ.)
 რიყე (სახ.)
 სადავო გორი¹⁸ (სად.)
 სალუშე¹⁹ (სად. კლდე)
 სასაფანდრე²⁰ (სათ.)
 სასაფანდრე ქობი (გამ.)
 სამანისი (სათ. საძ.)
 საჭეკრიაჲ ქელი²¹ (სად.)
 სადათვე რუფე²² (სათ.)
 საზურგე²³ (სათ.)
 საგულეგელი²⁴ (სათ.)
 საფრენი ქვისთავე (სახ.)
 საჯოგე²⁵ (სად.)
 საჯოვისძირაჲ (სათ. საძ.)
 სოფლის წყარო (წყ.)
 საძრომია²⁶ (გამ.)
 საყალნო²⁷ (სად.)
 სისხლივაცე²⁸ (სად. ტყე, ღვაკ)
 უენაჲ შთა (სათ.)
 ფშნიანაჲ²⁹ (სათ.)
 ჭერეთ ნარჩევი³⁰ (სახ.)
 ჭუფშაჲ (სახ. ტყე)
 ღალანგურის წმ. გივარგი (სალ.)

ღოლოიანი³¹ (სად.)
 ღონქლუურაჲ (სახ.)
 ყარამაყაჲ (სათ. სამეცნიერული)
 ყველაწმინდა (ეკლესიური)
 ყველაწმინდის მინდორი (სასაფლაო)
 ყორა³² (სახ. სათ. საძ. ტყე)
 შადამავაჲ (კლდე, სალ.)
 შუბლი (სათ.)
 შიგათი ფშნიანაჲ (სათ.)
 შიგათი ნიშთგვერდი (სათ.)
 ჩაქარაჲ (სად. ტყე)
 ჩაქარის ტბათავე (ნასახ.)
 ჩირდილი³³ (სათ.)
 ჩობოლაურთ ნაბინავარი³⁴ (სად.)
 ციხისძირი (სათ. საძ.)
 ციხეთ პირდაპირი (სათ.)
 ციხეთ უკენაჲ (სახ. სათ.)
 წითელშიწა³⁵ (სახ.)
 წყაროსთავე (სათ.)
 წყაროსძირი (სათ.)
 წყაროს რუფე³⁶ (წყ.)
 ჭანჭახი (სახ. ნასახ. ნაკ.)
 ხშირტყვისთავე (სათ.)
 ხეთანაჲ (კლდე, სალ.)
 ჯორთუენაჲ³⁷ (სათ. საძ.)
 ჯორთუენაჲს ქობი (გამ.)
 ჯანისთავე³⁸ (სათ.)

ქოსელი

ალავერდის წმ. გივარგი (სალ.)
 გორაჲ (სახ.)
 გლუენი³ (სათ.)
 დედაღვთიშვილი (სალ.)
 გალამაშაჲ (სახ.)
 თეთრი (სათ. საძ.)
 კავრაჲ (სათ.)
 კატის ტყე (ტყე)
 კვრე (სალ.)

მგლუეთ ტყე³ (სათ. საძ.)
 მწყრობი (სათ.)
 სამნეთ რუფე⁴ (სახ. სათ.)
 სურბეტაჲ (სად.)
 ჭუფშა (სათ. საძ.)
 ჭოსე II ქოსაჲ⁵ (სად.)
 ჭოკობანი (ნასახ. ნაკ.)
 ღალიანაჲ (სახ.)
 ღალამაშაჲ (სახ.)

შუაგორი (სათ. საძ.)
 ჩირდილაი* (სათ. საძ.)
 ციხეთუქენა (საძ. ნაკ.)
 ციხის კისერა (სათ. საძ.)
 წვერთუქენა (სათ.)
 ჰაჩა (სახ. საძ.)

ჰაჩის წვერები (საძ.)
 ჰაჩის ჰევი (წყ.)
 ჰათაწყარო (სათ.)
 გოფევე⁷ (სახ.)
 ჯოროდინანი (სათ.)

მი გ უ ლ ა¹

ბეგისტავე² (სახ.)
 დევის ნაკარალნი (სათ.)
 კორამნი (სახ. სათ.)
 მიგულისთავე (სათ.)
 მიგულის წმინდა გივარგი (სალ.)

სამყინვარანი (საძ.)
 საწველელა (საძ.)
 სამწყემსუა ქედი (საძ.)
 ჩირდილანი³ (სახ.)
 წყალსათავე (საძ.)

ა რ თ ხ მ ო¹

ართხმოს თავე (საძ.)
 ბოსელთ რუევი² (სათ.)
 ბოსელთ გორა (სახ.)
 გადასაველნი (სათ.)
 გზასაყარნი (სათ.)
 გორნი (სახ.)
 გრილწყარუათ თავე (სათ.)
 გუბნი (სათ.)
 გუბთკალთა (სათ.)
 დარბაზი³ (სალ.)
 დიდკოხნი⁴ (საძ.)
 ეკლესია ბეჟნი⁵ (სათ.)
 ელიანი (სათ. სალ.)
 ეშმაკარანი (სათ.)
 ვეძისარუევი⁶ (სათ.)
 ვერხვებთან (სათ.)
 ზევით მინდორი (სათ.)
 კალოსგვერდი⁷ (სახ.)
 კერკენა⁸ (სახ.)
 კერკენანი (სათ.)
 კუნწუხაის თავე (სახ. სათ.)
 მაღანი⁹ (სათ.)
 მზისპირი (სათ.)
 მინდორი (სახ.)

მინდორის ბეჟნი¹⁰ (სათ.)
 მუჯანი (სათ.)
 ნატეხრიანი (სახ. სათ.)
 ნანაყანი (სახ.)
 ნამპალნი¹¹ (სათ.)
 ნარიანა¹² (სახ.)
 ნარიანანი (სათ.)
 ნახიზნარი¹³ (საძ.)
 პირდაპირა (სათ. საძ.)
 რუენი¹⁴ (სახ.)
 სახუნწია (საძ.)
 სამზეური (სახ.)
 საზენენი (სათ.)
 საკურდღლიეები (სათ.)
 სატარავო გზა (სათ.)
 სამარილე გორი¹⁵ (საძ.)
 საკვერნეთ რუევი¹⁶ (სათ.)
 სოფლის ძირი (სახ.)
 სოფლის თავე (სახ.)
 ტარავა (სახ. სათ. საძ.)
 ტყის უკენა (სახ. სათ.)
 ქვეით მინდორი (სათ.)
 ქვექვეყვარნი (სალ.)
 ქუდოსძირი (საძ.)

ლალანგური (სალ.)
 ლორლიან ვაჟ¹⁷ (სად.)
 ლუნქიანაძე (სად.)
 ყანათავე (სათ.)
 შუაგორი (სათ.)
 ჩხატისთავე¹⁸ (სახ.)
 ციხისმცავე¹⁹ (სალ.)
 წითელძირი²⁰ (სათ. სად.)
 წისქვილთყარა (სახ.)

წყალშუა (სახ.)
 ხეთანა (სალ.)
 ხირბალანი (სათ.)
 პარნაპოცი²¹ (სამქ.)
 ტაისგვერდი²² (სათ.)
 პოფოკია²³ (სათ.)
 ტორტი (სად.)
 გორკის წმინდა გიორგი (სალ.)
 ჯვართმზისპირნი (სათ.)

კარკუჩა¹

ამალღება (სალ.)
 ბებიას სახუნწო (სათ. სად. ნასახ.)
 ვაღმა მილო (სად.)
 ვამოღმი მილო (სახ. სათ.)
 ვაღმი საქუხარაძე (სად.)
 ვამოღმი საქუხარაძე (სად.)
 დარბაზი² (სახ.)
 დიდრუფი³ (სახ.)
 დუღუღეთ მთა⁴ (სად.)
 დეკიანაძე⁵ (სად.)
 დეკიანაძის ციხე (ნაქ.)
 ეკალი⁶ (სად.)
 ვერხვები⁷ (სად.)
 კიბე II კიბენი⁸ (სათ.)
 კიბისთავე (სად.)
 კიბის ჭალა (სათ.)
 კიბის წყალი (მდ.)
 კვრე (სალ.)
 კვრეს ძირი⁹ (სად.)
 მილო¹⁰ (ნასოფ.)
 მილოს წყალი (მდ.)
 ნადარბაზვე¹¹
 ნაწუნვეთ ბევი (სად.)
 ნაყანარი (რიყე)
 ნარიანაძე¹² (სახ.)
 პირდაპირაძე¹³ (სად.)
 პირდაპირანი (სახ.)
 სარცხელთ გევი (სახ.)
 საქარე¹⁴ (სად.)

საჯარისთავე (სახ.)
 საქუხარაძე (სად.)
 საყენთავე¹⁵ (სახ. სად.)
 საკიტია¹⁶ (სახ.)
 სოფლის თავე (სახ. სად.)
 საღუცი¹⁷ (სად.)
 საგულამაყრო ჭეენამთა (სად.)
 საკარკუჩო ჭეენამთა (სად.)
 საბუე (სათ.)
 საღაფო ვორი¹⁸ (სად.)
 სისხლივაჟე¹⁹ (სათ. სად.)
 ტუსამზორე (სად.)
 ტოჩხაძე²⁰ (სად.)
 ქვაკიბე²¹ (კლდე)
 ჭოსაძე (სახ.)
 ჭეენამთა (სათ. სად.)
 ყანანაზი²² (ნასოფ.)
 ყანანაზის წმ. გივარგი (სალ.)
 ყანანაზის ციხე (ნაქ.)
 ყაძე (სახ. სათ. სად. ტყე)
 ყაძის წვერი (სად.)
 ყორა²³ (ნასოფ.)
 ყორის წყალი (მდ.)
 ყორის უღაძე (სად.)
 ყორის უღაძის ციხე (ნაქ.)
 შავი წყარო²⁴ (წყ.)
 ჩხატისყარაძე²⁵ (სახ. სათ. სად.)
 ჩოპოლაურთ ნაბინავარი²⁶ (სად.)

უიხმინდორა²⁷ (ნასაბ.)
ცოცხანი (სათ. საძ.)
ჭერხოს რუე²⁸ (სათ. საძ.)

ბრიაევი (კლდე)
ხუტრი (უბანი)
პვედის წმ. გივარგი (საღ.)

ჯ უ თ ა¹

არაგვი² (მღ.)
აღიონის ყა³ათავი³ (სათ.)
გარსიმთა⁴ (სათ.)
დიღუბე (საბ. სათ. ლელე)
დიდრუის ტყე⁵ (ტყე)
ფშათყუარო⁶ (საძ.)
ზექუადანალევი⁷ (საბ.)
თეთრწყალა (მღ.)
კერკნის წყალა⁸ (ტყე, წყ.)
მარიემული⁹ (საბ.)
მინდორი (საბ.)
მთრეხი¹⁰
მუწურთ ეხანის თავი (საძ.)
ნაღვარა (საბ. სათ.)
ნაწუნევი¹¹
პირდაპირა (საძ.)
საბოსტნია (საბ.)
სათბილოვანო¹² (საბ. სათ.)
საირმე კლდე (ტყე)
საღებეთ კევი¹³ (საძ.)
სამაჯის გოფი (საძ.)

სამთრეხლო¹⁴ (საძ.)
საჩოქნებელა¹⁵ (საბ.)
საძელე¹⁶ (საძ.)
საძროხია¹⁷ (საძ.)
ფადუხი (საბ. სათ.)
ფხის ტყე (ტყე)
ღეთიშობელი (საღ.)
ყანათავი (სათ.)
ყოილიანა¹⁸ (საბ. სათ.)
შელმა ტყე (ტყე)
შარვანი¹⁹ (საბ. სათ.)
შარვა²⁰ელა (საღ.)
ჩხატა²⁰ (საბ.)
ციხეკლდია²¹ (სათ.)
წაოყას სათიბია (სათ.)
წმინდა გიორგი (საღ.)
ჭიუხის წყალი (მღ.)
ტაპისთავი²² (საბ. სათ.)
ჯვართი²³ (საბ. სათ.)
ჯორკორკა²⁴ (საძ.)

ნაწილი მეორე

ბოკონიგების შინაარსი (შენიშვნები)

ხმვის სათავეები

1. ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თბილისი, 1941, გვ. 66.

ვახუშტის მიერ ამ ადგილისადმი ყელი-ს წოდება შემთხვევითი არ არის. XIV—XV საუკუნეების ქართულ საისტორიო წყაროებში ხსენებულია ქუართა ყელი სწორედ ზემოხსენებული ადგილის აღსანიშნავად (იხ. ბერი ეგნატაშვილი, ახალი ქართლის ცხოვრება, მეორე ტექსტი, ქართლის ცხოვრება, ს. ყაუხჩიშვილის მიერ გამოცემული, II, თბ., 1959, გვ. 443; ძეგლი ერისთავთა, შ. მესხიას მიერ გამოცემული, მსკი, ნაკ. 30, თბ., 1954, გვ. 347; ი. დოლიძე, გიორგი ბრწყინვალის სამართალი, თბ., 1957, გვ. 104).

ალ. ყაზბეგი იხსენიებს ქვართვაკე-ს (იხ. თხზ., ტ. I, 1948, გვ. 186), რაც კუთხური ქორთვაკის ლიტერატურულ ფორმას წარმოადგენს.

საქართველოში რუსული მმართველობის პირობებში ქვართვაკეზე ქვის პატარა ჭვარი პირველად დაუდგამთ 1803 წელს, იმავე ადგილზე ჭვარი მეორედ 1809 წელს გაუკეთებია გაბრიელ ყაზბეგს (ალ. ყაზბეგ-ის პაპას, ქვემო ხევის მოურავს), ხოლო მესამედ მაიორ ქანანოვს 1824 წელს (Н. Н. Квезерели-Копалдзе, Военно-Грузинская дорога, Тбилиси, 1967, стр. 99). ნ. კვებერელი-კოპაძე იქვე სამართლიანად მიუთითებს იმის შესახებ, რომ ბევრს ისე ჰგონია, თითქოს ამ გადასავალს ჭვრისა ეწოდა 1824 წლიდან ქვის ჭვრის დადგმის გამო. სინამდვილეში რუსეთთან შეერთების შემდეგ, 1824 წლამდე, ქვის ჭვარი აქ ორჯერ იქნა დადგმული, მაგრამ გადასავალის სახელწოდება არც ერთი მათგანის დადგმას არ უკავშირდება. ისტორიულ წყაროებში და ხალხში ადრინდანვე იყო ცნობილი ქუართა ყელი, ქორთვაკე თუ ჭორი (ჭვარი).

2. ბიდარა (ოსური გამოთქმით ბ გ ნ დ ა რ) ბ ო ც ო ვ ს ა დ რე უცხოვრია თრუსოს ხეობაში, სოფ. ჯიმარაში. ჯვრის უღელტეხილი ჩრდილოეთ ფერდობზე, მთის წყალაქსა და თეთრი წყლის შესახვევას შუამდებარე ქედზე (ე. ი. ზედ ჯვრის უღელტეხილზე და არა „ყაზბეგსა და ჯვრის უღელტეხილს შორის“, როგორც ეს ითქვა ერთ-ერთ ნაშრომში—იხ. გ. თოგოშვილი, საქართველო-ოსეთის ურთიერთობა XV—XVIII სს., თბილისი, 1969, გვ. 40) ის თავისი ოჯახით დაუსახლებია მეფე ერეკლე მეორეს. ბიდარასი და მისი შთამომავლობის მოვალეობას შეადგენდა მგზავრებისათვის უსაფრთხოების შექმნა ვზის ამ ყველაზე მალალსა და საბიფათო ზოლში, რისთვისაც მეფეს ჯამაგირი დაუწესებია. ეს კარგად ჩანს ჯერ ერეკლესა და გიორგი ერეკლეს ძის, ხოლო შემდეგ კნორინგის მიერ ბიდარას სახელზე გაცემული სიგელებიდან (იხ. АКАК, т. I, Тбилиси, 1866, стр. 526—527).

როგორც ამ საბუთებში, ისე 1800 წ. სპილენძის მადნის შემოსავლისა და ხარჯის ნუსხაში ეს პიროვნება, როგორც „თეთრ წყალზე მსახლობელი“, მოხსენიებულია ბიდარას სახელით (იხ. მსეი, თბილისი, 1955, გვ. 133). მხოლოდ ერეკლე მეორის მიერ 1794 წ. გაცემულ სიგელში აღნიშნულია ორი სახელი — ბ ა თ ი და ბ ი დ ა რ ა. ამაზე დაყრდნობით ზოგიერთ ნაშრომში ხსენებულია ბ ა თ ი ბ ი დ ა რ ა შ ვ ი ლ ი (ნ. კვეზერელი-კობაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 100—101), ან ბ ა თ ი ბ ი დ ა ო ო ვ ი (გ. თოგოშვილი, საქართველო-ოსეთის ურთიერთობა XV—XVIII სს., გვ. 40), ე. ი. ბათი მიჩნეულია სახელად, ხოლო ბიდარა გვარად. სინამდვილეში, როგორც ზემოთ დავინახეთ, ბიდარა იყო პიროვნების სახელი, ხოლო ბათი უნდა იყოს მისი მეორე (ზედმეტი) სახელი.

ბიდარას ჰყოლია ორი შვილი — ბისიკო და ალექსანდრე, რომელთაც მამის სახელის მიხედვით მიუღიათ გვარი ბ ი დ ა რ ო ვ ი. ასე წარმოიშვა ახალი გვარი, რომელიც ითვლის ხუთ თაობას. ბიდაროვები ჯვრის უღელტეხილიდან ჩამოსახლდნენ 1941 წელს. მათ ერთ ნაწილს ერთხანს, ბუღასოვებთან ერთად, უცხოვრიათ სოფ. თოლგოთში, რომლისგანაც დღეს დარჩენილია მხოლოდ ნასოფლარი და მდებარეობს მდ. თერგის მარცხენა ნაპირზე, სოფ. კობის პირდაპირ. ბიდაროვების უმრავლესობა, რომლებიც ცხოვრობდნენ სოფ. თოლგოთსა და სოფ. ალმასიანში, საცხოვრებლად წასულან ჩრდილო ოსეთში. ბიდარას შთამომავლობიდან სოფ. ალმასიანში დღეს ცხოვრობს მხოლოდ ორი კომლი: ფიტო (დიმიტრი) და ბაბი ბიდაროვების ოჯახები. ფიტო ბიდაროვი (დაბ. 1895 წ.), რომელმაც ეს ცნობები მოგვაწოდა, არის ბიდარას შვილიშვილის შვილი (მეოთხე თაობის წარმომადგენელი).

ჯვრის უღელტეხილზე ბიძარას დასახლების შემდეგ მოხვედრებამა და მათ მეზობლად მცხოვრებმა ოსებმა მთელ ამ მიდამოზე (ჯვრის გადასავალს) უწოდებს ბიძარა ა//ბ გ ნ დ არ. დასახლებული პუნქტს, სადაც ბიძარა და მისი შთამომავლობა ცხოვრობდა — ბიძარა ა ხ ს ო ფ ე ლ ი//ბ გ ნ დ არ გ ყ ა უ. თეთრ წყალზე გაღებულ ქვის ხიდს — ბიძარა ა ხ ს ხ ი დ ი//ბ გ ნ დ არ გ ხ ი დ (ბიძარას ხიდის ქვემოთ, ჩრდილოეთის მიმართულებით მდებარეობს კულაგინის ხიდი მისი ამშენებელი ინჟინრის — კულაგინის სახელობისა, ხოლო უფრო ქვემოთ, ჯვრის უღელტეხილის ბოლოში, იქვე აღმართული მთის — ზოდოს ძირშია ე. წ. ბოდოს ხიდი, რომელსაც მეორენაირად ეწოდება კობის ხიდი სოფ. კობთან მისი ახლო მდებარეობის გამო), ჯვრის უღელტეხილზე რუსების მიერ აშენებულ ყაზარმას — ბიძარა ა ხ ს კ ა ზ ა რ მ ა ა (ხუთვერსიან რუკაზე აღნიშნულია ბაიდარა, როგორც ყაზარმა. ამაში უნდა იგულისხმებოდეს როგორც ყაზარმა, ისე ბიდაროვების სამოსახლო პუნქტი), მთის წყალაძსა და თეთრი წყლის ნაერთ მდინარეს — ბიძარა ა ხ ს წ ყ ა ლ ი//ბ გ ნ დ არ დ ო ნ, ხოლო ხევს, რომელშიც ეს წყალი მიედინება ოსურად ეწოდება ბ გ ნ დ არ ა დ ა გ (ბიძარას ხევი) ანუ ბ გ ნ დ არ ქ ო მ (ბინდარას ხეობა).

მდ. ბაიდარა-ს იხსენიებს თავისი მოგზაურობის დღიურში ალექსანდრე დიუმა (იხ. მისი კავკასია, თბილისი, 1964, გვ. 363). ამ წიგნის შენიშვნებში აქ. გაწერელია მ განმარტა: „ბატარა მდინარე ბაიდარა („Baিদара) — უნდა იგულ. ბაიდარა, მდინ. ყოფ. ზაქათალის ოლქში“ (იქვე, გვ. 503).

სინამდვილეში ზაქათალის ოლქში არსებული მდინარის სახელწოდება აქ არაფერ შუაშია, ვინაიდან ალ. დიუმა იხსენიებს ჯვრის უღელტეხილის ბიძარას, რომელიც მან რამდენიმე ადგილას გადალახა საქართველოს სამხედრო გზით მოგზაურობის დროს. აქ გაწერელიას ზემოხსენებულ განმარტებას სამართლიანად გამოეხმაურა ინჟინერი ლადო ჭიალაშვილი (იხ. მისი — მცირე შენიშვნა, გაზ. „ლიტერატურული საქართველო“, 1965, № 8).

3. ხუთვერსიან რუკაზე ჯვრის გადასავალის მისადგომებთან აღნიშნულია ექვსი დასახლებული პუნქტი: აღმაზიანი, ბაზილენი, კობი, ზემო უხათი, ქვემო უხათი და თოლგოთი. ეს პუნქტები სულ ხუთ სოფლად იყო დასახლებული. ამთგან ერთი იყო თოლგოთი, რომელიც დღეს ნასოფლარს წარმოადგენს. მეორე და მესამე იყო ზემო და ქვემო უხათი, ხოლო მეოთხე და მეხუთე — კობი და აღმასიანი. კობსა და აღმასიანს შორის მანძილი ერთ კილომეტრამდეა. მათ შუაში ჩამოუდის

ორი პატარა მდინარე — უხათის წყალი, რომელიც ორ წელს — ნაროვანის წყლისა (ნარუანდონ) და მილქონის წყლის (მილონდონ) შენაერთია, და ბიდარა. სიმკვირვითაჲს

ვინაიდან კობსა და ალმასიანს შორის მდინარეები ჩამოდის, ალმასიანს მეორენაირად ეძახიან ვალმა კობს. როგორც ჩანს, თავდაპირველად, მართლაც, ერთი იყო კობი, ხოლო მეორე ვალმა კობი ალმასიანი და ბაზილენი სინამდვილეში ვალმა კობის ორი უბანია. რუკაზედაც ამიტომაც ნაჩვენები ისინი ერთიმეორის ახლოს. სახელწოდება ბაზილენი მომდინარეობს ოსური **Фазилан**-იდან, რაც ნიშნავს შესახვევს. მთხრობლების განმარტებით, დასახლებულმა პუნქტმა ეს სახელწოდება მიიღო თურქთა ხეობისაკენ შესახვევ გზაზე მდებარეობის გამო. მათივე ცნობით, ვალმა კობის ანუ ბაზილენის სამხრეთ მხარეზე, საქართველოს სამხედრო გზის პირად დუქანი და ღამის სათევი ფუნდუკი აუშენებია თბილისელ სომეხს, გვარად ალმასიანს. ამის შემდეგ ჯერ სოფლის ერთი უბნისთვის, ხოლო შემდეგ მთელი სოფლისთვის შეუტრქმევიათ ალმასიანი ანუ ალმასიანი.

ვინმე ალმასიანის აქ დამკვიდრებისა და დასახლებული პუნქტისადმი მისი სახელის შერქმევის თარიღს ვადმოცემა არ გვაცნობს, მაგრამ თუ მთხრობლების ცნობა ალმასიანის შესახებ სინამდვილეა შეეფერება, შესაძლებელია, რომ ის აქ მოსული იყოს 1818 წელს. ამას გააფიქრებინებს ნ. ჭილაშვილის შემდეგი ცნობა: „В сем отношении местечко Алмасиани, где учрежден воинский пост, неправильно называемый Кобийским, и с которым в зимнее время весьма часто прерывается сообщение от Тифлиса по причине снежных обвалов, обращало на себя особенное внимание начальства. Для облегчения сего затруднения, в январе месяце 1818 года Душетские жители Григорий Априлов с товарищами были, по приказанию ген. Ермолова, согласены завести в местечках Казбеки и Коби лавки с разными товарами... выстроить... постоянные дворы с комнатами для проезжих“... (АКАК, VII, 1878, стр. 352).

ნ. ჭილაშვილის მოხსენება საქართველოს სამხედრო გზის პირად მცხოვრებ მთიელთა შესახებ დაწერილია 1827 წელს. ამ დროისათვის ვალმა კობის ანუ **Фазилан**-ისათვის ალმასიანი ახლად შერქმეული ჩანს. ასე რომ არ ყოფილიყო, ნ. ჭილაშვილს არ დასჭირდებოდა იმის განმარტება, რომ ამ პუნქტს შეეცდომით კობს უწოდებენო. სამწუხაროდ, ნ. ჭილაშვილი არ იძლევა ალმასიანის ეტიმოლოგიას. საფიქრებელია, რომ ვინმე ალმასიანი ყოფილიყო ნ. ჭილაშვილის მიერ ხსენე-

ბული გრიგოლ აპრილოვის ერთ-ერთი ამხანაგი, რომელსაც წილად ხვდა დუქნისა და ფუნდუკის დაარსება სოფ. გაღმა კობიძის მონასტრის მიხედვით

4. იხ. შენიშვნა 3.

5. ბ ი დ ა რ ო ვ ე ბ ი ს შესახებ იხ. შენიშვნა 2.

6. ბ ო დ ო ეწოდება მაღალსა და შვეულ მთას, რომელიც თავს დასცქერის სოფ. აღმასიანსა და საქართველოს სამხედრო გზას. ამ მთას მოხვევებიც ბოდოს ეძახიან. მისი ფერდობებიდან დაქანებული უზარმაზარი თოვლის ზეავი გზას კრავს. ბოდოს ზეავი (ბ ო დ ო ზ ო ვ ი) ხევში სიდიდისა და ძალის სინონიმს წარმოადგენს.

7. ადგილს, რომელსაც აქაური ოსები უწოდებენ კ ო ბ ი ს ვ ა კ ე ს, მოხვევები ეძახიან ა დ ო ს მ ი ნ დ ო რ ს. მოხვევებმა ამ ადგილს შეუწარმუნეს მისი ისტორიული სახელწოდება.

ტოპონიმი ადოს მინდორი გეხვედება გიულდენშტედტის ნაშრომში. გიულდენშტედტი ეხება რა გენერალ ტოტლებენის შემოსვლას მოზღოვიდან საქართველოში, შენიშნავს: „ამ მხარეში თერგზე კობთან, პატარა ველზე, რომელსაც ქართველები ადოს მინდორს უწოდებენ, შეხვდა მას ერეკლე მეფე“ (იხ. გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, ტ. II, თბილისი, 1964, გვ. 225).

როგორც ვხედავთ, გიულდენშტედტი ამ ველის ზუსტ ლოკალიზაციას იძლევა და იმასაც აღნიშნავს, რომ მას ადოს მინდორს ქართველები უწოდებენო.

საყურადღებოა, რომ სოფ. ა დ ო იხსენიება გერგეტელ საყდრის-შვილთა საბუთში (XV ს.). ამ საბუთში ხევის სოფლები ჩამოთვლილია ჩრდილოეთიდან სამხრეთის, ე. ი. მდ. თერგის დინების საპირისპირო მიმართულებით. სოფ. ადო, საიდანაც მძევლად გამოყოფილია ვინმე ცისკარაშვილი, დასახლებულია სოფ. მნასთან ერთად (იხ. ქ. შარაშიძე, საქართველოს ისტორიის მასალები (XV—XVIII სს.), „მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის“, ტ. 30, თბილისი, 1954, გვ. 272. ქვემოთ ყველგან შემოკლებით იხ. ქ. შარაშიძე). სოფ. მნა დღესაც არსებობს და მდებარეობს სოფ. კობიდან ხუთ-ექვს კმ-ზე, მდ. თერგის შენაკადის სიღრმეში — მნის ხეობის სათავეში. სწორედ იმ ადგილიდან, სადაც მნის წყალი ერთვის თერგს, იწყება თრუსოს ხეობა. ამ ადგილას მდებარეობს ოსებით დასახლებული ორი სოფელი — შავარდენი და ოქროყანა. მდ. თერგის დინების მიმართულებით ცოტა ქვემოთ, თერგის მარჯვენა სანაპიროზე გაშენებულია პატარა სოფ. ნ ო გ ყ ა უ. ამ სოფლიდან აღმასიანამდეა გადაჭიმული ზემოთ ხსენებული ადოს მინდორი. სავარაუდებელია, რომ სოფ. ადო ყოფილიყო სწორედ იქ, სადაც ამჟამად მდებარეობს სოფ. ნ ო გ ყ ა უ. ეს მით უფრო საგულის-

ხმოდ გვეჩვენება, რომ ოსურად ნოგყპუ ნიშნავს ახალ სოფელს, რომელიც, როგორც ჩანს, აღმოცენდა სოფ. ადოს ნანგრევებზე და ახალ პუნქტს იქ დასახლებულმა ოსებმა სახელიც შესაბამისი შექმნა. ოს მინდორთან სხვა დასახლებული პუნქტი ან ნასოფლარი არ გვხვდება. ამიტომ სოფ. ადო უფრო მეტად ადოს მინდვრის კიდეში ამჟამად მდებარე სოფ. ნოგყპუს ტერიტორიაზეა საგულვებელი, ვიდრე სხვა რომელიმე მეზობელი სოფლის ადგილ-სამყოფელზე.

8. მოხევეები ამ ადგილს უწოდებენ როგორც საძილეს, ისე საძილეს. რომელი მათგანია სწორი და რასთან დაკავშირებით წარმოიქმნა ეს სახელწოდება, ხალხური ცოდნა ამაზე პასუხს ვერ გვაძლევს. თუ ამ ადგილს ჰქვია საძილე, შეიძლება გვეგულისხმა, რომ აქ ოდესღაც კრიდნენ ძელებს, ხეებს და სახელწოდებასაც შესაძლებელია ეს დასდებოდა საფუძვლად. ასეთი რამ გამორიცხული არ უნდა იყოს, რამდენადაც აღმასიანისა და კობის მთებში ტყე ახლაც არის შემონახული, ხოლო წარსულში ეს ადგილები უღრანი ტყით ყოფილა შემოსილი.

რაც შეეხება მეორე სახელწოდებას — საძილეს, ხევე ის იხმარებოდა მწყემსების მიერ საძილედ შერჩეული ადგილის აღსანიშნავად. ამ შემთხვევაში შესაძლებელია ივარაუდებოდეს სწორედ საძილედ განკუთვნილი ქედი, მაგრამ ამათგან რომელიც არ უნდა იყოს სინამდვილესთან ახლოს, ერთი რამ მაინც უტყუარია — ტოპონიმი საჯელე ქართული საძილეს თუ საძილეს გადაოსურებული ფორმაა.

9. იხ. შენიშვნა 2, 3.

10. იხ. შენიშვნა 2.

11. ხამირზას ვინაობა გაურკვეველია.

12. იხ. შენიშვნა 7.

13. ოსებს ჰგონიათ, რომ ადგილის სახელწოდება მილიონა ანუ მილივანაა ქართულია, რომლის გადაოსურება მოხდა მილონის სახით, სინამდვილეში ხალხური განმარტება არ იძლევა დამაკმაყოფილებელ პასუხს. სამაგიეროდ არსებობს მისი მეცნიერული ახსნა. სახელდობრ, ნ. ბერძენიშვილი საგანგებოდ ეხება რა მთა მილიონას და ამავე სახელწოდებისა და ამ მთიდან გამომდინარე წყალს, რომელიც სოფ. კობთან მდ. თერგს ერთვის, წერს: „უეპველია იქ სადღაც იდგა ქვა, რომელსაც მილიონი ეწოდებოდა. აქედან შეიძლება უფრო მეტის დაჯერებით ვივარაუდოთ, რომ საქართველოს გზებზე ასეთი გზის მანვენებლები მდგარა, მათ მილიონი სწოდებოდათ (ლათინური სახელი milliarium, ii—мыльный столб, обозначающий расстояние в 1000 шагов),

иногда = миль, т. е. 1000 шагов, Мелла Тб — римская милья = 1000 шагов = $1\frac{1}{3}$ версты.

ერქვენული

მილიონი ბერძნული გზით შემოსული ლათინურაზიურული ბერძენი. გზები რუსთაველის ეპოქის საქართველოში, თბილისი, 1966, გვ. 118).

საბა ორბელიანის ლექსიკონში აღნიშნულია: „მილი ფრანგულად ათასი ბიჯი, გინა ორასი წყრთა“. ლექსიკოგრაფი იქვე მილიონის განმარტებისას შენიშნავს: „მილი და მილიონი ორივე ლათინურია. მილი არს ათასი, ხოლო მილიონი ბევრის ბევრია“ (სიტყვის კონა, თბ., 1949, გვ. 211).

14. ნ ა რ ო ვ ა ნ ი არის მთის სახელი, რომელიც ეკუთვნის ორ სოფელს — სიონსა და უხათს. მოხევე მთხრობლების განმარტებით, ეს სახელი წარმოიქმნა ადგილის ნარიანობის, ნარის გავრცელების გამო.

15. იხ. შენიშვნა 8.

16. შენიშვნა 2, 3.

17. უ ა ც ი ლ ა ოსეთში საყოველთაოდ ცნობილ ლეთაებას წარმოადგენდა, რომელსაც შესთხოვდნენ ამინდსა და მოსავალს. უაცილა იგივე ელიაა, ხოლო დღეობა უაცილობა (ვაცილობა//ვაჩილობა) — ელიობა. მის სახელზე სალოცავი არსებობს სოფ. კობშიც.

18. იხ. შენიშვნა 2.

19. ც უ თ ი არის მთის სახელი. მისი ნაწილი ეკუთვნის სოფ. ყანობს, ხოლო ნაწილი სოფ. კობსა და სოფ. შავარდენს. ყანობლები მან ეძახიან ცუთს, რასაც ცუდთან არავითარი კავშირი არა აქვს გარდა ფონეტიკური მსგავსებისა, რამდენადაც იგი წარმოადგენს მშვენიერ ზეგანს ხავერდოვანი ფერდობებით. მთის ნოყიერი ბალახით, წყაროებით, მოზრდილი ტბითა და გზა-ბილიკებით ასე შემკობილი ადგილი ხევში მეორე არ მოიძებნება.

20. ქ ე ვ მ ო უ ხ ა თ ის მოსახლეობა ჩამოსულია ზემო უხათიდან. ორიზოლირებულ უბნად მცხოვრები უხათლები ერთი დიღვე მთა-ბარით სარგებლობენ. ქვემო უხათისა და ზემო უხათის ტოპონიმიკის ცალ-ცალკე აღწერა გამოიწვევდა ხშირ განმეორებას. ამიტომ ორივე უხათის ტოპონიმიკურ აღწერილობას ერთად ვიძლევი.

21. როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ქართველები (მოხევეები) ამ მთას ეძახიან მილიონას (იხ. შენიშვნა 13). სოფ. ფხელშეში ჩვენ დავამოწმეთ ამ ადგილის კიდევ ერთი სახელწოდება — ა ს ქ ა კ ე უ ლ ი, რომლის ხალხური ეტიმოლოგიაც არსებობს. თანახმად გადმოცემისა, ეს მთა თურმე ეკუთვნოდათ ფხელშეში მცხოვრებ ელოშვილებს. ერთ-ერთ ელოშვილს შემოჰკედლობია უხათელი ოსი. შეყრილან თემის კაცები და

მოკლულის სისხლი შეუფასებიათ 100 ჯაკ ცხენად. თემის ურჩევიათ ელოშვილებისათვის, რომ სისხლის საურავში (100 საფასურში) მოკლულის ოჯახისთვის დაეტოვებინათ ეს მთა. ყვეტილების შესრულების შემდეგ ელოშვილებს თავისი ყოფილი ადგილისათვის, რომელიც 100 ჯაკ ცხენად იქნა შეფასებული, დაურქმევიათ ასაკაეული.

ხევში ჩავიწერეთ კიდევ ერთი გადმოცემა, თითქოს ელოშვილებმა ჯვრივი გაათხოვეს უხათში და ეს ადგილი მზითვად მისცესო. ეს გადმოცემა ნაკლებად სარწმუნოა, ვინაიდან ხევში ასეთი დიდი მზითვეი (და ისიც ჭვრივისა) არ არსებობდა (ხევში მზითვის შესახებ დაწვრ. იხ. ვ. ითონიშვილი, ქართველ მთიელთა საოჯახო ურთიერთობის ისტორიიდან, თბილისი, 1960, გვ. 232 და შემდეგ).

22. იხ. შენიშვნა 14.

23. ცხვარი ხალისიანად სძოვს გრილ ამინდში, ხოლო მზიან დღეში უმთავრესად დილა-სალამოთი. მზე როდესაც დააჭერს, მწყემსი ცხვარს მიერეკება ჩრდილში, წყლის პირად ან სანაივო ქედზე. სიცხეში ცხვრის დასასვენებელ ადგილს ოსურად ეწოდება რივზდდონ. ხევში ცხვრის ამგვარ დასვენებას ჰქვია დამურება, ხოლო საამისოდ შერჩეულ ადგილს სამურება ანუ დამურებელი. დამურება (დამურვა) ოდნავ სახეშეცვლილი ფორმა უნდა იყოს დამურვა-სი, რაც, საბას განმარტებით, არის „ფრინველთ დასადგურება სალამოდ“ (სიტყვის კონა, თბილისი, 1949, გვ. 89). ტოპონიმ რივზდდონ-ს ზუსტად შეესატყვისება მოხეური დასამურებელი.

24. იხ. შენიშვნა 17.

25. „ქამის შემდგომი სათიბები“ შესაძლებელია მაჩვენებელი იყოს იმისა, რომ ამ ადგილის გათიბვა ხდებოდა სადილობიდან სალამომდე, რასაც შეესატყვისება ქართული „სადილობისა“ — აღმნიშვნელი ნახევარი დღის სამუშაოსი.

თიგზის ხორბა (ქანობიდან გველმთაზე)

ყ ა ნ ო ბ ი

1. სოფ. ყანობი მდებარეობს სოფ. კობიდან მეოთხე კილომეტრზე, მდ. თერგის მარცხენა სანაპიროზე, ზღვის დონიდან 1950 მ სიმაღლეზე. სამხრეთიდან ჩრდილოეთის მიმართულებით მიმავალ მგზავრს ჭვრის უღელტეხილის გადავლისა და სოფ. კობის გავლის შემდეგ პირველად ყანობი შეხვდება, რომელიც საქართველოს სამხედრო გზიდან პირდაპირი ხაზით ერთი კილომეტრით მაინცაა დაშორებული. მოხევე-

ებით დასახლებულ სოფლებს შორის ყანობი სამხრეთის უკიდურეს საზღვარზე მდებარეობს.

ერქენული

როგორც ხალხური გადმოცემა მოგვითხრობს, დღევანდელი ქვეყნის ტერიტორია ადრე სახნავ ადგილს წარმოადგენდა. სახნავ ადგილს ხევში ეწოდება ყ ა ნ ა, ზოლო ნაყანარი ნაკვეთის სახელად მიჩნეულია ყ ა ნ ო ბ ი. საყურადღებოა აღინიშნოს, რომ 914-918 წწ. შექმნილ თხზულებაში გვხვდება სიტყვა ყ ა ნ ო ბ ი რ ი (იხ. სტეფანე მტბერავი, გობრონის მარტვილობა, ძველი ქართული ლიტერატურის ქრესტომათია, 1, შედგენილი სოფ. ყუბანეიშვილის მიერ, თბილისი, 1946, გვ. 81), რაც ამ გამოცემაში დართული ლექსიკონის თანახმად, არის ყანა, პურის სათესი (გვ. 465). საბაბს განმარტებით, ყ ა ნ ო ბ ი რ ი ყანები-ს აღმნიშვნელია (სიტყვის კონა, თბ., 1949, გვ. 401). ამ მონაცემების ფონზე ყ ა ნ ო ბ ი უნდა შეესატყვისებოდეს ძველ ქართულში არსებულ ყ ა ნ ო ბ ი რ ს.

XV ს. საბუთში ყანობი იხსენიება სოფ. გორისციხისა და სოფ. ხუროთისის ზემოთ სამხრეთით (იხ. ქ. შარაშიძე, გვ. 272). მაშასადამე, ყანობის იმდროინდელი ლოკალიზაცია ემთხვევა მის დღევანდელ მდებარეობას.

2. ხევში, სოფ. ყანობის პირდაპირ აღმართულია კლდოვანი მწვერვალი ქაბარჯინა, რომლის დაპყრობა ამ მხრიდან ალპინიზმის განვითარების თანამედროვე ეტაპზეც კი შეუძლებელია. ამ მწვერვალის ერთ-ერთ ფერდობს, რომელსაც ქვემოდან მიუდგომელი კლდე იცავს, ეწოდება ა ს ა კ ე დ ი.

ამ სახელწოდების შინაარსში გარკვევის მიზნით საჭიროა აღინიშნოს, რომ მოხუერი დიალექტით ა კ დ ო მ ა ანუ შ ა კ დ ო მ ა ნიშნავს სიმაღლის დაძლევას, მაღალზე ასვლას. გამომდინარე აქედან, ასაკედი ისეთი სიმაღლის სახელწოდებაა, რომელზედაც ზდება აკდომა ანუ შაკდომა.

ეს კლდოვანი ფერდობი, რომელსაც ერთადერთი ბილიკი სამხრეთიდან უდგება, წარმოადგენს ცხვრის საძოვარს, რომელიც ალაგ-ალაგ შემოსილია არყის ჭაგნარით. ფერდობს აქვს პატარა-პატარა ტაფობები; ნასახლართა ნაშთებით. ხალხური გადმოცემის ერთი ვარიანტით, ასაკედი წარმოადგენდა სოფ. ყანობის საბიზნარს მტრიანობის დროს. ზოლო მეორე ვარიანტის მიხედვით, იგი წარმოადგენდა ყანობლებიან პირველსაცხოვრისს, საიდანაც შემდეგ ისინი გადმოსახლებულან დღევანდელ ყანობში (იხ. ვ. ითონიშვილი, ხენა-თესვა ხევში, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის სტუდენტთა სამეცნიერო შრომების კრებული, VI, თბილისი, 1953, გვ. 197—198).

3. ამირანაძეს საჯოგე ეწოდება საძოვარ ადგილს, სადაც ძველად მდგარა ხარებისა და მოზერების ჯოგი. ერთხანს ჯოგის მწყემსაედა ვინმე ამირანი, რის გამო სასოფლო საძოვარს ეწოდებოდა ვენეს ამაგდარი მწყემსის სახელი.

ამასთან დაკავშირებით უნდა აღინიშნოს, რომ ხევის ყველა სოფელში საჯოგე ეწოდება იმ საძოვარს, სადაც ბალახობენ მხოლოდ ხარები, ბერწი საქონელი და ცხენები. ამის გამო, საჯოგეს ნაცვლად ასეთი საძოვრის აღსანიშნავად გვხვდება აგრეთვე საბერწე და საკარე. რაკი საქონლის სახეობათა მიხედვით ხევეში საძოვრების დახარისხებას ჰქონია ადგილი დანიშნულებისამებრ, ამიტომ გვხვდება ისეთი ტოპონიმებიც, რომლებიც გვაუწყებენ, რომ საძოვარი ერთ შემთხვევაში იყო ცხერისა, მეორე შემთხვევაში ბატკნისა, მესამე შემთხვევაში ძროხებისა. საძოვრების ამ სახეობათა შესახებ ხევის ტოპონიმიაში. სოფლების მიხედვით ასეთი სურათი გვესახება. გორისციხესა და ფხელშეში გვაქვს: საჯოგე, საძროხე და საცხორენი, სიონში — საჯოგე, გარბანში — საჯოგე, გაიბოტენში — საცხორე, თოთში — საბატკნე და საჯოგე, არშაში — საჯოგე, ფანშეტში — სათხე, გერგეტში — საბერწე, სათხიე, საჯოგე, და სათიკნიაძე, ცდოში — საცხორები, ახალციხეში — საჯოგე, კარკუჩაში — საკარე, ჭუთაში — საძროხია, ხოლო დარიალის ხეობაში — საჯოგე.

4. ბანთუკენაძე ეწოდება ყანობის ერთ-ერთ ახალ უბანს, რომელიც ადრე იხვნებოდა. უახლოეს წარსულამდე ამ სახნავი ადგილის წინ ბანიანი სახლები იყო, რაც ამჟამად აღარ გვხვდება. ბანიანი სახლების უკან მდებარე ადგილების აღსანიშნავად ეს სახელწოდება გვხვდება ხევის სხვა სოფლებშიც: ფხელშე-გორისციხეში — ბანთუკენაძე, ხოლო ყაზბეგში — ბანთუკენები.

5. ბატრიანი იყვნენ დუშელი კობიაშვილების (აზნაურების) განაყრები, ე. ი. ამ საგვარეულოს ფარგლებიდან გამოყოფილი ერთ-ერთი პატრონიმია. კობიაშვილებს ხევეში ჰქონდათ მამულები, რომლებსაც აქირავებდნენ საბალახეს ადების პირობით. ყანობში სათიბ-საძოვრის გარკვეულ ადგილს ეწოდება ბატრიანი მთა. XIX საუკუნის მიწურულში ამ შტოდან ხალხს ახსოვს მხოლოდ სამი დამა, რომლებიც წყალში დამხრჩვალან.

აქვე გვინდა შევნიშნოთ, რომ სახელწოდება ბატრიანი მთა დამასინჯებულნი ჩანს. ვინაიდან დუშელი კობიაშვილების ამ პატრონიმიას

ერქვა ბატრიენი, მათი კუთვნილი მამულის აღსანიშნავად უნდა ყოფილიყო ბ ა ტ რ ი ე თ მ თ ა და არა ბატრიანი მთა. ერქვენული

სოფ. ყანობში ერთ-ერთი მთხრობელი (დავით კობიაშვილი) საც გვიმტკიცებდა, თითქოს ბატრიენი იყვნენ ყანობელი კობიაშვილების განაურები. მთხრობლის მიზანი იყო დავერწმუნებინეთ, რომ თვით ყანობელი კობიაშვილები იყვნენ აზნაურები და საბალახეს აღების უფლებებითაც ისინი სარგებლობდნენ. სინამდვილეში ყანობელი კობიაშვილები იყვნენ რიგითი მეთემეები, რომელთაც მხოლოდ ის შეეძლოთ, რომ დღშელ კობიაშვილებს (აზნაურებს) დახმარებოდნენ მამულების ექსპლოატაციაში.

6. როგორც ყანობში, ისე ხევის სხვა სოფლებში, ბ ე გ ი ეწოდება ბექობს, ბორცეს. სოფ. სიონში სათიბ-საძოვრად გამოყენებული ბორცვების აღსანიშნავად გვხვდება ტოპონიმი ბ ე გ ნ ი, ხოლო იქვე არსებულ წყაროს ეწოდება ბ ე გ თ ა წ ყ ა ლ ი. სოფ. სნოში ბორცვის თავზე გამავალ ბილიკს ეწოდება ბ ე გ ზ ე დ ა მ, რაც გზის მდებარეობის მაჩვენებელია. სოფ. ყანობში ერთ-ერთი სახნავი ნაკვეთის სახელწოდებაა ბ ე გ ი ს პ ი რ ი, ხოლო ასევე სახნავი ნაკვეთების აღსანიშნავად ტოპონიმი ბ ე გ ი ს თ ა ვ ი მოწმდება ყანობში, ფხელშე-გორისციხეში და შიგულაში. ართხმოში გვხვდება ე კ ლ ე ს ი ა ბ ე ქ ნ ი.

ბ ე გ ი ს თ ა ვ ი აღწერილობითი ხასიათის ტერმინია, რომელიც შედგება ორი სიტყვისაგან: ბ ე გ ი-სა და თ ა ვ ი-საგან და ნიშნავს ბეგის (ბორცვის) ზემოთა ნაწილს, ისევე, როგორც ბ ე გ ი ს პ ი რ ი აღმნიშვნელია ბექობის ახლო მდებარე ადგილისა, ბ ე გ-ზ ე დ ა მ — ბექობის ზედა მხარისა და ა. შ.

7. როგორც წყაროს, ისე სამეურნეო ნაკვეთების აღსანიშნავად ეს და მისი მსგავსი ტოპონიმები გვხვდება ხევის რამდენიმე სოფელში. ყანობსა და თოთში ბ რ ო ლ ი ს წ ყ ა რ ო ჰქვია წყაროს, ხურთისსა და ტყარშეტში წყაროების სახელწოდებაა ბ რ ო ლ ი ა ნ წ ყ ა რ ო. ამავე სახელწოდებით აღინიშნება წყაროსა და მის ახლო მდებარე საძოვრის სახელწოდება ფხელშე-გორისციხეში. სოფ. ხურთისში ერთ-ერთ საძოვარ ადგილს ეწოდება ბ რ ო ლ ი ა ნ თ ი, ხოლო სოფ. ფანშეტში სახნავი ნაკვეთების აღსანიშნავად გვხვდება ბ რ ო ლ ი და ბ რ ო ლ ი ს ძ ი რ ი.

ყველა ზემოხსენებულ ტოპონიმში განმსაზღვრელ ნიშნად გვევლინება ბროლი. იქ, სადაც ის ბლომად გვხვდება (წყალში თუ სამეურნეო ნაკვეთებში), დასტურდება შესატყვისი ტოპონიმის არსებობაც.

8. ბ ო ს ლ ო ბ ი დღეს ცხვრის საძოვარს წარმოადგენს. ადრე ის იყო ყანობელი კობიაშვილების ერთ-ერთი პატრონიმის — ლ ა დ ა-

რიანთ სათიბი. შემდეგ ეს ადგილი მათ შხითვად მისცეს სოფ. ხურთისში ტუჩაშვილზე გათხოვილ ქალს, რის გამო გადავიდა ტუჩაშვილების ხელში. ამიტომაც, რომ ბოსლობი სოფ. ხურთისში ტუჩაშვილების ხელში იმყოფებოდა. ამ სახელწოდების ახსნა ადგილზე ვერ მოხერხდა.

9. ქეჩეა ჰქვია ვიწრო ბილიკით სიარულს, მქეჩავეი — ცხვრის ფარის წინამძღოლ თხას (ვაცს), ხოლო გასაქეჩავეი ეწოდება კლდე-ღრეში სავალ საცალფეხო ბილიკს. ასეთი ბილიკის აღსანიშნავად სოფ. ხურთისში გვხვდება საქეჩავეა, ხოლო ფხელშეჯორისციხეში — საქეჩავეი. გამომდინარე აქედან, ერთ-ერთ საძოვარ ადგილს სოფ. ყანობში, რომელთან დაკავშირება შესაძლებელია ასეთი ბილიკით, შეარქვეს გასაქეჩავეები.

10. სოფ. ყანობს გვერდზე ჩამოუდის ნაკადული, რომლის გაღმა განცალკევებით უცხოვრია გაბოკურკუმულს. მას იქვე ჰქონია სახნავ-სათიბი ადგილიც. მისი სახლის ნანგრევებს და მის ყოფილ ადგილ-მამულს, რომელიც დღეს სათიბ-საძოვრადაა გამოყენებული, ჰქვია გაბოსნასახლარი.

ვინაიდან გაბოს წყალგაღმა უცხოვრია, ხოლო შემდეგ ის მდ. თერგის გაღმა გასახლებულა, სოფელში მისთვის გაღმა გაბო შეურქმევიათ.

11. სახნავ ადგილს შუაზე კვეთს მასზე გამავალი ბილიკი, რის გამო ეწოდება გზაშუა.

12. ხევში სათრევი ეწოდება თივის ან შეშის ჩამოსათრეე გზას. გოჭიენი არიან კურკუმულების განაყრები, ამ გვარის ერთ-ერთი პატრონიმია. სათრევს, რომლითაც ისინი თივებს აცურებდნენ, დღემდე ეწოდება გოჭიეთ სათრევი.

13. ყანობში ეს ტოპონიმი ცხვრის საძოვრად განკუთვნილი მიუდგომელი ფერდობების აღმნიშვნელია, სადც დეკა (*Rhododendron caucasicum*) ხარობს. ამავე მნიშვნელობით თითქმის გვხვდება დეკიანი, ხოლო სიონში, სნოსა და კარკუჩაში — დეკიანა.

14. ესკალა ეწოდება ასკილს (*Rosa canina*), ეკლიან ველურ ბუჩქს, რომლის ნაყოფისაგან ამზადებენ ციტამინს. ის ხევის აველა სოფელში გვხვდება.

ტოპონიმი ესკალთანა იგივეა, რაც ასკილიანთან და მიგვიტოთებს იმ გარემოებაზე, რომ სამეურნეო ნაკვეთი მდებარეობდა ესკალასთან (ასკილის ბუჩქთან) ახლოს. ასეთი შინაარსისაა ესკალთანა ყანობში, ყაზბეგსა და გერგეტში. ასკილის ბუჩქის ზემოთ მდებარე ადგილის მაჩვენებელია ტოპონიმი ესკალზედა სიონში, ხოლო საპირისპირო მნიშვნელობის მქონეა ესკალთირი ახლოტში.

სოფ. ახალციხეში ერთ-ერთ სათიბს ეწოდება ესკლიანა რაც ნიშნავს ასკილიანს, ხოლო სნოში მოწმდება ტოპონიმი ესკალინი, როგორც ტყის სახელწოდება. ეს უკანასკნელი იმის კიდევ ერთი მოწმეა რომ ტყეში შერეული იყო ასკილის ბუჩქი.

15. ამ სახელწოდების მქონე ადგილი დღეს წარმოადგენს მდ. თერგის რიყეს ალაგ-ალაგ შემორჩენილი მინდვრით. ორიოდ ათეული წლის წინათ იქ იყო საძოვარი, რომელსაც სათიბების ნაკლებობით გაქირვებული ზოგიერთი ოჯახი სათიბადაც იყენებდა. ძველად აქ მსხვილი ეკალი მდგარა. როგორც ყანობელი მოხუცები მიგვითითებენ, ამ სოფელში ზოგიერთი ძველი სახლი აქ მოჭრილი ხეებით ყოფილა გადახურული. ამიტომ შემორჩა ამ ადგილს სახელწოდება ეკალი, ხოლო იქვე აღმართულ საძოვარ ფერდობს ეკალთა ვეები (მდრ. ვ. ითონიშვილი, სახლის მშენებლობის ხალხური წესები ხევში. ჟურნ. „მაცნე“, 1965, № 6, გვ. 168, 177).

ტოპონიმი ეკალი გვხვდება აგრეთვე კარკუნსა და ყაზბეგში. კარკუნში ის საძოვარ ადგილს ეწოდება და ყანობის ანალოგიურად მიგვითითებს ოდესღაც იქ ეკლის არსებობაზე, ხოლო ყაზბეგში ამ სახელწოდებით აღინიშნება დღემდე არსებული ეკლის ბუჩქნარი.

16. მთის ეს პატარა მდინარე წვიმიან ამინდში დიდ ღვარცოფად იქცევა ზოლმე. მას მეორენაირად ჰქვია ვაცის ქევაძე.

17. ვანენი ყანობელი კობიაშვილების ერთ-ერთი ნაწილის პატრონიმიული სახელწოდებაა. ამასთან დაკავშირებულია იმ ადგილის სახელწოდებაც, რომელიც ვახეთ სათიბს წარმოადგენდა, ხოლო ამჟამად გამოიყენება ცხვრის საძოვრად.

18. ვეძაძე (ვეძა) ეწოდება მინერალურ წყალს, რომელიც გამოდის სოფ. ყანობისა და სოფ. კობის საძოვარი ადგილების სასაზღვრო ქედიდან. მინერალური წყლის არსებობის გამო მას ვეძათქედი ეწოდება.

19. დღეს ეს ადგილი წარმოადგენს სათიბს. ადრე ის იხენებოდა. სახელი ველტეხილი შეურქმევიათ მას შემდეგ, რაც ის პირველად მოხნეს სვილის დათესვის მიზნით, ე. ი. ველი გატეხეს. ამიტომ ველტეხილი სიტყვა-სიტყვით არის ვატეხილი ველი.

20. სოფლის ერთ-ერთი დიდი სალოცავი თარანგელოზი იგივე მთაწარანგელოზია. თარანგელოზი ეწოდება აგრეთვე ამ სალოცავის მიდამოებს (საძოვრებს), ტყეს, ბუნებრივ გამოქვაბულებს და თავშესაფარ ნაგებობათა ნაშთებს. თარანგელოზის მეორე სახელია ძუძუები. მწვერვალ ქაბარჯინას ერთ მხარეზე წამოზრდილი ორი კლდოვანი

კონცხი თავისი მოყვანილობით მართლაც ქალის მკერდს მოგვაგონებს.

ერქონეული

სალოცავი, თარანგელოზი ყანობის გარდა სხვა სოფლებშიც მოგვაგონებს. ხეღელშე-გორისციხეში, გარბანში, გაიბოტენსა და გერგეტში. ხევში გზებდება აგრეთვე ტოპონიმი თარანგელო. ხეღელში ის ნაეკლესიარი ადგილისა და ძველი სამარხის აღმნიშვნელია, ხოლო გერგეტში სამოვარი ადგილისა.

21. წვიმიან ამინდში აქ იცის ლეარცოფი, რის შედეგად მწვერვალ ქაბარჯინას ფერდობებიდან ქვემოთ ზევადება თეთრი ფერის ქვა-ქვიშა. ამიტომ ამ მიდამოებს ეწოდება თეთრქვიშა.

22. თემურენი პატრონიმიული სახელია კობიაშვილების ერთ-ერთი ნაწილისა. მათ სათიბში მოჩუხჩუხე წყაროს ეწოდება თემურეთ წყარო.

23. ეს სახელი წყაროს იმიტომ ჰქვია, რომ შორიდან მოედინება და შუგზე თბება.

24. ითონენი ითონიშვილების პატრონიმიული სახელია. მათი სასვილეების ახლო მოწყობილი ყოფილა კალო, სადაც გაღეწილი პური შემდეგ მარხილთ ჩამოჰქონდათ. ეს სახნავი ადგილი შემდეგ სათიბად გადააქციეს. მას და კალოს მიდამოებს შეარქვეს ითონეთ ნაკალოყარი.

25. ეს ტოპონიმი აღმნიშვნელია კალოს ახლო მდებარე ადგილისა. ასეთივე შინაარსის მქონეა სოფ. ხურთისში კალოს ძირი (ტყე). სიონში — კალოვანი (სახ.), ფანშეტში — კალოსპირაჲ (სახ.). ყაზბეგში — კალოთა (სათ.), გერგეტში — კალოვანი (სახ.), ცლოში — კალოვანაჲ (სახ.), კალონი (სად.) და კალოდსთავი (ტყე), ართხმოში — კალოსგვერდი.

26. სოფ. ყანობში კართანაჲ ეწოდება სოფელთან, სახლ-კართან ახლო მდებარე სამეურნეო ტერიტორიას. ასეთივე მნიშვნელობით გერგეტში მოწმდება კართანაჲ (სად. ტყე) და კარზედაჲ (სახ.), ხოლო ახალციხეში — კარისპირაჲ (სახ.).

27. ხევში კერკენი ეწოდება მოყვითალო ფერის სათალ ქვას. სოფ. ყანობის თავში რამდენიმე ასეთი დიდი ქვა ძვეს მწვანით შემოსილ კონცხზე. მის ირგვლივ მდებარე სახნავ-სათიბებს შეარქვეს კერკენები. ანალოგიური ვითარება დასტურდება ხევის სხვა სოფლებშიც. სურთისში გვაქვს კერკენი (გამ.) და კერკენიან ფერდი (სად.), ხეღელშე-გორისციხეში — კერკენები (გამ. სად.), ტყარშეტში — კერკენი (კლდე, სად.) და კერკენის წყარო, გარბანში — კერკენი (გამ.), ყაზბეგში — კერკენი (კლდე, სად.), ართხმოში — კერ-

ე ნ ა (სახ.) და კ ე რ კ ე ნ ა ნ ი (სათ.), ჭუთაში — კ ე რ კ ე ნ ა ნ ი (წყ. ა. ლ ა ა (წყ. ტყე).

28. ეს სახნავი ნაკვეთი თავისი მოყვანილობით მარტულელის რის შესაბამელ უღელს წააგავს. ნაკვეთის ამ სახელწოდებას არავითარი კავშირი არა აქვს ცალი უღლით (ე. ი. ერთი ხარით, ანუ მარტულელათი) ზენასთან.

29. ადგილს, სადაც ნარია გავრცელებული, ეწოდება ნ ა რ ი ა ნ ი. ამის ანალოგიურად ხურთისში გვაქვს ასევე ნ ა რ ი ა ნ ი (სად.), სიონში — ნ ა რ ი ა ნ ა (სახ.) და ნ ა რ ი ა ნ ა ნ ი (სათ.), კარკუჩაში — ნ ა რ ი ა ნ ა ა (სახ.).

30. ნ ი შ თ ა ნ ა ა ს მეორე სახელწოდებაა ღ ო რ ღ ა ა. შემდეგში სახნავად გამოყენებულ ამ ადგილას ყოფილა დასახლებული სოფ. ყ ა ნ ო ბ ი. ის პირდაპირ უყურებს ე. წ. კ ე ვ ა ს, რომლის ვიწრო და დაქანებულ კალაპოტში წამოსულ ზეავს ნანგრევებად უქცევია სოფელი. გადარჩენილი მოსახლეობა ქვემოთ ჩამოსულა და დაუარსებია დღევანდელი სოფ. ყ ა ნ ო ბ ი.

ერთ ადგილას ღორღის დაგროვებას ხალხი ნასოფლარის არსებობით ხსნის. მათ მიაჩნიათ, რომ ეს ღორღი სოფლის ნანგრევეია. ნასოფლარის უტყუარ ნიშნებად გვესახება ის გარემოებაც, რომ ზენის დროს ერთხელ გაშიშვლდა სახლის კედლის საძირკვლები, ხოლო ბეგის (ბეჭობის) ჩაქცევა-დამეწყრების შედეგად გამოჩნდა ქვაყუთები ადამიანის ჩონჩხით.

31. ო ხ თ ა ნ გ ე ნ ი ყ ა ნ ო ბ ე ლ ი ვარდიშვილების ერთი განშტოების პატრონიმიული სახელია. თავისთავად გასაგებია, რომ სახნავი ნაკვეთის ზემოთ მდებარე საძოვარი ადგილის მდებარეობის მაჩვენებელ ნიშნად აღებულია ო ხ თ ა ნ გ ე თ ყ ა ნ ა. საჭიროა აქვე აღინიშნოს, რომ ო ხ თ ა ნ გ ი იგივე ვ ა ხ თ ა ნ გ ი ანუ ვ ა ხ ტ ა ნ გ ი ა. ვარდიშვილების ამ ნაწილის ეპონიმი ყოფილა ო ხ თ ა ნ გ ი (ვახტანგი). აქედანაა წარმოქმნილი პატრონიმიის სახელწოდება ო ხ თ ა ნ გ ე ნ ი (ვახტანგენი).

32. ამ ადგილას 1969 წლამდე იღვა საქართველოს სამხედრო გზის შემკეთებელი მუშების საცხოვრებელი სახლი, რომელსაც ეწოდებოდა „კ ა ზ ა რ მ ა ა“ (ყაზარმა). აქვე ახლოს იყო ივანე და დავით კობიაშვილების დუქანი. მგზავრები აქ ჩერდებოდნენ, ისვენებდნენ. ზოგჯერ ღამესაც ათევდნენ და ბარგსაც აქვე ალაგებდნენ. რაკი აქ ღამენათევი მგზავრები ურმების გადმოტვირთვა-დატვირთვას ეწეოდნენ, ამის გამო, როგორც ამ პუნქტს, ისე მის მიდამოებს (საძოვრებს) შეარქვეს ს ა ბ ა რ გ ე.

ანალოგიური ვითარება მოწმდება ხევის სხვა სოფლებს შორის
 ლითხედაც, სადაც კი ასეთი ყაზარმა ან ფუნდუკი არსებობდა.

33. ზამთრის მოახლოების ეამს მოხევეებს შთაში აგებულ
 ბულულები დაბლა ჩამოაქვთ და ისეთ ადგილზე ალაგებენ, საიდანაც
 მისი გამოტანა შესაძლებელია წელიწადის ყოველ დროში. ასეთ საი-
 მედო და საგულდაგულო ადგილს, სადაც თივის დალაგება (და გულ-
 ცა) ხდება, ეწოდება საგულე ბელი. მისი შესატყვისია აგრეთვე
 საყენი (თივების დასაყენებელი ადგილი). ამ მნიშვნელობით პირვე-
 ლი მათგანი გვხვდება ყანობში, ფხელშე-გორისციხეში, ტყარშეტში,
 გაბოტენში, ფანშეტში, გერგეტში, სნოში და ახალციხეში, ხოლო მე-
 ორე: არშაში, ფანშეტსა და კარკუჩაში.

34. ყანობიდან 4 კმ-ის დაშორებით მდებარეობს ოსებით დასახ-
 ლებული სოფ. კობი (შდრ. ხევის სათავეების ტოპონიმიკა), სადაც არ-
 სებობს წმინდა გიორგის დიდი სალოცავი. გიორგობის დღესასწაულ-
 ზე ყანობლებიც კობში მიდიოდნენ საკლავ-საწირავით და იქ ლოცულო-
 ბდნენ. შემდეგ კობელებსა და ყანობლებს შორის უთანხმოება ჩამო-
 ვარდნილა და კობელებს ყანობლები ხატში აღარ მიუშვიათ. ყანობ-
 ლებს ემძიმათ ამ ხატიდან ფეხის ამოკვეთა. ამიტომ თავიანთ ერთ-
 ერთ მაღალ ბორცვზე, რომელიც კობის სალოცავს ზემოდან დასცქე-
 რის, ააშენეს კობის წმინდა გიორგის ნიში და მასში ჩადგეს თეთრი
 დროშა. ამის შემდეგ ყანობლები აქ ლოცულობდნენ და იმავე წესებს
 ასრულებდნენ, რასაც ადრე კობის წმინდა გიორგის ხატში, მაგრამ ამ
 მდგომარეობას ვერ შეგუებიან. ყანობლებს გადაუწყვეტიათ თავიან-
 თი ძველი უფლებების აღდგენა და ერთ-ერთ გივარგობაზე კობში შე-
 იარაღებულნი შესულან. თან მიუბრძანებიათ წმინდა გიორგის ხატი.
 სალოცავში შეკრებილი ოსებისთვის მათ განუცხადებიათ: ეს ჩვენა
 სალოცავიც არის და უსისხლოდ ვერ დაგანებებთო. ოსები დაფიქრ-
 ბულან და მოხუცებს რჩევა მიუციათ ახალგაზრდებისათვის — წინა-
 აღმდეგობას ნუ გაუწევთ, ყანობლები ნაპირის ხალხია, ჩვენი მოსაზ-
 ვრენია და დავგაზარალებენო. მოხუცების რჩევა ახალგაზრდებსაც
 კუდაში დასჯდომიათ და ყანობლებთან შერიგების მიზნით დიდი ჯო-
 რობა (დიდი ჭვარობა) გაუმართიათ. დაუკლავთ ხარი, ძროხა და ქედ-
 ელები, ერთად უდღესასწაულიათ და აღუდგენიათ ძველი კავშირი. ამ
 დღიდან ბორცვზე აგებულ ნიშში სიარული შეუწყვეტიათ, ხოლო იმ
 კედს, სადაც ხატის ნიში და დროშა იდგა, დღემდე შემორჩა სახელწო-
 დება სადროშია დას ქელი.

35. ამ მთის დიდი ნაწილი ეკუთვნოდა სოფ. თოლგოთს (იხ. ხე-
 ვის სათავეების ტოპონიმიკა, შენიშვნა 2), ხოლო მცირე ნაწილი სოფ.

ყანობს. ტოპონიმი საათო ღოთო იმის მაჩვენებელია, რომ ეს მთა არსებითად იყო სოფ. თოღოთის კუთვნილება. ერქენული

36. ამ ადგილის სახელწოდებას ხალხში ორგვარში სახელწოდება მართა განმარტებით, ამ საძოვარ ადგილს ეწოდება სამტვერე თითქოს იმის გამო, რომ ჭარის შედეგად საქართველოს სამხედრო გზაზე (მოასფალტებამდე) და მის ხრიოკ მიდამოებში მტვერი დგებოდა. მთბრობლები იმასაც გვაუწყებენ, რომ ადგილის ეს სახელწოდება მერმინდელია ან დამახინჯებულიო. მათი განმარტებით, ამ ადგილს რქმევია სამტვერე, ვინაიდან აქ ყოფილა ფიჭვის გაუვალი ტყე და მტრის ჩასაფრება სწორედ აქ იყო მოსალოდნელიო. აქვე ჰქონია ადგილა მგზავრების ძარცვასა და ყაჩაღობა-მკვლელობას. ასეთი დასაბუთების ფონზე ხალხის მიერ სამტვერე მიჩნეულია სამტერეს ფორმაშეცვლილ სახელწოდებად.

37. ამ ტოპონიმში შემავალი ორივე სიტყვა ცალ-ცალკე საყურადღებოა. პირველი მათგანი მიგვითითებს იმ გარემოებაზე, რომ ეს სათიბი ადგილი იყო სასოფლო ანუ საზოგადო მფლობელობაში, რომ ეს მართლაც ასე იყო, ამისი მაჩვენებელია აღნიშნული ადგილით სარგებლობის წესი. მას გათიბდა ის, ვინც სოფელში სათიბების ნაკლებობას განიცდიდა. სასოფლო სათიბი გაასაძოვრეს სოფ. ყანობში კოლმეურნეობის დაარსების დღიდან. ასევე თემური საკუთრების მაჩვენებელია ისეთი ტოპონიმებიც, როგორიცაა: სასოფლო მთა (სათ). გარბანში, სასოფლო (სად.) — თოთში და სასოფლო (სათ.) — გერგეტში.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ყანობის სასოფლო რუვიდან საინტერესოა მეორე სიტყვაც (რუვი). ხევში რუვი ეწოდება როგორც წყლის კალაპოტს, ისე მშრალ ლელესაც. ხევის ტოპონიმიაში რუვი გვხვდება შემდეგი სახით: ხურთისში — რუვის პირები (სახ.), ღხელშე-გორისციხეში — მფონე რუვი (სად.) და რუვაა (ნახახ.); ტყარშეტში — ფონე რუვი (სათ.); სიონში — რუვრუვაა (სახ.); გერგეტში: მფონე რუვი (სად.), რუვი (მდ.), რუვაა (სახ.), საქობლო რუვი (სად. ტყე), სოფლის რუვი (მდ.), ჭმელ რუვი (სად.); ცდოში: გოთიეთ რუვი (სათ. ტყე) და რუვაა (სახ.) ახალციხეში: დიდრუვის თავი (სათ.) და წყაროს რუვი (წყ.); ართხმოში: რუვანი (სახ.), ბოსელთ რუვი (სათ.), ვეძის რუვი (სათ.), საკვერნეთ რუვი (სათ.); კარკუჩაში: დიდრუვი (სახ.) და ჰერხოს რუვი (სათ. სად.); ჭუთაში — დიდრუვის ტყე; დარიალის ხეობაში: საბალახე რუვი, სამ-

მკლდის რუკი, საწისქვილო რუკი, ღეწაბი
რუკი, ესტაჟს რუკი.

38. ყანობლებს აქეთ კიდევ ერთი სასოფლო მთა, რომელიც გამოყენებულია ცხერის საძოვრად. კოლექტივიზაციამდე ის ითიბებოდა. მისი გათიბვაც დასწრებაზე იყო დამოკიდებული. რაკი ამ ადგილის დასწრებით მიტაცება ხდებოდა, ხოლო დატაცებას ჰქვია დაფოროქება („დაიფოროქეს“ დაიტაცეს, „ფოროქაჲ დააყენეს“—დაიტაცეს), ამიტომ ამ მთასაც უწოდეს საფოროქო (დასატაცებელი). მთვე სახელწოდების მქონე სათიბი არსებობს სოფ. გორისციხეშიც.

დაჩემებულ-დატაცებული მიწების აღსანიშნავად ტერმინი საფოროქო გვხვდება აგრეთვე მთიულეთში (იხ. რ. ხარაძე, აღ. რობაქიძე, მთიულეთის სოფელი ძველად, თბილისი, 1965, გვ. 53—54).

39. წყაროს, რომელიც ტატიშვილების სათიბში გამოდის და რომლისთვისაც ღარი დაუყენებია ტატიშვილ ტეტიას, ეწოდება ტეტიანაჲ წყარო.

40. ამ სათიბი მთის სახელწოდება ზუსტად შეესაბამება მის მდებარეობას. ასეთივე მნიშვნელობით გვხვდება ეს ტოპონიმი ხურთისში — უნაგირაჲ (სათ.) და გერგეტში — უნაგირაჲ (მყ. და საძ.).

41. ამ სახელწოდებით აღინიშნება ფიცარივით სწორი ზედაპირის მქონე ფიქალი კლდე და მის ახლოს მდებარე საძოვარი. ასეთივე შინაარსით ეს ტოპონიმი მოწმდება გარბანში — ფიცართძირი (საძ.), გერგეტში — ფიცარნი (კლდე, საძ.) და ფიცართძირი (სათ. სალ.), აჩხოტში — ფიცარნი (საძ.) და ფიცართძირი (სახ.).

42. როგორც ყანობში, ისე ზევის სხვა სოფლებში ფშანი ეწოდება წყლიან-ჭაობიან მინდორს. თუ ყანობში გვაქვს ტოპონიმი ფშანი (სახ. სათ.), ფხელშე-გორისციხეში გვხვდება ფშანთგვერდი (სახ.), ტყარშეტში — ფშანი (სათ.), სიონში — ფშანნი (სახ.), გერგეტში — ფშანი (სათ.), ხოლო ახალციხეში — ფშნიანაჲ (სათ.).

43. როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ამ ადგილის სხვა სახელწოდებაა ნიშთანაჲ (იხ. შენიშვნა 30). ძნელი არ არის იმის დანახვა, რომ ტოპონიმ ღორღაჲ-ში იგულისხმება ღორღიანი, ქვიანი ადგილი. ასეთივე შინაარსისაა სოფ. ხურთისში ღორღოვანაჲ (სათ.), ფხელშე-გორისციხეში — ღორღოვანაჲ (საძ.), ტყარშეტში — ღორღაჲ (სახ.), სიონში — ღორღიანაჲ (საძ.), გაიბოტენში — ღორღიანები (სახ.), თოთში — ღორღიანაჲ (სახ.), ფანშეტში ღორღიანაჲ (სათ.), გერგეტში — ღორღები (სათ.), დარია-

ლის ხეობაში — დ ი დ ლ ო რ დ ი, ართხმოში — ლ ო რ ლ ი ა ნ კ ე
 (სად.), თოთში ერთ-ერთი სახნავი ადგილის აღსანიშნავად, გვხვდება
 ქ ვ ი ა ნ ი. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ მოხევეებს ადგილებსა და სა-
 ხელები შეურქმევიათ ქვის ჩიშებისა და მათი სახელწოდებების მხედ-
 ვითაც. იქ, სადაც გრანიტის მსგავსი მაგარი ქვა კ ო ხ ი გვხვდება,
 მოწოდება ტოპონიმი ს ა კ ო ხ ე ნ ი (საძოვრების სახელწოდება გორის-
 ციხესა და გერგეტში), ხოლო სადაც ქ ა ქ ი (ფიქალი) არის გავრცე-
 ქლებული, იმ ადგილებისთვის დაურქმევიათ: გორისციხეში ქ ა-
 ქ ი ა ნ ა ა (სად.), სიონში — ქ ა ქ ი ა ნ ა ა (სად.), გაიბოტენში — ქ ა ქ-
 წ ყ ა რ ო (სათ.), გერგეტში — ქ ა ქ ნ ი (სად.).

44. ყ ო რ უ ლ ი თურქულიდან შემოსული სიტყვაა („კორუკ“) და ნიშნავს ნაკრძალს. სოფ. ყანობში ეს ტოპონიმი ზუსტად ასეთივე მნიშვნელობისაა. ყორული აქ ეწოდება ჯოგის საძოვრად განკუთვნილ ადგილს, რომელიც დაცულია საშემოდგომოდ ქვის ღობით. როდესაც საზაფხულო საძოვარში ბალახი შემოილევა, ჯოგს უშვებენ საშემოდგომოდ დაცულ ნაკრძალში — ყორულში, რომელსაც ხევში ეწოდება აგრეთვე დ ა ც უ ლ ი.

45. ეს ადგილი დღეს წარმოადგენს კოლმეურნეობის სათიბს. ადრე იქ სვილი (ქ ვ ა ვ ი) მოჰყავდათ ტატიშვილებს, რომელთა პატრონი-
 მიული სახელია ყ ა ზ ი ლ ე ნ ი. ამიტომ მას უწოდეს ყ ა ზ ი ლ ე თ ს ა ს ვ ი ლ ე ბ ი. იმ ადგილის აღსანიშნავად, სადაც ადრე სვილი ითესებოდა, მსგავსი ტოპონიმები ცნობილია ხურთისში — ს ა ს ვ ი ლ ე (სად.), ფხელშე-გორისციხეში — ლ ა ზ ა რ ე ს ს ა ს ვ ი ლ ი ა ა (სახ.), სიონში — ს ა ს ვ ი ლ ი ს ძ ი რ ი (სათ.), გერგეტში — ნ ა ვ ს ი ლ ა რ ნ ი (სად.).

46. ამ შემთხვევაში ტოპონიმის მაწარმოებელია ფერი. გარდა ყანობისა, ასეთი შინაარსის სახელები გვხვდება ხურთისში — შ ა ვ კ ლ დ ე (სად.) და შ ა ვ ნ ა ბ ა დ ა ა (სად.), ფხელშე-გორისციხეში — შ ა ვ ა ნ ა ა (სად.), სიონში — შ ა ვ ლ ა მ ნ ი (სად.), ფანშეტში — შ ა ვ კ ლ დ ე (სათ.), გერგეტში — შ ა ვ ნ ი (სათ. სად.), შ ა ვ ნ ა ბ ა დ ა ა (სად. მყინვარი) და შ ა ვ ი ს ქ ო ხ ე ბ ი (გამ.).

47. ჩ ი რ დ ი ლ ა ა ნიშნავს ჩრდილიან, უმზეო ადგილს. აქ მართლაც მზე შედარებით ცოტა ხანს აფენს თავის სხივებს. ხევის ყოველ სოფელში ჩირდილაა მ ზ ო რ ე ს (მზვარეს) საპირისპირო ცნებაა. ამის შესაბამისად სოფ. ხურთისში ასეთი ადგილის აღსანიშნავად გვხვდება ჩ ი რ დ ი ლ ნ ი (სად.) და ჩ ი რ დ ი ლ თ წ ყ ა რ ო (წყ.), ტყარშეტში — ჩ ი რ დ ი ლ ი (სათ.) და ჩ ი რ დ ი ლ თ უ კ ე ნ ა ა (სათ.), გარბანში — ჩ ი რ დ ი ლ ა (სათ.), თოთში — ჩ ი რ დ ი ლ ი (სათ. სად.), ფანშეტში

— ჩირდილაჲ (სახ. საძ.), გერგეტში — ჩირდილი (საძ.)
 ჩირდილაჲ (სახ.), ახალციხეში — ჩირდილი (სათ.), ქოსელში
 — ჩირდილაჲ (სათ. საძ.), ხოლო მიგუდაში — ჩირდილი (სათ.)
 (სახ.).

48. ჩხამაჲ არის მალალი, სქელტანიანი, ბრტყელფოთლოვანი მწვანე ფერის მცენარე. მისი გავრცელების ადგილს სოფ. ყანობში ეწოდება ჩხამაიანი, ხოლო ფხელშე-გორისციხეში, ტორნისაში, გერგეტსა და ცდოში — ჩხამოვანაჲ.

49. ერთ-ერთ ფერდობზე ქვიშა ზემოდან ქვემოთ ჩხრიალით ჩანოდის, რის გამო ამ ადგილს შეარქვეს ჩხრიალაჲ. ეს ტოპონიმი ამგვარი შინაარსით გვხვდება აგრეთვე სოფ. ხურთისში.

50. სოფ. ყანობში ცალგვერდი ეწოდება ერთ მხარეზე მკვეთრი დაქანების მქონე ფერდობს. ამავე მნიშვნელობით ეს ტოპონიმი გვხვდება აგრეთვე გარბანსა და ყაზბეგში.

51. იხ. ხევის სათავეების ტოპონიმიკა, შენიშვნა 19.

52. ძველ ყანობაჲ ეწოდება ნასოფლარს, რომლის სხვა სახელებია ნიშთანაჲ (იხ. შენიშვნა 30) და დორლაჲ (იხ. შენიშვნა 43).

53. იხ. შენიშვნა 20.

54. ზემოთ აღვნიშნეთ, რომ ზოგიერთი ტოპონიმის მაწარმოებელია ფერი. ეს შეეხებოდა შავი ფერის მქონე ადგილებს. იგივე შეიძლება ითქვას ამ შემთხვევაშიც, ვინაიდან აქ მართლაც წითელი ფერის ქვიშა ჩამოზავებული. ქანების წითელი ფერის მიხედვით ტოპონიმების წარმოქმნის ანალოგიურ ვითარებას ვხედავთ ხევის სხვა სოფლებშიც. ხურთისში გვხვდება წითლოვანაჲ (სათ. ტყე). ფხელშე-გორისციხეში: წითელწვერი (საძ.), წითლოვანაჲ (სახ. სათ.), წითელნი (საძ.) და წითელთ ქოხები (ნასახ.). ტორნისაში: წითელნი (საძ.) და წითელთ კლდე (გამ.). სიონში — წითელნი (საძ.), წითელძირი. (საძ.), წითელთ წყარო (წყ.) და წითელფერდი (საძ.). არშაში — წითელმიწაჲ (სათ.). ყაზბეგში — წითელნი (საძ.). გერგეტში: წითელქობი (საძ.), წითელნი (საძ. კლდე), წითელწვერები (საძ.), წითელთ ქოხი (გამ.) და წითელქაქები (საძ. ტყე). ახალციხეში — წითელმიწა (სახ.). ართხმოში — წითელძირი (სათ. საძ.).

55. ყანობში ამ სახელწოდებით აღინიშნება მდინარისპირა ადგილები. ასეთივე მნიშვნელობით ტოპონიმი ჭალაა მოწმდება ფხელშე-გორისციხეში, გარბანში, გერგეტში, სნოში და ახალციხეში. ტოპონიმი ჭალები გვხვდება გაიბოტენსა და გველეთში, ხოლო ჭალაას ტყე — ცდოში.

56. კაკი ეწოდება ჩამოქცეულსა და ნიაღვრით დაღარულ ადგილს, ხოლო ბეგი — ბორცვს, კონცხს, ქიშს. ტოპონიმი კაკბეგი ნიშნავს დაზარალებულ ბორცვს, რაც დამახასიათებელია იმ პლატოს წინა ფსადისათვის, სადაც მდებარეობს სოფ. ყანობი. მსგავსი ტოპონიმები გვხვდება ხევის სხვა სოფლებშიც. ხურთისში — საფათრის კაკები (სად.), სიონში — კაკნი (სად.), გერგეტში — კაკები (სათ. სად.), ახალციხეში — კაკისთავი (სათ.), ართხში — კაკისგვერდი (სათ.), ჭუთაში — კაკისთავი (სახ. სათ.), ყაზბეგში — კაკისთავი (სახ.) და კაკმელაა (ეს უკანასკნელი არის სახელი პატარა მდინარისა და მის ახლო მდებარე საძოვრისა. როგორც ჩანს, მას უნდა რწმეოდა კაკველაა და არა კაკმელაა, რამდენადაც ერთდროულად აქ გვაქვს კაკიცი და ველიცი. კაკმელაა უნდა იყოს კაკველაას დამახინჯებული ფორმა).

57. მთის პატარა მდინარის ან მშრალი ხევის აღსანიშნავად ეს და მისი მსგავსი ტოპონიმები გვხვდება ხევის სხვა სოფლებშიც. ასეთ ხევებთან ახლო მდებარე ადგილებსაც შეარქვეს აქედან მომდინარე სახელები: ხურთისში — ქეენი (სახ.); ფხელშე-გორისციხეში — ქეეაა (მდ.), ქეეაას ბეგები (სად.) და ქეეის ყური (სახ.); ტყარშეტში — ქეეაა (მდ.); გაიბოტენში — ქეევი (სათ.); სიონში — სიევანის ქეევი (სახ. სათ.); ფანშეტში — ქეეენი (სახ.); ცდოში — ქეეისთავი (სახ.), ხოლო ყაზბეგში ტყიან-ეკლიანი სათიბ-საძოვრის სახელწოდებად გვხვდება ქეეელურმაა, რაც სიტყვა სიტყვით უნდა ნიშნავდეს ღრმა ხეეს (ქეევი ღრმაა). ამ ტოპონიმში ღურმაა უნდა წარმოადგენდეს ღრმაა-ს დამახინჯებულ ფორმას.

შეიძლება ითქვას, რომ ქეეაა ხეეში თითქმის ისეთი მდინარის ზოგად სახელწოდებად გვევლინება, რომელიც ღრმა ხეეში მოედინება და წვიმიან ამინდში ღვარცოფად იქცევა ხოლმე.

58. კოფი ნიშნავს ჩაღრმავებულ ადგილს. ხევის ყველა სოფელში ის ამ მნიშვნელობით გვხვდება. ამ მხრივ აღსანიშნავია: ფხელშე-გორისციხეში — კოფნი (სად.); ტყარშეტში — კოფაა (სახ.), კოფაასთავი (სახ.) და კოფები (სათ.); გარბანში — კოფაა (სათ.); გაიბოტენში — კოფნი (სათ.) და კოფთავი (სათ.); თოთში — კოფაა (სახ.); ყაზბეგში — კოფნი (სათ.); გერგეტში — კოფები (სათ. სად.);

ხურთისი

1. სოფ. ხურთისი მდებარეობს მდ. თერგის მარცხენა სანაპიროზე, ზღვის დონიდან 1900 მ სიმაღლეზე. სოფელი ძველად დასახლებული იყო ხურთისის ციხის (კოშკის) ქვემოთ. ის ახლაცაა შემორჩენილი შეცვლილი სახით (გადაკეთებული ან დანგრეული სახლებით), როგორც ძველი დასახლების ყველაზე საინტერესო ნიმუში ხევში. აქედან გასული მოსახლეობა დამკვიდრდა ახლად გაშენებულ სოფელში, რომელსაც მეორენაირად ეწოდება ქეჟე, ვინაიდან ადგილს, სადაც ახალი ხურთისი განსახლდა, ერქვა ქეჟე.

ხალხური გადმოცემის მიხედვით, ამ სოფლის პირველი მკვიდრნი ყოფილან ქურთის შვილები, რომელთაც ადრე უცხოვრიათ ყურთს ფერდობზე, შემდეგ მათი ნაწილი თემს ამოუწყვეტია, ხოლო ვინც გადაარჩა, დღევანდელი ხურთისის ტერიტორიაზე დასახლებულა. თანახმად ხალხური ეტიმოლოგიისა, ადგილს სადაც ქურთის შვილები დასახლდნენ, ეწოდა ქურთისი, ხოლო მათ მიერ მიტოვებულ პირველსაც ხოვრისს — ნაკურთისალი (იხ. დარიალის ხეობის ტოპონიმია, შენიშვნა 3).

თუ ხალხური გადმოცემა ისტორიულ სინამდვილეს ასახავს, მაშინ ქურთის შვილების აქ დამკვიდრება და ამის შედეგად სოფლის ამ სახელწოდების გაჩენა უნდა მომხდარიყო XV საუკუნეზე ადრე, რამდენადაც სოფ. ქურთისი უკვე იხსენიება XV საუკუნით დათარიღებულ გერგეტელ საყდრისშვილთა საბუთში (იხ. ქ. შარაშიძე, გვ. 272).

2. ალბანიისში ეწოდება მწვერვალ ქიბარჯინას ერთ-ერთ საძოვარ ფერდობს, რომელიც დღემდე აზნაურების — კობიაშვილების საკუთრებას წარმოადგენდა. ამ ადგილისათვის დავა ჰქონიათ ყანობლებსა და ხურთისლებს, როგორც ურთიერთმომიჯნავეებს. შემდეგ, როდესაც ბადაშვილები სოფ. უხათიდან სოფ. ხურთისში გადმოსახლებულან, კობიაშვილებისაგან ეს ადგილი მათ უყიდიათ.

ალბანიისის ხალხური ეტიმოლოგია არ არსებობს. მთხრობლებისაგან კაცი მხოლოდ იმას გაიგონებს, რომ ეს თათრული სახელიაო.

3. ალექსანდრეს ვინაობა გაურკვეველია.

4. ახო ერთ-ერთი ისეთი ტოპონიმია, რომელიც ადგილების რიგსხვა სახელწოდებებთან ერთად ხევში ტყის მასივების ადრინდელი არსებობის მაჩვენებელია. ასეთივე მნიშვნელობით გვხვდება ტოპონიმი

5. ვ. ითონიშვილი.

ოხოსათიბი ადგილის სახელწოდებად გარბანში, ხოლო უხოსათიბი სახელწოდებად გერგეტში.

5. შდრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 8.

6. შდრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 7.

7. შდრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 7.

8. სოფ. ხურთისის პირდაპირ (ვალმა) მდ. თერგის მარჯვენა მხარეზე, მწვერვალ ქაბარჯინას მისადგომებთან აღმართულია პატარა მთა, რომელსაც ეწოდება გიხიგორა ანუ დიხიგორა. ამ ბორცვის წვერზე შემორჩენილია ნასახლარებისა და ნაკოშკარის საძირკვლები. ნაგებობათა ნაშთების გაბარიტები იმის მაჩვენებელია, რომ ისინი მუდმივი საცხოვრებლები კი არ ყოფილან, არამედ დროებითი თავშესაფარი ქოხები, ხოლო კოშკი აქ სასიგნალოდ უნდა ყოფილიყო აღმართული.

ხალხური გადმოცემის მიხედვით, ამ ბორცვზე (გორაზე) ერთხანს უცხოვრია ვინმე გიხის თუ დიხის, რის გამო ბორცვისთვის შეურქმევიათ ვიხი გორა ანუ დიხი გორა.

9. გლუ ზედაპირის მქონე ადგილის აღსანიშნავად თუ ხურთისში გვაქვს ტოპონიმი გლუენი, ამის შესატყვისია გარბანში მგლუენი (სახ.), ყაზბეგში — მგლუენი (სათ.), ცდოში — გლუენი (სად.), სნოში — გლუენი (სახ.), ქოსელში — მგლუეთ ტყე (სათ. სად.) და გლუენი (სათ.).

10. ხურთისელი გოგიშვილების პატრონიმიული სახელია გოგიანნი. ეს ადგილი ადრე მათ სახნავს წარმოადგენდა. იმის შემდეგ, რაც რელი ხურთისიდან ხალხმა ახალ ტერიტორიაზე გადმოინაცვლა, ერთ-ერთი უბანი გოგიანთ ყოფილ სახნავ ადგილზედაც დასახლდა. ამ დღიდან უბანს შეარქვეს სახელი გოგიანთეული, რაც იმ გარემოების მაჩვენებელია, რომ ეს ადგილი ხალხის იქ დასახლებამდე გოგიშვილებისა იყო.

11. სოფ. ყანობში ეურკუმულების გვარში შემავალი ერთ-ერთი პატრონიმიული ერთეულის სახელწოდებაა გოგორენი. მათ მიწის ნაკვეთი მქონიათ სოფ. ხურთისის ტერიტორიაზე. შემდეგ ეს ადგილი გადავიდა ხურთისლების ხელში. ამ დღიდან სახნავ ნაკვეთს შეარქვეს გოგორეთეული, რაც იმის მაჩვენებელია, რომ ადრე ის წარმოადგენდა გოგორეთ საკუთრებას.

12. თანახმად ხალხური გადმოცემისა, სოფ. ხურთისიდან არწივს მოუტაცნია ბავშვი. როდესაც არწივი ბავშვის დასაკორტნად დამჯდარა, შეუმჩნევია გორისციხელ კაცს და ბავშვი გადაურჩენია. ბავშვის მამას მადლობის ნიშნად გორისციხელისთვის სახნავი ნაკვეთი უჩუქვე-

ბია სოფ. ხურთისში. ვინაიდან ამ ნაკვეთს გორისციხელები მპრობ-
დნენ, მას უწოდეს გორისციხული.

13. ამ ტოპონიმის ხალხური ეტიმოლოგია ასეთია: ხურთისში-ოდ-
ესლაც. ორ დას, რომელთა გვარ-ჩამომავლობა უცნობია, თავისი სულის
მოსახსენებლად თერგის გაღმა დაუდგამთ ხატი (ნიში თავისი ჭკრით),
რის გამო სახნავე-სათიბად გამოყენებულ მის მიდამოებსაც ეწოდა დათ-
ხატი. ხალხს მიაჩნია რომ დათხატი შედგენილი სიტყვაა (დათ ხა-
ტი) და ნიშნავს დეების ხატს.

14. ეს ადგილი წინათ ეკლით ყოფილა დაფარული. მისი დასაკუთ-
რების მიზნით მეზობლებს შორის დავა ყოფილა. ერთი მათგანი სახალ-
ხოდ გამოსულა და ხატზე დაუფიცია — ეს ეკალი მამა-პაპითგან მე
მეკუთვნისო. ვინაიდან ხატზე ტყუილად დაფიცვა ძველად წარმოუდგე-
ნელი იყო, მოფიცარის მტკიცება სარწმუნოდ მიუჩნევიან. დროთა ვი-
თარებაში ეკალი გაკაფეს, ხოლო გასაძოვრებულ ადგილს, ზემოთ აღწე-
რილი ინცინდენტის გამო, უწოდეს დაფიცული ეკალი.

15. ხევში მეცხვარეობა განსაკუთრებით ინტენსიურად განვითარ-
და XIX საუკუნის მეორე ნახევრიდან, როდესაც მოხვევებს ჩრდილო
კავკასიის საზამთრო საძოვრებით სარგებლობის შესაძლებლობა მიე-
ცათ. მანამდე ცხვარს ბაგურ კვებაზე ამყოფებდნენ ან საქართველოს
ბარში მიერეკებოდნენ. ასეთ პირობებში მთიელები მოკლებული იყვნენ
დიდი მასშტაბის მეცხვარეობის შესაძლებლობას, რის გამო საზაფხუ-
ლო საძოვრებიც აღარ ყოფილა დატვირთული. ზოგიერთი სოფელი თა-
ვიანთ მთებს ზაფხულობით ბარიდან ამოსულ მეცხვარეებზე აქირავებ-
და. საზაფხულო სეზონზე ყოველ 100 სულ ცხვარზე იღებდნენ ერთ ჭე-
დილას (საბალახეს). ასეთი პირობით ერთხანს თავისი მთები გაუქირა-
ვებიათ ხურთისლებსაც. საბალახეში აღებულ ჭედილებს კლავდნენ სა-
სოფლო დღეობებზე, ხოლო ნაწილის საფასურით სოფელი იხდიდა სა-
ხელმწიფო გადასახადს.

საბალახეს გადახდის პირობით ხურთისში ზაფხულობით უვლიათ
ქართლელ მეცხვარეებს. ერთი მათგანი ბაზალეთიდან ყოფილა და რქმე-
ვია დიმიტრი (დიმიტრაძე). სადაც მისი ცხვარი ბალახობდა, იმ ად-
გილს შეარქვეს დიმიტრაძეს მინდორი ანუ დიმიტრაძეს
ნაბინავარი. მეორე ქართლელი მეცხვარის სახელი ყოფილა კისე-
რაძე. ადგილს, სადაც კისერას ცხვარი სძოვდა, უწოდეს კისერაძეს
ნაბინავარი (იხ. ქვემოთ). მათთან ერთად აქ უვლია აგრეთვე ბა-
ზალეთელ ქავთარს. მთას, სადაც ქავთარის ცხვარი ზაფხულობით
შემოდრიდა, ხურთისლებმა დაარქვეს ქავთარშამასვლობა
(იხ. ქვემოთ).

16. ველტეხილი ეკუთვნოდა როგორც ხურთისს, ისე ვახრბს. მის შესახებ იხ. ყანობის ტოპონიმია, შენიშვნა 19.

17. ზაქარიენი ტუჩაშვილების ერთ-ერთი ბატონი იყო. ხელია. ამასთან არის დაკავშირებული სათიბი ადგილის სახელწოდებაც.

18. მოხეური დიალექტით ქორი ნიშნავს ჯვარს. ხევში ბევრი ისეთი ტოპონიმი გვხვდება, სადაც „ქორი“ დომინანტობს. ეს აიხსნება იმ გარემოებით, რომ სამეურნეო ნაკვეთი მდებარეობდა ჯვარის (სალოცავის) ახლოს, ანდა წარმოადგენდა მის საკუთრებას. ასეთებად გვესახება: ზემო ქორაჲ (სათ.) სოფ. ხურთისში, ქორთა-ნაჲ (სახ.) — ფხელშე-გორისციხეში, თავის ქორნი (სახ.) და ქორთანაჲ (სახ.) — ტყარშეტში, ქორთკალო — სიონში, ქორის ყანა (სახ.) — ფანშეტში, გულთაჲს ქორი (სახ.) და კბილის ქორი (სახ.) — ყაზბეგში, ქორნი (საღ.) და ქორის ძირი (საღ.) — გერგეტში, ქორნი (ბერების სადგომი) — სნოში, ქორთუკენაჲ (სათ. საღ.) — ახალციხეში, ჯვართი (სახ. სათ.) და ქორკორკაჲ (საღ.) — ჯუთაში, თეთრქორნი — დარიალის ხეობაში, ქორის ტყენი (ტყე, სათ.) და ქორიმზორე (საღ. ტყე) — ცლოში.

19. ხურთისის ზემოთ, სოფლის სასაფლაოსთან მდგარა ეკლესია, რომელიც 1930-იან წლებში დაანგრიეს და მისი ქვით ააშენეს დაწყენითი სკოლა. ხალხი ამ ეკლესიის აშენებასაც სახელოვან თამარ მეფეს მიაწერს. ნაეკლესიარ ადგილსა და მის მიდამოს, რომელსაც სახნავად ხმარობდნენ, შემორჩა ყოფილი ნაგებობის სახელი.

20 თავის სათიბში ეს წყარო გაუკეთებია თომა ტუჩაშვილს.

21. სოფ. ხურთისის ჩრდილოეთ მხარეზე, კლდოვან ქედზე, საიდანაც სოფელს გადმოჰყურებს მრავალსართულიანი კოშკი (ე. წ. ხურთისის ციხე), მდგარა კიდევ ერთი პატარა კოშკი, რომელიც მეწყერს დაუნგრევია. ამას ერქვა ივანის ციხე. ადგილს, სადაც ეს კოშკი მდგარა, დღემდე ეწოდება ივანის ციხე. ზოგიერთ მთხრობელს დავიწყებული აქვს, რომ აქ კოშკი იდგა და ივანის ციხეს შეცდომით უწოდებენ იქვე აღმართულ ერთ-ერთ შევულ კლდეს, რომელიც თავისი მოყვანილობით კოშკს წააგავს. ივან, ვისი სახელითაც აქ არსებული კოშკი, ნაკოშკარი ადგილი და კოშკის მსგავსი კლდე იხსენიება, კაცის სახელია, მაგრამ მისი ვინაობა გაურკვეველია.

22. ყანობელი ითონიშვილების პატრონიშვილი სახელია ითონენი. ტოპონიმი ითონეთეული იმის მაჩვენებელია, რომ ეს ად-

გილი ითონიშვილებისა იყო, ხოლო შემდეგ მოექცა ხურთისის მღვლ-
ბელობაში.

23. ხურთისში მცხოვრები ბადაშვილები გადმოსახლებულან სოფ-
ლებათიდან, სადაც დღემდე ცხოვრობენ ოსები. ვიდრე ბადაშვილები
ოსურ ენას დაივიწყებდნენ, ურთიერთშორის თურმე ოსურად ლაპა-
რაობდნენ. მათ ჰყვარებიათ მზვარე ადგილას, ერთ-ერთ კლდესთან
გასვლა და კაპარის (მეფე სასმელია) დაღვეა. სხვათა შორის, ხალხს
ახსოვს, როდესაც ისინი ერთმანეთს ეტყობდნენ: „*ცომ მჲ კამხელ
ბანაზმ კეგმალ*“ (იმ კლდეში ვავიდეთ და კაპარი დავლიოთ).

რაკი ბადაშვილები ამ კლდესთან მიდიოდნენ, ხოლო კლდეს ოს-
ურად ეწოდება კამხ, ხურთისლებმაც ამ ადგილს შეარქვეს კაზახაა.

24. შღრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 25.

25. შღრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 27.

26. კისერაჲს ნაბინავერის შესახებ იხ. შენიშვნა 15.

27. საძოვარ ადგილზე შევეულადაა აღმართული კლდე. რომელიც
თავისი ფორმით კოშკს მოგვაგონებს. ვინაიდან ხევში კოშკს ეწოდე-
ბა ციხე, კოშკურა კლდესაც უწოდეს კლდის ციხაა.

28. ყანობელი კობიაშვილების ერთ-ერთ პატრონიმისა ეწოდება
ლადარიანნი. ხურთისში მათ ჰქონდათ სახნავი ნაკვეთი, სადაც
ამჟამად დასახლებულია სოფლის ერთ-ერთი უბანი. სახელწოდება ლა-
დარიანთელი მაუწყებელია იმისა, რომ ეს ადგილი ადრე კო-
ბიაშვილებისა იყო.

29. სათიბს ეს სახელი შეარქვეს იმის გამო, რომ აქ მელიებს სო-
როები ჰქონიათ გამოთხრილი.

30. როგორც ხურთისში, ისე ხევის სხვა სოფლებში ნაბინავე-
რი ეწოდება ადგილს, სადაც ღამით ცხვარი იდგა.

31. შღრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 29.

32. ხევში ზოგიერთ სათიბ ადგილს რწყავდნენ წყალთან მისი ახ-
ლო მდებარეობის შემთხვევაში. სახნავი ნაკვეთების მორწყვა საერთოდ
არ ხდებოდა, ვინაიდან მოსალოდნელი იყო ნიადაგის ჩამორეცხვა მეტ-
ნაკლები დახრილობის მქონე ფერდობებზე მათი განლაგების გამო. ბა-
ლახით დაფარულ სათიბებს კი ეს საშიშროება არ ემუქრებოდა. შემ-
დეგში ზოგიერთი სათიბი, რომელსაც რწყავდნენ, გაასაძოვრეს. ამის
გამო, სოფ. ხურთისში ნარწყავ მიწად ორი ეწოდება სათიბ-სა-
ძოვარ ადგილს. სათიბის აღსანიშნავად ფხელშე-გორისციხეში გვხვდება
ტოპონიმი სარწყავები, ტყარშეტში ერთ-ერთ სათიბს ეწოდება
სარწყავი, ხოლო ტყარშეტში ამავე სახელწოდების მქონეა საძოვა-
რი ადგილი.

33. რამდენადაც ქ ა კ ი ნიშნავს ხრამს (შდრ. ყანობის ტოპონიმია, შენიშვნა 56), ეს ტოპონიმი აღმნიშვნელია ორ ხრამს შორის მდებარე ადგილისა.

ქ ა კ ი ნ ი შ ნ ა ვ ს
ხ რ ა მ ს
შ ო რ ი ს
მ დ ე ბ ა რ ე
ა დ გ ი ლ ს ა

34. შდრ. ყანობის ტოპონიმია, შენიშვნა 37.

35. ალ ა ყ ა მ ხევი ეწოდება თიხას, აყალო მიწას. ადგილს, საიდანაც თიხას იღებენ, ეწოდება ს ა ა ლ ა ყ ე, ე. ი. თიხის საბადო, სათიხე. თიხნარი ადგილის აღსანიშნავად ტოპონიმი ა ლ ა ყ ა მ გვხვდება სოფ. გერგეტშიც.

36. ეს ადგილი წარმოადგენდა სახნავ ნაკვეთს, რომელიც ეკუთვნოდა ღუშელ აზნაურებს — კობიაშვილებს. შემდეგ უყიდათ ბადაშვილებს და იქ დასახლებულან. მათ უბანსაც შემორჩა ადრინდელი სახელი, მაუწყებელი იმისა, რომ ის იყო ბატონისა.

37. გაზაფხულსა და შემოდგომაზე, როგორც წესი, სახნავ-სათიბი ადგილებიც საძოვრად გამოიყენებოდა. ხბოებს ცალკე ამოვებდნენ. მათთვის განკუთვნილ ადგილს მზე თურმე მაგრად აქერდა და ბზიკებისაგან (მცბენარი ბუზისაგან) შეწუხებული ხბოები ფრთხებოდნენ და დარბოდნენ. ბზიკისაგან დაკბენილი ხბოს გაქცევას ხევი ეწოდება დაბზიკება, რის გამო იმ ადგილსაც, სადაც ეს ხდებოდა, შეარქვეს ს ა ბ ზ ი კ ა რ ა მ.

38. შდრ. ყანობის ტოპონიმია, შენიშვნა 45.

39. როდესაც ოჯახი იყრებოდა, ქონება იმდენ თანაბარ ნაწილად იყოფოდა, რამდენი მოწილეს იმყოფებოდა ოჯახში. ოჯახის უფროსს კუთვნილ წილთან ერთად დამატებით აძლევდნენ საუფროსოსაც საქონლის ან მამულის ნაკვეთის სახით. ხურთისის ტოპონიმიაშიც, ისევე როგორც ხევის სხვა სოფლების ადგილთა სახელებში, ეს მომენტი აისახა. ამ სოფელში ერთხანს ერთად უცხოვრიათ სამ ძმას (გოჭი, გაჯალა, ხიზანა) თავიანთი შთამომავლობით. მათა გაყრისას საუფროსოდ სახნავეი ნაკვეთი მიუციათ სულ უფროსი ძმისთვის — გოჭისთვის. შემდეგ ეს ყანა გაუყიდა გოჭის ვაჟს ზურაბს. გოჭიდან ღღემდე ითვლება 6 თაობა (გოჭი—ზურაბი—სვიმონი—ბაჩია—დოდდი—დოდდის შვილები). მათ სამოსახლო უბანს შემორჩა ტუჩაშვილების დიდი ოჯახის გაყრისდროინდელი სახელწოდება — ს ა უ ფ რ ო ს ო.

40. შდრ. ყანობის ტოპონიმია, შენიშვნა 56.

41. შდრ. ყანობის ტოპონიმია, შენიშვნა 9.

42 ს ა ყ ა ლ ნ ო ეწოდება სოფ. ხურთისის პირდაპირ, მდ. თერგის გაღმა მდებარე ტერიტორიას. მასში ექცევა ძირითადად საქართველოს სამხედრო გზის მიდამოები (ვაკე ადგილები) და ნაწილობრივად მწვერვალ ქაბარჯინას კალთებიც. ამ ტერიტორიის უდიდესი ნაწილი ადრე

სახნავედ გამოიყენებოდა და გვარებზე იყო დანაწილებული: დიდ მინდორი ეკუთვნოდა ტუჩაშვილებს, სამხედრო გვარებს — გოგიშვილებს, ქემაშვილებსა და წიკლაურებს, გვერდისა და სახილვე — ჩქარეულებს, ხოლო საწველი ქოხების მიდამოები და ალბაინი შის ნაწილი — ჩოჩიშვილებს. როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ალბაინიში დღემდე კობიაშვილებისაგან იყიდეს ბაღაშვილებმა (იხ. შენიშვნა 2). ალბაინიში საყალბოში თურმე არ შედიოდა. ალბაინიში იყო საბატონო, ხოლო საყალბო წარმოადგენდა სახელმწიფო ადგილს, რომელშიაც აქ დასახლებული გვარები იხდიდნენ ყალბს. ხურთისის სხვა ადგილებით სარგებლობის გამო კომლზე გაწერილი ყოფილა წელიწადში ორი მანეთი. შემდეგ, როდესაც გვარებზე დანაწილებული საყალბო გაასაძოვრეს, მასზე ყალბის გადახდაც შეუწყვეტიათ, მაგრამ ძველი ვითარების შესაბამისი სახელწოდება ადგილს დღემდე შემორჩა.

43. საწყვევარა ეწოდება შემოლობილ სახნავ ნაკვეთს ძველი ხურთისის ტერიტორიაზე.

არსებობს გადმოცემა, თითქოს აქ იდგა სალოცავი, სადაც სოფელში დამნაშავეს რისხავდნენ, წყევლიდნენ.

გადმოცემის მეორე ვარიანტის მიხედვით, სოფელს დედაკაცებს აქ დაუწყევლიათ და დაურისხებიათ ხაჯი, რომელსაც ბავშვები ცხენების ფეხებზე გაუსრესია (იხ. შენიშვნა 61).

44. ხევში ხილი ჰქვია მოცვის (*Vaccinium myrtillus*). ამ ადგილას, რომელსაც ყანობლები ეძახიან საჭურთივლოს, მოცვი ხარობს, რისთვისაც მას ეწოდება სახილვე.

45. სოფ. ხურთისში დაახლოებით 1950 წელს 80-მდე წელს მიღწეული გარდაცვლილა ტარიელ ჩოჩიშვილი, მაგრამ ტოპონიმი ტარიელაძეს დუქანი მის სახელთან არ არის დაკავშირებული. ამ ტოპონიმიში ნაგულისხმევი ტარიელის ვინაობის დადგენა ვერ მოხერხდა და ვერც ის გაირკვა, თუ რატომ ჰქვია სათიბ ადგილს დუქანი.

46. შღრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 40.

47. სოფ. ხურთისის პირდაპირ საქართველოს სამხედრო გზა მკვეთრი ხევულებით ეშვება სამხრეთიდან ჩრდილოეთისაკენ. პირდაპირი ხაზით ორ კილომეტრამდე გაჭიმულ ტერიტორიას, რომელიც დღეს ცხერის საძოვრადაა გამოყენებული, ეწოდება ფიჭვის დაღმეზი. ეს ტოპონიმი ორ სიტყვას შეიცავს — ფიჭვის და დაღმეზს, რაც მაჩვენებელია ამ დაღმართ ადგილზე ოდესღაც ფიჭვის ტყის არსებობისა. მართლაც, ხალხში არსებობს გადმოცემა, რომლის თანახმად ეს ადგილი ფიჭვის გაუვალი ტყით ყოფილა დაფარული. ტყე სამი მხრი-

დან (აღმოსავლეთიდან, ჩრდილოეთიდან და სამხრეთიდან) ყოფილა შენობობილი დასავლეთიდან მას იცავდა მის გვერდზე ჩვეულებრივად რგი და მისი ღრმა კალაპოტი. ტყეს ჰყოლია ყარაჯიჩიჩი: რომელად მდგარა შვედრულ ქაბარჯინას ძირას, შემალღებულ ადგილზე, საიდანაც მას შეეძლო ზემოდან ედევნებინა თვალი თავისი სადარაჯოსთვის.

მთხრობლები არაერთგზის მიუთითებენ იმის შესახებაც, რომ აქედან გატანილ ხეებით ყოფილა დახურული მოხვევითა ბევრი ძველებური სახლი.

აქ ოდესღაც ტყის არსებობის სარწმუნო წყაროდ შეიძლება მივიჩნიოთ ის გარემოებაც, რომ წყალდიდობისა და დამეწყურების შედეგად ხშირად შიშვლდება ნამარხი მორები, რასაც მოხვევები ნაძვებს უწოდებენ და საწვავ მასალად ხმარობენ.

საყურადღებოა გავიხსენოთ, რომ ადგილს, სოფ. ყანობის ამ მხარეზე მდებარე საძოვრებთან ერთად, ეწოდება აგრეთვე სამტვერეთუ სამტერე (იხ. ყანობის ტოპონიმია, შენიშვნა 36). ამავე ადგილის სახელწოდებაა სამტერეს ანუ სამტვერეს ტყე. სამტვერის ტყეს იხსენიებს ალ. ყაზპევი თავის რომანში „ხევისბერი გოჩა“, რომელიც გვაცნობს XVII საუკუნის I მეოთხედში მომხდარ ისტორიულ ამბებს.

ყოველივე ეს წარსულში აქ მართლაც ტყის არსებობის მაჩვენებელია.

48. იხ. შენიშვნა 15.

49. სოფ. ხურთისში საყვარელი ჰყოლია ერთ-ერთ ფხელშელ თუ გორისციხელ კაცს. როდესაც ხურთისლებს მისი ქალთან სიარული შეუტყვიათ, ჩასაფრებიან და გზად მიმავლისათვის ღამით ისარი უსვრიათ. ისარი მოხვედრია წოწოლა ქუდის წვეროში, რის გამო იმ ადგილისათვის, სადაც ეს მოხდა, დაურქმევიათ ქუდის წვერაჲ. ადრე მას ნწავდნენ, ხოლო შემდეგ ხურთისის ახალშენის ერთ-ერთ უბნად იქცა.

50. შღრ. ყანობის ტოპონიმია, შენიშვნა 43.

51. ღორთყანას მეორენაირად ეწოდება ღორნი. სახნავ ნაკვეთს ეს სახელწოდება მიუღია იმის შემდეგ, რაც მის საფასურში რომელიღაც ხურთისელს ბულის პატრონისთვის მიუცია ღორის გვერდი (ღორი).

საძოვრის სახელწოდების სახით ღორნი და ღორთვაკე გვხვდება სიონშიც, სადაც აგრეთვე ხურთისის ანალოგიური ეტიმოლოგია მოწმდება. შესაძლებელია ამითი აიხსნებოდეს ფანშეტში ერთ-ერთი სახნავი ნაკვეთის სახელწოდებაც (ღორაჲ).

52. შღრ. ყანობის ტოპონიმია, შენიშვნა 46.

53. შდრ. ყანობის ტოპონიმია, შენიშვნა 46.

54. შდრ. ყანობის ტოპონიმია, შენიშვნა 47.

55. როგორც ხურთისში, ისე ხევის სხვა სოფლებში ჩხატის სახელი გვხვდება ჩანჩქერს, სულ ერთია ის დიდი იქნება თუ პატარა. ადგილის სახელწოდებაც ხშირად აქედან წარმოსდგება. ამ შინაარსით გვაქვს ფხელ-შეგორისციხეში ჩხატი (საძ.) და ჩხატის წყალი (მდ.), არშაში — ჩხატი (საძ.) და ჩხატის წყალი (მდ.), ფანშეტში — ჩხეტი (საძ.), ყაზბეგში — ჩხატისთავი (საძ.) და კდის ჩხატი (საძ.), გერგეტში — ჩხეტები (სათ.), ჩხატები (საძ. ტყე) და ჩხატის ქოხები (გამ.), ცლოში — ჩხატისთავი (სათ. ტყე), ართხომში — ჩხატისთავი (სახ.), კარკუჩაში — ჩხატისკარაჯ (სახ. სათ. საძ.), ჭუთაში — ჩხატა (სახ.), დარიალის ხეობაში — ჩხატისძირი (საძ.), გარბანში — ჩხატი (საძ.) და ჩხატის წყალი (მდ.)

56. შდრ. ყანობის ტოპონიმია, შენიშვნა 49.

57. ამ სალოცავს ეწოდება აგრეთვე ზემო ჯორაჯან პეტრე-პავლეს ნიში.

58. ეს ადგილი ეკუთვნის სამ სოფელს: ხურთისს, ფხელშესა და გორისციხეს. ხურთისის ნაწილი შედარებით მცირეა, რომელიც გამოიყენება სათიბად. უფრო მაღლა არის საძოვარიც, ხოლო ქვემოთ შემორჩენილია ვერხვისა და არყის ტყე (ბუჩქი). სამივე სოფლის კუთვნილ ტერიტორიაზე გვხვდება წითელი ფერის ლოდები და კლდეები, რამაც ასახვა პოვა ადგილის სახელწოდებაში (შდრ. ყანობის ტოპონიმია, შენიშვნა 54).

59. ქეეე ეწოდება სოფ. ხურთისის ახალ დასახლებას (იხ. შენიშვნა 1). ადრე ის სახნავ ადგილს წარმოადგენდა.

60. ყანობელი კიალაშვილების პატრონიმიული სახელია კიალე-ნი. მათ ყოფილ სახნავ ნაკვეთს სოფ. ხურთისში, რაც შემდეგ ხურთისელთა ხელში გადავიდა და სამოსახლოდ იქნა გამოყენებული, დღემდე ეწოდება კიალეთელი.

61. როგორც ხალხური გადმოცემა მოგვითხრობს, თათრების ერთ-ერთ ლაშქრობას ხევიში თურმე ხელმძღვანელობდა ვერაგი ხაჯი. ის ხურთისსაც დასცემია თავს, ბავშვები სოფლის დასავლეთით მოვაკებულ ბორცვზე დაუყრია და ზედ ცხენები უტარებია. ამის გამო შეურქმევიათ ამ ადგილისათვის ხაჯის კალო ანუ ხაჯიანთ კალო.

62. შდრ. ყანობის ტოპონიმია, შენიშვნა 57.

63. ჭუთა არის სახელი ხევსურებით დასახლებული სოფლისა სნოს ხეობაში. თუ რატომ ჰქვიან სოფლის სახელი ხურთისის სახნავ-სათიბ ადგილს, ეს ხურთისლებისთვის გაურკვეველია.

64. შდრ. ყანობის ტოპონიმია, შენიშვნა 58.

1. ფხელშე და გორისციხე მდ. თერგის მარცხენა ნაპირზე მდებარე სოფლებია, რომლებსაც ერთმანეთისაგან ყოფს მდ. თერგის წყალი — ე. წ. ქევაძე. დიდი წვიმის დროს ეს წყალი საშიშ ღვარცოფად იქცევა ხოლმე.

ფხელშე და გორისციხე სარგებლობს ერთი და იგივე მთა-ბარით ამიტომ ადგილთა სახელწოდებების განმეორების თავიდან აცილების მიზნით ორივე სოფლის ტოპონიმიკურ აღწერილობას ერთად ვიძლევი.

2. არეულნი ნიშნავს უსწორმასწორო ადგილს, რომლის შესატყვისია აქაბუკაძე.

3. ამ შემთხვევაში ასაკედი ნიშნავს მიუდგომელ ადგილს, ისევე როგორც ეს ჩანს სოფ. ყანობის მაგალითზე (მდრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 2).

4. ვინაიდან ხევში ციხე ეწოდება კოშკსაც, ამიტომ ნანგრევს, სადაც ავსაჯანიშვილების კოშკი იდგა, ეწოდება ავსაჯანიანთ ციხე.

5. ბართლომე ჩქარეულს მამაწმინდის სალოცავის სახელზე შეუწირავს სახნავეი ნაკვეთი. ამ დღიდან ის იქცა ჩქარეულების გვარის საერთო საკუთრებად. ყოველ წელს გვარიდან ორი ოჯახი ამ მამულს ამუშავებდა, მოსავალს ისინი შუაზე იყოფდნენ, ხოლო გვარის მამაწმინდობაზე (დღეობაზე) თავისი ხარჯით უმასპინძლებოდნენ. გვარის უფროსი, პირველ რიგში, შესვამდა ბართლომეს სულის მოსახსენებელს, ბართლომეს, რომლის სახელიც შეარქვეს მიწის ნაკვეთს.

6. ტოპონიმი ბათაკაძეული იმ გარემოებაზე მიგვითითებს, რომ ეს სახნავეი ადგილი ბათაკა ავსაჯანიშვილის ნაქონი იყო.

7. ხალხური გადმოცემის მიხედვით, ხევში სალაშქროდ გადმოდიოდნენ დეალები. ფხელშესა და გორისციხეზე მათი ერთ-ერთი თავდასმის დროს მოხვედრებს თავიანთი ციხე-სახლებიდან ისრები უსროლიათ. ერთ-ერთ მეთრეს (ერესტეთი ყოფილა, გვარად ელოშვილი) იმ დროს დაუპრია დვალი, როდესაც დეალები თურმე უკან გარბოდნენ. ამ დვალის სახელი ყოფილა ბადრი. დაქრილი ბადრი გამოქვაბულში შესულა და იქ დაუღუგია სული. ამის გამო შეურქმევიათ ამ გამოქვაბულისთვის ბადრის ქოხი. ვინაიდან ამ ადგილს ჰქვია კეტო, მეორენაირად გამოქვაბულს ეწოდება კეტოს ქოხი. ტოპონიმიკურ აღწერილობაში ჩვენ ორივე სახელწოდება შევიტანეთ.

8. 1954 წლის 18 აგვისტოს სოფ. ტორნისაში 90 წლის იოსებ გიორგის ძე ავსაჯანიშვილმა ჩაგვაწერინა, რომ გორისციხეში ოდესღაც ცხოვრობდნენ ბალიენი, რომელნიც შემდეგ სხვაგან გადახვეწილან.

მათ ყოფილ ადგილ-მამულს, რომელიც ავსაჯანიშვილებს დაუქვრიათ ეწოდეს ბ ა ლ ი ე თ ე უ ლ ი.

1962 წლის 12 აგვისტოს სოფ. გორისციხეში ჩაწერილი მიხედვით (მთხრობელი ილია გრიგოლის ძე ავსაჯანიშვილი, დაბად. 1888 წ.) ავსაჯანიშვილების თუ ჩქარეულების ერთ-ერთ განაყოფას ერქვა ბ ა ლ ი მ ე ნ ი, რომელთა წინაპარი ყოფილა ბ ა ლ ი მ ა ჯ. მთხრობლის აზრით, ბალიმენი უფრო მეტად ჩქარეულების გვარს უნდა მიეკუთნოთ. ამის საბუთად მას შიამნია ის, რომ სახნავე-სათიბი ადგილი, რომელსაც ბ ა ლ ი მ ე თ ე უ ლ ი ეწოდება, ჩქარეულებს ეჭირათ. ჩქარეულების სათიბშია ე. წ. ბ ა ლ ი მ ა ჯ ს წ ყ ა რ ო, ხოლო მათ სახნავე ნაკვეთში ხენის დროს აღმოჩენილია დოქის ყელი, წალდი (ორივე ნივთი დაკარგულა), კერა ნახშირით და ნასახლარი, რაც სოფელში ცნობილია ბ ა ლ ი მ ე თ ნ ა ს ა ხ ლ ა რ ი ს სახელწოდებით.

ამ არგუმენტების მიხედვით, ბალიენი თუ ბალიმენი ჩქარეულები ჩანან.

9. შდრ. ყანობის ტოპონიმოკა, შენიშვნა 4.

10. იხ. შენიშვნა 8.

11. ბ ა წ ა წ ა ჯ კაცის სახელია. ის ყარაული ყოფილა და ღამით თურმე გამოქვაბულში იმყოფებოდა, მაგრამ ვერ დავადგინეთ ვერც მისი ვინაობა და ვერც ის, თუ რას ყარაულობდა იგი.

12. შდრ. ყანობის ტოპონიმოკა, შენიშვნა 7.

13. მწვერვალ ქაბარჯინას ერთ-ერთ ფერდობს შეყვება ზემოდან კლდეებით წამოხურული ვიწრო და ბალახოვანი ღელე, სადაც ადრე საკმაოდ ხშირი ტყე მდგარა. ახლაც აჩნია ხეების სათრევი, რომლის ნაპირები ალაგ-ალაგ ქვებითაა შემალღებული, რათა დაცურებული ხე სათრევიდან არ ამოვარდნილიყო.

იმის გამო, რომ ეს ღრმა ღელე-კარები ზედ წამოხურული კლდეებითაა დაჩრდილული, ხოლო წარსულში ტყით იყო დაბურული, მას შეარქვეს ბ ლ ე ნ კ ა რ ა ჯ. ე. ი. ბნელი კარი, ბნელი ღელე, რამდენადაც ბ ლ ე ნ ი იგივე ბ ნ ე ლ ი ა.

14. შდრ. ყანობის ტოპონიმოკა, შენიშვნა 6.

15. ბ ი ძ ი ა, რომლის სახელზედაც ეს წყარო არსებობს, ყოფილა სოფ. ფხელშის მკვიდრი, გვარად კორხიბაშვილი. წყარო მის სათიბში იყო და ბიძიას სახელითაც ამის გამო არის ცნობილი.

16. გ ა წ ყ ო ბ ი ლ ნ ი ეწოდება ფიცარივით სწორ კლდეს, რომლის ახლოს ნასახლარების არსებობაზეც მიუთითებენ.

17. სათიბში არის გეჯივით მოყვანილობის კლდე, რომელშიც წვიმის წყალი დგება ამის მიხედვით მთელ იმ მიდამოს შეარქვეს გ ე ჯ ა ნ ი.

18. გორაე წარმოადგენს ნასახლარებით, სიმაგრეთა ნაშთებითა და ღობეებით მოფენილ კონცხს, რომელიც გადაჰყურებს მდ. დედაქვეს. აქ ყოფილა ძველად დასახლებული სოფ. ფხელშე. რუხფლურის მხარეში შემთხვევაში, ისიც შემდეგ სალოცავად, წმინდა ადგილად იქცა. წინაპართა სამოსახლოს ნანგრევებში სალოცავი თეთრი ნიშით დღემდე არის შემონახული. ამ სალოცავს ჰქვია ზედვაკის წმინდა გივარგი, ვინაიდან გორაეს მეორე სახელწოდებაა ზედვაკე.

19. გუტენი პატრონიმიული სახელია ფხელშელი ჩქარეულების ერთი ნაწილისა. ეს ადგილი ადრე მათ სახნავ ნაკვეთს წარმოადგენდა. ამჟამად მასზე გატანილია ვზა, რასაც ეწოდება სოფელ შუაე (იხ. შენიშვნა 60).

20. მწვერვალ ქაბარჯინას ერთ-ერთი მისადგომის სახელია დონატაე, რომელიც წარმოადგენს სათალი ქვის მდიდარ საბადოს. იქ შემორჩენილია ნასახლარები, სადაც შიშიანობისა და ქირიანობის დროს ვახიზნულ ხალხს უცხოვრია.

21. ხალხური გადმოცემის მიხედვით, მიუდგომელ კლდეში უცხოვრია დევს. მას აქ ჰქონია სადგომი ბაკი (ბინა), რის გამო ამ კლდისთვის შეურქმევიათ დევის საბაკურაე ანუ საბაკურნი, რაც ნიშნავს საბაკე, საბინაო ადგილს. ზოგჯერ მას დამახინჯებულად უწოდებენ დევის საბაკურას, სადაც ყენაცელება კს.

22. როგორც ხალხური გადმოცემა მოგვითხრობს, ხევში საქონლის გატაცების მიზნით ხშირად გადმოდიოდნენ დეალები თრუსოხ ხეობიდან და ნარიდან. ერთ-ერთ დღეობაზე (ფერისცვალებაზე), როდესაც მთელი თემი სოფ. გერგეტში იკრიბებოდა, დეალები გადმოსულან მამაწმინდის მთაზე ფხელშისა და გორისციხის გამარცხის მიზნით. მათი მოძრაობა შეუმჩნეველი არ დარჩენიათ მოხევეებს, გერგეტშიც კაცი უფრენიათ და შეიარაღებული ხალხი დეალებს შეჰკვებებია ფერდობზე, რომლის სახელია რუხე. ბრძოლაში დამარცხებული დეალები გაქცეულან.

როდესაც დეალები ხევის ტერიტორიაზე შეჰმოსულან, რუხეში, სახელდობრ იმ ადგილას, რომელსაც ეწოდება წყანტლე, ერთად მოუგროვებიათ იმდენი ქვა, რამდენი მეომარიც მოვიდა. როდესაც მოხევეებმა ისინი უკან გააქციეს, თითოეულ დეალს ამ გროვიდან თითო ქვა უკან წაუღია. დარჩა მხოლოდ იმდენი ქვა, რამდენი დვალიც ბრძოლის ველზე დაეცა. დეალების მიზანი ის ყოფილა, რომ სამახსოვრო ნიშანი დაეტოვებინათ დალუპულთა პატივსაცემად.

გადმოცემის მეორე ვარიანტის მიხედვით, დეალებმა თითქოს მამაწმინდაგროვეს ქვები, როდესაც უკან გარბოდნენო, ნიშნად იმისა, რომ ამდენი კიდევ გადავრჩით და მომავალში შურს მაინც ვიძიებთო.

ჩვენ არ შევუდგებით იმის განსჯას, თუ ამ ვარიანტთან რომელი სარწმუნო. საგულისხმოა ის ვარაუგობა, რომ მწვანით მოსილ ფერ-ღობებზე ღორლის ერთად დაყრას მოხვედები დვალებს მიაწვდები

ტოპონიმი დ ვ ა ლ ლ ო რ ღ ი და მის შესახებ არსებული ხალხური გადმოცემა საყურადღებოა იმდენად, რამდენადაც დროთა ვითარებაში ასიმილირებული დვალების შესახებ ხალხში გარკვეული წარმოდგენა არსებობს.

ყაზბეგის რაიონის გაზეთმა „დარიალმა“ გამოაქვეყნა ყალბი მასალა მოხვედებისა და დვალების შეტაკების შესახებ. ამის მიხედვით გამოდის, თითქოს ბრძოლა მოხდა სნოს ხეობის სათავეში — ნადარბაზევში, თითქოს აქ ბრძოლის შემდეგ „უზარმაზარი ქვის გორალა გაკეთებულა, ამას დვალთ ღორლიანს უწოდებს დღეს ერი. დარბაზის კედლის ქვით დათვალესო დვალთ თავები“ (გ. მირიანაშვილი, ნადარბაზევი, „დარიალი“, 1966, №95). გ. მირიანაშვილმა ამას უწოდა თქმულება. სინამდვილეში ასეთი თქმულება ხევში არ არსებობს. ნადარბაზევისა და დვალების შესახებ გამოქვეყნებული მასალა წარმოადგენს გ. მირიანაშვილის ისეთსავე შენათხზს. როგორცაა ამ გაზეთში დაბეჭდილი მის მიერ ასევე დამახინჯებული სხვა მასალები (შდრ. კარკუჩის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 2).

23. ერთ-ერთი გამოქვეყნების ახლოს სახლს თურმე აშენებდა ვ ა ნ ა ე ლ ო შ ვ ი ლ ი. დაუმთავრებელი ნაგებობა ვანას გაუყიდნია ეს სახლი რაკი გამოქვეყნულთან ახლოს იყო და ვანას ეკუთვნოდა, ამიტომ გამოქვეყნულსაც უწოდეს ვ ა ნ ა მ ს ქ ო ხ ე ბ ი.

24. ზ ა ქ ა რ ი ე ნ ი, რომელთაც ეს სათიბი ეკუთვნოდათ, პატრონიმიული სახელია ფხელშელი ელოშვილების ერთ-ერთი ნაწილისა.

25. ზ ა ლ ი ე ნ ი სტეფანწმინდელი ჩოფიკაშვილების გვარში შემავალი ერთ-ერთი პატრონიმიის სახელწოდებაა. როგორც ჩანს, გორისციხეში მათ ჰქონდათ სახნავეი ადგილი, რაც შემდეგ გორისციხელთა ხელში გადავიდა.

26. ზ ე დ ვ ა კ ე არის იგივე გ ო რ ა მ (იხ. შენიშვნა 18). ვინაიდან სოფ. ფხელშე ძველად აქ ყოფილა გაშენებული, ამიტომ მას ეწოდება აგრეთვე ძველი ფ ხ ე ლ შ ე, ანუ ზ ე მ ო ფ ხ ე ლ შ ე.

27. იხ. შენიშვნები 18 და 26.

28. შდრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 20.

29. თ ა რ ა ნ გ ე ლ ო იგივე თ ა რ ა ნ გ ე ლ ო ზ ი, ანუ მთავეარან გ ე ლ ო ზ ი ა. სალოცავს ამ სახელით მოიხსენიებენ ხოლმე სოფ. ფხელშის ცენტრალურ ადგილას, სადაც მდგარა პატარა ბაზილიკა—

თარანგლო (მთავარანგლოზის სალოცავი) და იქვე ყოფილა გლოზების საგვარეულო სასაფლაო.

30. მამაწმინდა ის სალოცავი ორ ადგილასაა — ერთი გლოზის გორისციხეში, ხოლო მეორე მთაზე. მთას, სადაც ეს სალოცავი დგას, ეწოდება რუხე, რისთვისაც სალოცავსაც ეწოდება რუხეს მამაწმინდა. მისი მეორე სახელწოდებაა წვერის მამაწმინდა, რაც იმის მაჩვენებელია, რომ ის მთის წვერზე მდებარეობს. სალოცავი ადგილისთვის, სადაც ხატია მოწყობილი, ხალხს დაურქმევია საბზანისი (საბრძანისი), ხოლო ხატისთვის კიდევ ერთი სახელიც გამოუძებნიათ — უძრავი. ბოლოს ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ მწვერვალზე მდგარ ხატს ეწოდება თავი მამაწმინდა, რამდენადაც ის ითვლება მთავარ სალოცავად, ხოლო სოფელში მოწყობილი ხატი მის ნიშად (ფილიალად).

31. როგორც მთხრობლები მიუთითებენ, ამ ადგილას ყოფილა ხელოვნური გამოქვაბული და ნასახლარები.

32. მიუთითებენ ნასახლარების არსებობაზეც.

33. სოფ. გაიბოტენში არსებობს მცირე ზომის ბაზილიკა — კვრიკა, რომელსაც აკრავს მოედანი — ე.წ. კვრეს კარი. ამ მოედანზე იმართებოდა კვრესძლობა (დღეობა).

კვრეს კარი ეკუთვნოდა ყაზბეგებს. მათ ეს ადგილი მიუციათ თავიანთი მწყემსისთვის — გორისციხელი დავითა იმედას ძე ავსაჯანიშვილისათვის ჯამაგირში („საწყემსოში“). დავითას დაუმუშავებია ორი დღიური სახნავი ნაკვეთი.

მართალია, ეს ნაკვეთი სოფ. გაიბოტენის ტერიტორიაზე მდებარეობს, მაგრამ რაკი მას გორისციხელი დაეპატრონა, ამიტომ დავისისელებს მთხრობლებმა ის გორისციხის ტოპონიმიკაში.

34. როგორც სახელწოდებიდანაც აშკარად ჩანს, ეს ნაკვეთი არსებობდა სალოცავ კვრიკეს სახელზე. ავსაჯანიშვილები მას მორიგეობით ხნავდნენ. რომელი ოჯახიც მოხნავდა, ის გვარს უმასპინძლდებოდა რომელიმე დღეობაზე.

35. ავსაჯანიშვილებს კვრიკეს სახელზე ჰქონიათ სათიბიც. მისი გათიბვის უფლება ჰქონდა ავსაჯანიშვილების ნებისმიერ ოჯახს, რომელიც გვარს პატივს სცემდა ერთი ბატონითა და ვედრონახევარი ღვინით.

36. ამ სალოცავში წესად ყოფილა მიღებული კვიცების შეწირვა, მაგრამ ადგილზე ვერ მოხერხდა იმის დადგენა, თუ როდის სრულდებოდა ეს წესი და რა მიზანს ემსახურებოდა. თაობიდან თაობამდე შემოგვენახა მხოლოდ ცნობა იმის შესახებ, რომ აქ კვიცებს კლავდნენ და სალოცავის სახელწოდებაც ამასთან იყო დაკავშირებული.

37. შდრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 27.

38. ამის შესახებ იხ. შენიშვნა 7.

39. სოფ. ფხელში ცხოვრობდნენ კორხიბაშვილები, რამდენიმე წელიწადი ადრე გადასახლდნენ. მათი პატრონიმიული სახელი იყო კორხიბეთი. ამიტომ მათ ნასახლარებს ეწოდება კორხიბეთ ქოხი, ხოლო მათ ყოფილ სალოცავს კორხიბეთ ნიში.

40. შდრ. ხურთისის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 27.

41. კოწახურა და კაცის ზედმეტი სახელი უნდა ყოფილიყო. მისი ვინაობა გაურკვეველია.

42. კოკა ყოფილა გორისციხელი, გვარად ავსაჯანიშვილი.

43. ლერწმიანი ეწოდება სოფ. ფხელში ერთ-ერთ უბანს, სადაც ელოშვილებს დაუსახლებიათ თავიანთი ამანათები—თუზარენი. როგორც მთხრობლებმა გადმოგვცეს, აქ ლერწამი თუ მისი მსგავსი მცენარე თურმე იზრდებოდა, რისთვისაც მას ერქვა ლერწმიანი. მისი მეორე სახელწოდებაა ღნარული.

44. შდრ ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 45.

45. შდრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 37.

46. სოფ. გორისციხეში მცხოვრები ჩქარეულების ერთ-ერთი პატრონიმია პაპენი. ჩქარეულებს აქ ჰქონიათ საერთო-საგვარო კოშკი (ამის შესახებ იხ. შენიშვნა 86). ამ საერთო-საგვარო კოშკის ახლოს კოშკი ჰქონიათ თავისთვის პაპეთ პატრონიმიასაც. ამიტომ ადგილს, სადაც ეს კოშკი მდგარა, კვლავ პაპეთ ციხე ჰქვია.

47. იხ. შენიშვნა 30.

48. რუვაა (შდრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 37) ამჟამად მოქცეულია სოფ. გორისციხის დასახლების ფარგლებში. ამ ადგილას მთხრობლებს ახსოვთ ძველ ნასახლართა ნაშთების არსებობა.

49. შდრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 33.

50 შდრ. ტორნისის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 6.

51. შდრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 43.

52. მოხვევების განმარტებით, ლები წარმოადგენს კლდეში, წყლის გამოჩაყონში შერეულ მოლურჯო-მომწვანო ფერის შაბისმაგვარ ხავსს. ის ედება კლდესა და ქვაზე, შრება მზეზე და მარილივით ეფინება. ხალხის დაკვირვებით ლები მომკაეო-მომლაშო გემოსია. როგორც მონადირეები ამბობენ, ლებს ჰამს (ლოკავს) ცხვარი, თხა და ჯიხვი; მარილის მოთხოვნილებას ჯიხვი ლებით იკმაყოფილებს.

მოხვევები ლებს იყენებდნენ ტყავის დამუშავების პროცესში. მას ახალ ტყავზე აყრიდნენ ზედ გაყოლილი ხორცის მოშორების მიზნით. ხალხურ მედიცინაში ლები მიჩნეულია კბილის ტკივილის საწინააღმდეგო საშუალებად.

ადგილს, სადაც ლევი მოიპოვება, ეწოდება საღებავი (ეს ტოპონიმი ხევის სხვა სოფლებშიც (გერგეტში, ახალციხესა და ჯუღთაში) ასეთივე მნიშვნელობით გვხვდება.

განმარტებითი ლექსიკონის მიხედვით, ლევი არის ქაობიანი ნიადაგების ფენა მოლურჯო ფერისა (ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, IV, თბილისი, 1955, გვ. 1506).

53. საღებავში თევზა უმზადებიან და ზამთრობით საქონელი ჰყოლიათ გამოსაყვებად ავსაჯანიშვილების ერთ-ერთ ნაწილს, რომლის პატრონიმიული სახელია ბერენი. მათი ერთი ნაწილი იქ საზამთროდ აშენებულ ქოხებში ცხოვრობდა, ხოლო საქონელს ბოსელში ამყოფებდნენ. ამიტომ იმ ადგილს, სადაც ბერენი ასეთ მეურნეობას ეწეოდნენ, ეწოდება ბერეთ საბოსლოები, ბერეთ ნაბოსლარები, ანდა საღებავს ნაქოხრები.

54. შდრ. ყანობის ტოპონიმია, შენიშვნა 36; ხურთისის ტოპონიმია, შენიშვნა 47.

55. სატვირთოები ეწოდება ძნელად მისადგომ სათიბ ადგილს, საიდანაც თევზა ხალხს ზურგით გამოჰქონდა, საიმედო ადგილზე ბულულებად აგებდნენ და მთიდან თრევით ჩამოჰქონდათ. ამ ადგილს ეწოდება აგრეთვე საფოროქო.

56. შდრ. ყანობის ტოპონიმია, შენიშვნა 3.

57. შდრ. ყანობის ტოპონიმია, შენიშვნა 3.

58. ალპური საძოვრების ზოლში შემორჩენილია კედლის ნაშთები, რომელიც ერთ-ერთ წმინდა ადგილად, სალოცავად ითვლება. მთხრობლების მითითებით, მტრიანობისა და ქირიანობის დროს ეს ყოფილა ერთ-ერთი სახიზნავი, თავშესაფარი. ამდენად, შემორჩენილი ნაკედლარები მძიმე მომენტში დროებით ვაკეთებული ნაგებობების ნანგრევებია, რაც შემდეგში წინაპართა მოსაგონარ საკულტო ობიექტად იქცა, როგორც ეს ვიციით ხევის სხვა სოფლების მაგალითზედაც.

59. შდრ. ყანობის ტოპონიმია, შენიშვნა 3.

60. სოფელ შუა ადგილზე ეწოდება იმ ტერიტორიას და მასზე გატანილ გზას, რომელიც მოქცეულია თანამედროვე სოფ. ფხელშესა და ფხელშის ძველ ნასოფლარს შორის. ეს ტოპონიმი აშკარად მიუთითებს იმაზე, რომ არსებობდა ფხელშის ძველი დასახლება, რომელიც თანამედროვე დასახლების ზემოთ მდებარეობს, ხოლო მათ ერთმანეთისაგან საზღვრავს ეს ადგილი. ამ გზასა და ადგილს მეორენაირად ეწოდება გურეთ ყანა (იხ. შენიშვნა 19).

61. სახუთშაბათო ყანა ერქვა ხატის სახელზე არსებულ ნაკვეთს, რომელიც ეკუთვნოდათ ჩქარეულებს. ამ ნაკვეთს ჩქარეუ-

ლები კომლობრივ ირიგებდნენ. ის, ვინც ამ ყანით ისარგებლებდა
 ვალდებული იყო გვარისთვის საღმრთო გადაეხადა დიდ ხუფსა და
 რაზედაც თვით ნაკვეთის სახელწოდებაც მიგვეთითებს.

- 62. შდრ. ხურთისის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 32.
- 63. იხ. შენიშვნა 55; შდრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 38.
- 64. შდრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 9.
- 65. სასოფლო ადგილს, რომელიც მთელი სოფლის საერთო სა-
 ეურებას წარმოადგენდა და რომლიდანაც სათიბი ნაკვეთი ეძლეოდა
 კლად გამოყოფილ უადგილმამულო ოჯახს, ერქვა ს ა ფ ნ დ ო .
- 66. იხ. შენიშვნა 30.

67. ტაფობის აღსანიშნავად ხევში გვხვდება ტ ა ფ ი, ხოლო მრავ-
 ლობით რიცხვში ტ ა ფ ნ ი ან ტ ა ფ ე ბ ი. ხევის ყველა სოფელში ეს
 სიტყვა ამ ვაკეებით იხმარება, ხოლო ზოგან ის ტოპონიმიდანაც იქცა.
 თუ ფხელშე-გორისციხის ტოპონიმიკაში გვაქვს ტ ა ფ ე ბ ი, ამის შე-
 სატყვისად სიონსა და გერგეტში მოწმდება ტ ა ფ ნ ი.

68. აქ ადრე ტყეც ყოფილა. ტოპონიმი ტყეთანაა აღნიშნავს
 ტყიან ადგილს. ტყეთანაა აღმნიშვნელია არა ხშირი ტყისა, არამედ
 ალაგ-ალაგ შეფენილი ტყის თხელი ბუჩქებისა.

- 69. იხ. შენიშვნა 30.
- 70. შდრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 42.

71. ორი სოფლის — გორისციხისა და ტყარშეტის შუა მდებარე-
 იბს მწვანით შემოსილი კლდოვანი ქედი, რომელსაც ირგვლივ აკრავს
 სხნაე-სათიბი ადგილები და ტყის ბუჩქი. როგორც ამ ქედს, ისე მის
 მიდამოებს ეწოდება ქ ე დ უ რ ი. ეს არის სახელწოდება სოფლისა, რო-
 მელიც ამ ქედზე იყო დასახლებული. სოფლის ადრინდელ არსებობა-
 ზე მიგვეთითებს შემორჩენილი ნანგრევები და მიწისქვეშა აკლდამები
 ზემოდან დახურული ქვის ბრტყელი ფილებით. დასახლარებისა და ნა-
 კოშკართა კედლები აგებულია თლილი ქვის მშრალი წყობით.

საყურადღებოა აღინიშნოს, რომ სოფ. ქედური იხსენიება XV სა-
 უკუნით დათარიღებულ გერგეტელ საყდრისშვილთა საბუთში. გერგე-
 ტელი საყდრისშვილებისათვის გამოყოფილი მძევლების ჩაქოთელი-
 სს ქედურიდან დასახლებულია ვინმე ბუღნია (იხ. ქ. შარაშიძე, გვ.
 272).

- 72. ეს ადგილი ადრე ქერის სათეს ნაკვეთს წარმოადგენდა
- 73. სოფ. გორისციხის პირდაპირ, მწვერვალ ქაბარჯინას ერთ-ერთ
 ფერდობზე მიუთითებენ დიდი სათალი ქვების გროვაზე, სადაც შე-
 მორჩენილია მტრიანობისა და კირიანობის დროს მოწყობილ სახიზ-
 ართა კედლის ნაშთები. დიდი ქვების არსებობის გამო ამ ადგილს შე-
 არქვეს ქ ვ ა დ ი დ ნ ი.

74. კ უ ნ წ უ ხ ა ა ნ ი შ ნ ა ვ ს კ ლ დ ის ქ ი მ ს . ასეთივე ტოპონიმი გვხვდება სოფ. გერგეტში: კ უ ნ წ უ ხ ა ა — იმ სათიბის აღსანიშნავად, რომელიც მდებარეობს კლდის წვერის ახლოს, ხოლო მდებარეობს კ უ ნ წ უ ხ ი საკუთრივ ერთ-ერთი კლდის სახელწოდებად.

75. ქ უ რ უ ხ ა ა რ ჭ მ ე ვ ი ა მ ე ც ხ ვ ა რ ის ძ ა ლ ს . მთაში წყალმონყურებულ ქურუხას უპოვნია წყარო, რომლის არსებობა მანამდე არ სცოდნიათ. ამის შემდეგ როგორც წყაროსთვის, ისე მისი მიდამოებისთვის დაურქმევიათ ქ უ რ უ ხ ა ა ნ ი .

76. ეს სახელწოდება გვხვდება სოფ. ხურთისის ტოპონიმიკაშიც (იხ. შენიშვნა 49). ამ ტოპონიმის შესახებ სოფ. გორისციხეშიც ხურთისის ანალოგიური ვადმოცემა დავამოწმეთ. როგორც ჩანს, ხურთისის ტერიტორიაზე მდებარე ეს სახნავე ნაკვეთი ადრე გორისციხისა იყო და ამიტომ მოხვდა როგორც ხურთისის, ისე გორისციხის ტოპონიმიკაში.

77. ქ ვ ა კ ა ც ა ა ე წ ო დ ე ბ ა შ ვ ე ე უ ლ ა დ და ყ უ დ ე ბ უ ლ მ ა ლ ა ლ ქ ე ა ს კ ლ დ ის წ ვ ე ტ ს . ამ შემთხვევაში სათიბი ადგილის სახელწოდებას საფუძვლად დაედო ასეთი ქვაკაცის არსებობა.

78. სოფ. გორისციხის ტერიტორიაზე ოთხი დღიური სახნავე ადგილი სკერიათ ფხელშელ ელოშვილებს. ელოშვილებს შემოპყვდომიათ ქოსლელი კაცი (სოფ. ქოსელში მცხოვრები ფიცხელაური). ქოსლელთათვის სისხლის საურავში ელოშვილებს მიუციათ ეს ადგილი. შემდეგ ქოსლელებს ის მიუყიდათ გორისციხელი ავსაქანიშვილებსათვის. ქოსლელების ნაქონ ადგილს უწოდეს ქ ო ს ლ ე ლ თ ე უ ლ ი .

79. ღ ნ ა რ უ ლ ს მ ე ო რ ე ნ ა ი რ ა დ ე წ ო დ ე ბ ა ლ ე რ წ მ ი ა ნ ი (იხ. შენიშვნა 43).

80. შდრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 43.

81. შდრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 46.

82. შდრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 2.

83. ხევში შ უ კ უ ნ ა ა ე წ ო დ ე ბ ა ს ა რ კ მ ე ლ ს . რა კავშირშია ის სახნავ ადგილთან, ეს ჩვენთვის გაუგებარია.

84. შდრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 48.

85. ხალხის დაკვირვებით, სოფ. გორისციხის ვეძას (შეავე წყალს) რამდენი ჩიტიც სასმელად დასწაფებია, იმდენი შიგ ჩავარდნილა გოვირდის მკვეთრი სუნისაგან გაბრუებული და ჩამხრჩვალა ამიტომ როგორც ამ წყალს, ისე მის ახლო მდებარე სახნავ ადგილს შეარქვეს ჩ ი ტ ი ს ს ა ხ რ ჩ ო ბ ე ლ ა ა .

86. სოფ. გორისციხეში, ერთ-ერთ შემადლებულ, ოთხივე მხრიდან ძნელად მისადგომ კლდეზე დგას ოთხკუთხა კოშკის ქვედა სარ-

თულის კედლები. ამჟამად ის წარმოადგენს მამაწმინდის სახლს (ამის შესახებ იხ. შენიშვნა 30). იმის შემდეგ, რაც მან დაკარგა დაპირველი ფუნქცია როგორც თავდაცვითმა ნაგებობამ, ამის შემდეგ ის იქცა სალოცავად. წარსულში ეს კოშკი ჩქარეულების საგვარეულოს ეკუთვნოდა, რაც კარგად ჩანს მის სახელწოდებაში.

87. ქაბარჯინას ერთ-ერთ კონცხს ეწოდება ძიბალა ანუ ძიბალა დას წვერი, ხოლო მის ქვემოთ შემორჩენილ ნასახლარებსა და ამ კონცხის მიდამოსაც ჰქვია ძიბალა. როგორც მთხრობლებმა განმარტეს, ძიბალა კაცის სახელია, რომელსაც აქ უცხოვრია და მისი ადგილ-სამყოფელისთვისაც მისივე სახელი შეურქმევიათ.

- 88. შდრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 54.
- 89. შდრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 54.
- 90. შდრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 54.
- 91. შდრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 54.
- 92. იხ. შენიშვნა 30.
- 93. შდრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 43.
- 94. შდრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 55.
- 95. ხ ა ვ ა ა ნ ი შ ნ ა ე ს რ ბ ი ლ, ხ ა ვ ს ი ა ნ ა დ გ ი ლ ს.
- 96. შდრ. ხურთისის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 18.
- 97. შდრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 57.
- 98. შდრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 57.
- 99. ი ვ ი ვ ე ჩ ი ტ ი ს ს ა ხ რ ჩ ო ბ ე ლ ა ა (იხ. შენიშვნა 85).
- 100. შდრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 58.
- 101. მოხეურად ქვესკვესი ნიშნაეს დუღილს. როგორც მთხრობლები განმარტავენ, ამ ადგილას წყალი ქვესკვესებს (ამოდულს), რის გამო სათიბსაც შეარქვეს კვესკვესანი.
- 102. შდრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 57.

ტ ო რ ნ ი ს ა

1. ტორნისა ერთ-ერთი პატარა სოფელია ზევში, რომელიც მდებარეობს საქართველოს სამხედრო გზაზე, მდ. თურგის მარჯვენა სანაპიროზე. პირველად აქ სოფ. გორისციხიდან ვადმოსახლებულა ს ო ს ი კ ა ა ვ ს ა ჯ ა ნ ი შ ვ ი ლ ი, რომლის შთამომავლობა ჯერჯერობით მხოლოდ ხუთ თაობას ითვლის. ავსაჯანიშვილებს უყვდიათ აზნაურ ჯაზბეგებისა და სიონელი კვიციანიშვილების კუთვნილი მამულები, რაც ამ სოფლის ტოპონიმიკიდანაც აშკარად ჩანს (იხ. ქვემოთ შენიშვნები 10 და 13).

2. შდრ. ფხვლშე-გორისციხის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 16.

3. როგორც მთხრობლებმა აღნიშნეს, აქ შემონახული სამქანაშვილების წინაპართა ნასახლარები. კავთისხევიდან, კვეცილესკამქანაშვილების წინაპარი თავდაპირველად აქ დამკვიდრდა და შემდეგ ისინი ცხოვრობენ სოფ. ფანშეტში.

4. გოთიენი გვარად წიკლაურები არიან და სოფ. სიონში ცხოვრობენ. ისინი გადმოსახლებულან ხევის სოფ. ცდოდან. ტოპონიმი გოთიეთელი იმის მიხედვითაა, რომ ეს ადგილი ადრე გოთიეთს იყო, ხოლო შემდეგ ტორნისელთა ხელში გადავიდა.

5. შღრ. ფხელშე-გორისციხის ტოპონიმიცა, შენიშვნა 20.

6. აესაჯანიშვილების ერთ-ერთი პატრონიმიის სახელია დათურენი. დათურეთ რამდენიმე ოჯახს ჰქონია გაუყოფელი სახნავე ადგილი, რომელსაც ყოველ წელს საბლით ზომავდნენ, ოჯახებზე თანაბარ ნაკვეთებად ყოფდნენ და ცალ-ცალკე ხნავდნენ. პატრონიმულ საკუთრებაში არსებული ადგილის ამგვარი წესით მოხმარებასთან დაკავშირებით გაჩნდა ტოპონიმიცაში შემოხსენებული სახელწოდება. ასეთივე შინაარსისა უნდა იყოს ფხელშე-გორისციხეში დამოწმებული ტოპონიმი — საზომი.

7. სამოვარ ადგილს ეს სახელი შეარქვეს მის ტერიტორიაზე ვეძას (მკავე წყლის) არსებობის გამო. გადმოცემის მიხედვით აქ ძველად ტყვე ყოფილა.

8. ვაშკაცენი სახელწოდება ელოშვილების გვარის ერთ-ერთი პატრონიმიისა, რომელთაც ეკუთვნოდათ ტყის ბუჩქი.

9. კავთი ჰქვია სოფ. ტორნისის აღმოსავლეთით მდებარე ფერდობს, სადაც შემონახულია სამქანაშვილების წინაპართა ნასახლარები (იხ. შენიშვნა 3), სალოცავეები (კავთის წმინდა გიორგი და კავთის სამხანისი, რაც აისახა ტორნისის ტოპონიმიცაში) და ბუნებრივი გამოქვაბულები — ე. წ. კავთის ქოხები. მთხრობლები მიუთითებენ თითქოს ეს გამოქვაბულები ხელოვნურად იყოს გამოკვეთილი, მაგრამათ ხელოვნურობისა არაფერი ეტყობათ. ისინი შექმნილია ქანების ბუნებრივი დაშლისა და გამოფიტვის შედეგად. ამაზე, პირველ რიგში მიგვითითებს კლდისა და მაგარი ქანების უსწორმასწორო „დერეფნები“. სარწმუნოდ მიგვაჩნია მთხრობლების ცნობა იმის შესახებ, რომ ამ ქოხებს (გამოქვაბულებს) იყენებდნენ სახიზნავად მტრისაობისა და ქირიანობის დროს.

10. ეს ადგილი აესაჯანიშვილებს უყვდიათ სიონელი კვირკიშვილებისაგან, რომელთა პატრონიმიის სახელი იყო კვირკიენი.

11. ტორნისაში დღემდე შემონახულია ისეთივე დანიშნულები ნაგებობა, როგორც სოფ. ყანობის პირდაპირ (შღრ. ყანობის ტობო

ნიმცია, შენიშვნა 32) და ამ ფუნდუსაც საბარგე ერქვა.

12. შდრ. ყანობის ტოპონიმიცია, შენიშვნა 36; ხურთისნიმცია, შენიშვნა 47.

13. ყ ა ზ ბ ე გ ი ა ნ თ ე უ ლ ი ეწოდება ყაზბეგისაგან გამულს.

14. შდრ. ყანობის ტოპონიმიცია, შენიშვნა 48.

15. ამ შემთხვევაშიც ადგილის სახელწოდებას საფუძვლად დაედო ქანების ფერი (შდრ. ყანობის ტოპონიმიცია, შენიშვნა 54). თუ წითელი ეწოდება საძოვარ ადგილს წითელი ფერის ქვა-ქვიშის გამო, წითელთ კლდე ჰქვია გამოქვაბულს სიონის ტყის უკან, სადაც თურმე იხიზნებოდნენ ქოლერის დროს. გამოქვაბულს ორი კარი პქონია — ერთი შესასვლელი და მეორე გამოსასვლელი. მისი ფართობი შეიცავს დაახლოებით 20 კვადრატულ მეტრს.

ტყარშეტი

1. სოფ. ტყარშეტი დასახლებულია მდ. თერგის მარცხნივ მდებარე პლატოზე, რომელიც საგრძნობი დაფერდება-დახრილობით ხასიათდება. ტყარშეტი პირდაპირ გაპყურებს სოფ. სიონს და მასზე გამავალ საქართველოს სამხედრო გზას. XV ს. საბუთში ტყარშეტი იხსენიება გორისციხესთან, ქედურთან, სიონთან და ხევის სხვა სოფლებთან ერთად (იხ. ქ. შარაშიძე, გვ. 272). ეს მიგვიბრუნებს იმ გარემოებაზე, რომ სოფ. ტყარშეტი ერთ-ერთი ძველი დასახლებაა. საყურადღებოა ისიც, რომ სოფ. ქედური ტყარშეტთან და გორისციხესთან ერთად სოფლადაა ხსენებული. მაშასადამე, ქედური არ წარმოადგენდა არც გორისციხელთა და არც ტყარშეტელთა პირველსაცხოვრისს და თითოეული მათგანი იყო დამოუკიდებლად არსებული სოფელი.

2. შდ. ყანობის ტოპონიმიცია, შენიშვნა 7.

3. მაისურაძეების ერთ-ერთი პატრონიმიის სახელწოდებაა ბუსურნი. მათ ძველ უბანში მდგარა კოშკი, რის გამო ნაკოშკარ ადგილს დღემდე ეძახიან ბუსურთ ციხეს.

4. დორიჩენი გორისციხელი ჩქარეულების ერთ-ერთი პატრონიმიის სახელია, რომელთა ყოფილ ადგილს ტყარშეტის ტერიტორიაზე შემორჩა აღნიშნული სახელწოდება.

5. ზეციით ტყარშეტი ეწოდება თანამედროვე სოფლის ზემოთ, კონცხზე შემორჩენილ ნაგებობებს, რომელთაგან აღსანიშნავია პატარა ეკლესიის, ხალხის საკრებულო სახლისა და საცხოვრებლების ნაშთები.

საქართველოს
აღმოსავლელი
აღმოსავლელი
აღმოსავლელი

- 6. შდრ. ხურთისის ტოპონიმია, შენიშვნა 18.
- 7. თამარის ვინაობა გაურკვეველია.
- 8. შდრ. ყანობის ტოპონიმია, შენიშვნა 27.

9. კვირეცხოველის სხვა სახელებიდან აღსანიშნავია აგრეთვე კვირეთიშვილი და კვირეთანგელოზი.

10. კაჩაა ნიშნავს წვივის ძვალს. თავისი ფორმით ამ ადგილს უღარებენ კაჩას (ძვალს) მოგრძო და შუაში მოვიწროებული მოყვანილობის გამო. მიუთითებენ აქ ნასახლარების არსებობაზე.

11. მიხეილის ვინაობა გაურკვეველია.

12. მთხრობლები აღნიშნავენ, რომ ამ ადგილას შემორჩენილია ნასახლარები, რასაც მაღაროს ნასახლარებს უწოდებენ, მაგრამ რატომ ჰქვია ხსენებულ ადგილს მაღარო, ამაზე განმარტება ვერ იძლევიან.

13. ტყარშეტლები ლოცულობდნენ იმავე ხატში, რომელშიაც დადიოდნენ გორისციხელები და ფხელშლები. თავი მამაწმინდა ანუ წვერის მამაწმინდა (იხ. ფხელშე-გორისციხის ტოპონიმია, შენიშვნა 30) სამივე ამ სოფლის საერთო სალოცავი იყო. როგორც ფხელშე-გორისციხის ტოპონიმიადან (შენიშვნა 30) ვიცით, სოფ. გორისციხეში არსებობდა ამ სალოცავის „ფილიალი“. მამაწმინდის სალოცავის ნიში არსებობს ტყარშეტშიც.

14. მოხეური დიალექტით მიწრო ნიშნავს ვიწროს. ტოპონიმი მიწროთის პირაა აღმნიშვნელია ვიწრო ადგილის ნაპირისა.

15. ეს სახელწოდება აღმნიშვნელია ისეთი ადგილისა, სადაც იცის ნიაღვარი (მოხეურად ნიაღვარი), ღვარცოფი.

16. ტოპონიმი ნასისხლი აღმნიშვნელია ან იმისი, რომ ამ ადგილას სისხლი დაიღვარა, ანდა იმისი, რომ მიწის ეს ნაკვეთი გაღებულ ოქნა სისხლის საურავში. ტყარშეტელი მთხრობლებიც ვარაუდობენ, რომ ადგილის ეს სახელწოდება ერთ-ერთი ამ მოვლენის ამსახველი უნდა იყოს, მაგრამ კონკრეტულად არ შეუძლიათ მიგვეთითონ, რასთან დაკავშირებით წარმოიქმნა ეს სახელწოდება და ამ ვარიანტთან რომელია უფრო სარწმუნო.

17. ამ სათიბს რწყავდნენ ორი მხრიდან ორ ტოტად მომდინარე წყლით, რასთანაც არის დაკავშირებული მისი სახელწოდება.

18. ფსიტის (არჩვის) სამყოფ ადგილს ეწოდება საფსიტე. ასეთი მნიშვნელობით გვხვდება ეს ტოპონიმი სოფ. გაიბოტენშიც.

19. შდრ. ხურთისის ტოპონიმია, შენიშვნა 32.

20. საჯღნე ჰქვია საქალამნე ტყავს, ხოლო ჯღანი შინ შეკრილ ქალამანს. გადატანით ჯღანი ნიშნავს დაძველებულ ნივთს, და-

ბერებულ-დაჩაჩანაკებულ ადამიანს და ა. შ. სათიბისადმი ამ სახელს შერქმევის მიზეზი ვაურკვეველია არ არის გამორიცხული შესაძლებლობა, რომ ის ოდესღაც ვილაცის მიერ საჯლნეთი იყოს შექმნილი მისი სახელწოდებაც აქედან მომდინარეობდეს, ისევე, როგორც სოფ. ხურთისში ლორის ლორზე გაყიდულ ნაკვეთს შეარქვეს ღორთაყანა ანუ ღორნი (შდრ. ხურთისის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 51), სოფ. სიონში სოფლის მიერ სისაურებისაგან ნაყიდ ადგილს უწოდეს ღორნი (შდრ. სიონის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 24) და ა. შ.

21. შდრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 33.
22. ფაჯიენი პატრონიმიული სახელია სიონელი ფაჯიშვილებისა, რომელთაც ეს ნაკვეთი ადრე ეკუთვნოდათ.
23. შდრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 37.
24. შდრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 42.
25. შდრ. ფხელშე-გორისციხის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 71.
26. შდრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 43.
27. შდრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 47.
28. ეს ადგილი საყურადღებოა იმ მხრივ, რომ აქ შემონახულია ნაკოშკარი და ნასახლარები.
29. წინ ტყარშეტი ეწოდება თანამედროვე სოფ. ტყარშეტს. ამასთან მიმართებაში უკან ტყარშეტად საგულვებელია სოფლის ძველი ადგილსაწყოფელი.
30. მაისურაძეების ერთ-ერთი პატრონიმია იყო ჭყირენი, რომელთაც ეკუთვნოდათ ეს ნაკვეთი.
31. შდრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 58.
32. შდრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 57.
33. შდრ. ხურთისის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 18.

ს ი ო ნ ი

1. სიონი ხევის ულამაზესი სოფელია. მისი ტყე ხევის ნამდვილი მშვენებია. სოფელი დასახლებულია გაშლილად, დიდ ტერიტორიაზე-საქართველოს სამხედრო გზა სოფელზე გადის. სიონს სოფ. გარბნისაგან ჰყოფს მხოლოდ მდ. ტერხენა, რომელიც სიონის ჩრდილო-აღმოსავლეთ მხარეზე მოედინება. ამ მდინარის ერთი ტოტი სოფელს შუაში ჩამოედის.

სიონის ეს მდებარეობა ახალი დასახლების შედეგია. ძველად სოფელი მდებარეობდა ქედზე, სადაც ამჟამად ორიოდ კომლია ცხოვრობს. აქედან ახალ სიონს გადმოჰყურებენ ხევის ისტორიული ძეგ-

ლები — IX—X სს. გალავანშემოვლებული სამნავიანი ბაზილიკა და გვიანდროდალური ხანის კოშკი.

2. როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ნ ა რ ო ვ ა ნ ი ნიშნავს არსებულს, სადაც გავრცელებულია ნარი (შდრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 29), მაგრამ გაუგებარია რატომ უწოდებენ ნაროვანის ერთ ადგილს ახალს, ხოლო მეორეს ძველს.

3. შდრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 6.

4. ბ უ ც ე ნ ი, რომელთაც ეს წყარო ეკუთვნოდათ, სახელწოდება სიონელი ლუდუშაურების (ყარაჯეთ) პატრონიმიის ერთ-ერთი მიკროპატრონიმიისა. მათი ეპონიმი ყოფილა ბ უ ც ა ე. ეს არის ზედმეტი სახელი, რომელიც გამოხატავს პიროვნების თვისებას. როგორც მთხრობლები განმარტავენ, მას იმიტომ შეარქვეს ბუცაე, რომ ჩხუბის დროს უმაღვე დატაკება (დაბუცება, ბუცება) სცოდნია.

ყარაჯეთ პატრონიმიის მეორე მიკროპატრონიმიას ეწოდება ბ უ ტ ე ნ ი. მთხრობლების გადმოცემით, ამ პატრონიმიის ეპონიმის სახელიც — ბ უ ტ ა ე პიროვნების ზედმეტი სახელია. ის ბუტია ყოფილა და ამ თვისების გამო მისთვის ეს სახელი შეუარქმევიათ.

5. გა ლ მ ა ს ი ე ვ ა ნ ი ეწოდება სოფლის იმ ნაწილს, რომელიც გაშენებულია შდ. ტერხენას ტოტის მარცხენა მხარეს, ტყის მისადგომებთან.

6. გ ო თ ი ე ნ ი, რომელთაც ეს სათიბი ეკუთვნოდათ, პატრონიმიული სახელია სოფ. ცდოდან სიონში გადმოსახლებული წიკლაურებისა.

7. შდრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 13.

8. შდრ. ფხელშე-გორისციხის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 20.

9. შდრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 14.

10. ვ ა ლ დ ა ხ ი ეწოდება მზეზე სანახევროდ გამომშრალი გრძელღერიანი ბალახებისაგან დაგრეხილ საბელს, რომლითაც კონავენ და სათარზე (სათარი — არყის წნული, რომელზედაც აგებენ თივის ზეინს და რომლითაც ათრევენ მთიდან) ამაგრებენ თივის ზეინს. შესაძლებელია ამ სახნავი ნაკვეთის მიდამოებში სავალდახე ბალახი იზრდება და იმიტომ ჰქვია ამ ადგილს ვ ა ლ დ ა ხ უ რ ი.

11. ვ ა ც ს ა წ ვ ა ლ ი სიტყვასიტყვით ნიშნავს ვაცის (მამალი თხის) საწოლ ადგილს. ხალხს შეუუმჩნევია, რომ ამ ადგილას ვაცები მართლაც წვებოდნენ და ისვენებდნენ.

12. ზ ე მ გ ო რ ი ნიშნავს ზემო გორს, სოფლის თავში მდებარე ბორცვს სიონის ეკლესიის ახლოს, სადაც გვერდიგვერდ არის ორი მოზრდილი გამოქვაბული. გამოქვაბულს კი, როგორც ვიცით, მოხევეები ეძახიან ქობს.

13. როდესაც სოფ. სიონი ქედზე იყო დასახლებული, ეს ადგილი იხენებოდა. ამჟამად სიონის მოსახლეობის თითქმის ნახევარი ექვემდებარება ვანიის ტერიტორიაზე დაქვემდებარებული. იხენება აქედან მხოლოდ მხოლოდ გიერთი სახლის წინ შემოღობილი საკარტოფილე ნაკვეთი. „კალოვანის“ მსგავსი ტოპონიმები გვხვდება ხევის სხვა სოფლებშიც (შდრ. ყანობის ტოპონიმია, შენიშვნა 25).

14. იხ. შენიშვნა 4; შდრ. ყანობის ტოპონიმია, შენიშვნა 29.

15. ნ ა ნ ა ყოფილა ლუღუშაური (ყარაჯეთი). მას კაცი შემოჰკვდომია და მთაში იმალებოდა. იქვე აუშენებია წყაროც. რომლისთვისაც ნანას სახელი შეურქმევიათ.

16. შდრ. ყანობის ტოპონიმია, შენიშვნა 37.

17. შვევერვალ ქაბარჯინას სამხრეთ-აღმოსავლეთით არსებობს რამდენიმე ბუნებრივი გამოქვაბული, სადაც თურმე ხალხი იხიზნებოდა მტრიანობისა და ჭირიანობის დროს.

18. შდრ. ყანობის ტოპონიმია, შენიშვნა 3.

19. შდრ. ყანობის ტოპონიმია, შენიშვნა 3.

20. ხევში ს რ ე ვ ა ლ ი ეწოდება მზეზე გაშრობის მიზნით ბრეზენტზე თხლად გაფენილ პურეულს, რომელიც წისქვილში უნდა წიაღონ. რატომ ეწოდება სახნავ ნაკვეთს ს ა ს რ ე ვ ლ ი ა დ, ეს ადგილზე ვერ გაეარკვეით. შესაძლებელია ამ ადგილზე მარცვლეულს ახმობდნენ და ადგილის სახელიც ამასთან იყოს დაკავშირებული.

21. შდრ. ყანობის ტოპონიმია, შენიშვნა 57.

22. შდრ. ფხელშე-გორისციხის ტოპონიმია, შენიშვნა 67.

23. შდრ. ყანობის ტოპონიმია, შენიშვნა 42.

24. ეს ადრე ყოფილა სისაურების სათიბი, რომელიც შემდეგ სოფლისთვის მიუყიდათ ღორის გვერდზე (ღორზე) და სახელწოდება ღ ო რ ნ ი ამიტომ მიუღია. სოფელს ეს ადგილი გაუსაძვრებია ანალოგიური ვითარება მოწმდება სხვა სოფლებშიც (შდრ. ხურთისის ტოპონიმია, შენიშვნა 51).

25. მთის ლოლო (*Rumex alpinus*) წარმოადგენს მაღალღეროიან, ბრტყელფოთლიან, მყავე გემოს მქონე მცენარეს, რომელსაც მოხვევები საკმელადაც იყენებენ (იკმევა მისი ღერო). სადაც ეს მცენარეა მოციფებული, იმ ადგილს ეწოდება ღ ო ლ ო ი ა ნ ი. ანალოგიური ვითარება მოწმდება სოფ. ახალციხის ტოპონიმიაშიც.

26. შდრ. ყანობის ტოპონიმია, შენიშვნა 43.

27. ყ ა რ ა ჯ ე ნ ი პატრონიმიული სახელია სიონელი ლუღუშაურებისა.

28. ეს ადგილი სისაურებისაგან უყიდიათ სეთურიშეებს. მის საფასურში მიუციათ მხრებზე წამოსასხამი შავი ნაბადი, რისთვისაც ადგილს მიუღია შესაბამისი სახელწოდება.

29. შღრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 46.

30. სიონის ეკლესიის უკან, ტყით შემოსილ ბორცვზე თურმე ხდებოდა სოფლის შეკრება მწყემსების დაყენების, მეველეების ამორჩევის და სხვა საერთო საქმის გადაწყვეტის მიზნით. აქვე იკრიბებოდნენ ახალგაზრდები დღეობაზე გამართული ღრეობის შემდეგაც. მთვრალებს ზწირად აუტეხიათ შარი და აყალმაყალი, რისთვისაც ამ ბორცვისთვის შეურქმევიათ შ ა რ ი ს გ ო რ ა ლ.

31. ხალხური გადმოცემით, ამ ადგილას მოხდა ალ. ყაზბეგის რომანის — „ხევისბერი გოჩას“ გმირების—შეყვარებული ახალგაზრდების საბედისწერო შეხვედრა, რამაც გამოიწვია მესანგრეთა მარცხი და შეყვარებულთა ტრაგიკული დაღუპვა. „ხევისბერი გოჩას“ ხალხური ვარიანტების მიხედვით, ტოპონიმი ჩ ა ძ ი ნ ე ბ უ ლ ი უშუალო კავშირშია თავდავიწყებას მიცემულ მიწნურთა ტყბილად ჩაძინებასთან (იხ. ალ. ყაზბეგი, თხზ., ტ. II, თბილისი, 1948, შენიშვნები, გვ. 518-522).

32. იხ. შენიშვნა 2.

33. შღრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 54.

34. შღრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 43.

35. ჯ ო რ თ კ ა ლ ო ანუ ჯ ვ ა რ თ კ ა ლ ო ეწოდება მოედანს სიონის ეკლესიის კარების წინ, სადაც ჩამწყრივებულია ხელოვნურად გამოთლილი ქვის სკამები, განკუთვნილი სათათბიროდ შეკრებილი თემის ბჭეებისათვის (ჯორთან//ჯვართან დაკავშირებული ტოპონიმების შესახებ იხ. ხურთისის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 18).

გამორიცხული არ არის შესაძლებლობა, რომ ამ ადგილს თავდაპირველად რქმეოდა ჯ ა რ თ ანუ ს ა ჯ ა რ ე კ ა ლ ო, სადაც მართლაც ჯარის (ხალხის) შეყრა, ბჭეების საჯარო სხდომა ეწყობოდა და სათანადო გადაწყვეტილების გამოტანა ხდებოდა.

36. შღრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 56.

გ ა რ ბ ა ნ ი

1. სოფ. გარბანი მდებარეობს საქართველოს სამხედრო გზაზე. სოფლის მარცხენა (დასავლეთ) მხარეზე მისგან საკმაოდ შორს მიედინება მდ. თერგი.

როგორც მთხრობლები გადმოგვცემენ, წარსულში ის ხევის ერთ-ერთი დიდი სოფელი ყოფილა. ამის დამამტკიცებელია მის ზემოთ არსებული ტერასები ნამარხი ნასახლარებით. შემთხვევითი არ არის ის,

რომ ამ ნამოსახლარ ტერიტორიას ძველ გარბანა ეწოდება. შერ-
დეგ სოფელი მეწყერს და ზევეს დაუნგრევია, მოსახლეობა გაქრულ-
ჩასახლებულა მდ. თერგის პირას, სადაც შემორჩენილია ნაქრულ-
და კოშკის ნანგრევები. ამ ნამოსახლარს ეწოდება ქვემო სოფე-
ლი, რაც მართლაც ქვემოთ არის როგორც ძველ გარბანასთან, ისე თა-
ნამედროვე გარბანთან შედარებით.

გარბანში შემონახულია IX—X სს. ეკლესიის კედლები (ამ ძეგ-
ლის შესახებ დაწერ. იხ. ვ. დოლიძე, გარბანი, თბილისი, 1958).

2. შღრ. ხურთისის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 4.

3. გიორგობის დღესასწაული ყველაზე დიდი ზეიმით ტარდებოდა
სოფ. გარბანში. გარბნის ეკლესია წმინდა გიორგის სახელობისაა და
ე. წ. თავი გივარგობა მის მოედანზე იმართებოდა. გიორგობის
ამ ცენტრალურ სალოცავს უწოდეს ბებერი წმინდა გივარ-
გო, ე. ი. მთავარი (უფროსი) წმინდა გიორგი.

4. შღრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 20.

5. შღრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 27.

6. ეს სალოცავი მოწყობილია ნაკოშვარზე. კოშკის ნანგრევის სა-
ლოცავად გადაქცევა მერმინდელი ამბავია. გარბანში, ისევე როგორც
სხვა სოფლებში, ეს მოხდა კოშკის თავდაპირველი ფუნქციის დაკარ-
გვასთან დაკავშირებით.

7. შღრ. ხურთისის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 9.

8. ო რ ტ ყ ე შ უ ა ე ი ვ ი ვ ე ა, რ ა ც ო რ ხ ე ს შ უ ა - ა, რ ა მ დ ე ნ ა დ ა ც
ხ ე ვ შ ი ე რ თ ხ ე ს ა ც ტ ყ ე ე წ ო დ ე ბ ა.

9. შღრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 37.

10. შღრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 3.

11. ს ე მ ღ ი ს ა ს მ ე ო რ ე ნ ა ი რ ა დ ე წ ო დ ე ბ ა წ ვ ე რ ი ს წ მ ი ნ დ ა
გ ი ვ ა რ გ ი.

12. ტ ა ტ ი გ უ ჯ ა რ ა ი ძ ი ს ნ ა ქ ო ნ ა დ გ ი ლ ს ტ ა ტ ი ს ე უ ლ ი ე წ ო დ ე ბ ა.

13. შღრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 41.

14. იხ. შენიშვნა 1.

15. ამ ადგილზე გაშენებულია გელაძეების ერთ-ერთი პატრონიმი-
ის ბეჟუეთ (ბ ე ჟ უ ე ნ ი) უბანი. საყურადღებოა აღინიშნოს, რომ ბე-
ჟუეთ მეორე სახელია ყ უ ჯ ყ ა ნ ი, რაც შემდეგი მიზეზით აიხსნება.
ბეჟია იყო ბეჟუეთ ეპონიმი, ამ ერთეულის წინაპარი. მის სახელს თურ-
მე ვერ ამბობდნენ რძლები, ვინაიდან, ძველი ჩვეულების მიხედვით,
რძლებს უფროსი მამაკაცების სახელის ხვამალლა წარმოთქმა არ შეეძ-
ლოთ. ბეჟიას სახელი რომ არ ეთქვათ, ამიტომ შემდეგში ვერც პატ-
რონიმიის სახელის (ბეჟუენი) თქმა გაუბედნიათ. სხვა გამოსავალი რომ

ვერ ნახეს, თავიანთი ოჯახისა და პატრონიმიისათვის რძლებს ეწოდებოდათ სამოსახლო ადგილის სახელი. ამის ნიადაგზე ტოპონიმიკურ სახელი ონომასტიკურ სახელად იქცა.

16. ეს სახნავი ადგილები ხატისთვის შეუწირავთ ცალკეულ პირებს თავისი სულის მოსახსენიებლად. ხევში არსებული წესის თანახმად, ამ ადგილებს სოფელი ამუშავებდა. ყოველ წელს ერთი ან ორი მორიგე მასპინძელი აქედან მიღებული შემოსავლის ხარჯზე სოფელს საღმრთოს უმართავდა რომელიმე დღეობაზე და მამულის შემწირველის შესანდობარს პირველ რიგში სვამდნენ. ამიტომ შეარქვეს ამ ნაკვეთებს შ ა შ ა ნ დ ო ბ რ ე ბ ი (შესანდობრები).

17. შდრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 47.

18. შდრ. ხურთისის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 55.

19. შდრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 50.

20. იხ. შენიშვნა 1.

21. ამ სალოცავს ეწოდება ს ე მ დ ი ს ა ა.

22. მთხრობლების განმარტებით ტოპონიმი წ ი ნ ე კ ა ლ ი თითქოს იმას ნიშნავს, რომ აქ წინათ ეკალი იყო. უფრო მეტად კი საფიქრებელია აღნიშნული ტოპონიმი მიგვითითებდეს იმაზე, რომ ეკალი ყოფილიყო სახნავი ადგილის წინა მხარეს. ე. ი. წინეკალის თავსართი „წინ“ აღმნიშვნელი ჩანს მდებარეობისა და არა ეპოქისა.

23. შდრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 55.

24. ამ ადგილს, სადაც ძველად ტყე ყოფილა, მეორენაირად ეწოდება წ ყ ა ლ შ უ ა ა.

25. იხ. გაიბოტენის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 19.

26. შდრ. ხურთისის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 18.

27. შდრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 58.

გ ა ი ბ ო ტ ე ნ ი

1. გაიბოტენი პატარა სოფელია და დასახლებულია მდ. თერგის ბარცხენა ნაპირზე, კლდოვან კონცხზე, სიძველეებიდან აქ შემორჩენილია სალოცავად გადაკეთებული ნაკოშკარი და მცირე ზომის ბაზილიკა. გერგეტელ საყდრისშვილთა საბუთში (XV ს.) სოფ. გაიბოტენიდან საყდრისშვილთა მძევლად დასახელებულია ვინმე ე კ ა ლ ა უ რ ი (ქ. შარაშიძე, გვ. 272). როგორც ჩანს, ეკალური იყო გვარი. ამ გვარის შესახებ ცნობები არ შემონახულა არც წერილობითი და არც ზეპირი.

2. როგორც მთხრობლებმა გვაცნობეს, სოფ. გაიბოტენის თავში, კლდეში, სადაც ანდუზიტის ქვას ამუშავებენ, ყოფილა დიდი გამოქვაბული. ეს თურმე წარმოადგენდა კლდეში გატანილი გვირაბის სათავეს,

გვირაბისა, რომელიც აქედან სოფ. თოთში აღიწერა. თოთში მდებარე-
ობს სოფ. გაიბოტენის ზემოთ ჩრდილო-დასავლეთ მხარეზე, სულ სიღრმე
200 მეტრით მაღლა. გვირაბის თავში რომ კატას შევადგენდეთ, იქვე
ნიშნებს მთხრობლებმა, თოთში ამოჰყოფდომ თავს. ამ გვირაბის ზემო-
დან ბუნებრივად დაკბული კლდეც ყოფილა, რომლის მეშვეობით გაი-
ბოტენიდან თოთში ასვლა მოკლე გზით ხდებოდა. ქვაბის გამოკვეთას
და გვირაბის გაყვანას ხალხური გადმოცემა დევს მიაწერს, რაც მის სა-
ხელწოდებაშიც ასახა.

3. გივი ხულევიძეს გამოქვაბულის ერთ მხარეზე ქვის კედელი
ამოუშენებია და მთაში საზაფხულო საძოვარზე მყოფი ცხვარ-ძროხის
საწველი მოუწყვია. ვინაიდან გამოქვაბულს მოხეურად ქოხი ეწოდება,
გივი ხულევიძის მიერ საწველად გამოყენებულსა და მის მიერვე ამო-
კედლილ გამოქვაბულს შეარქვეს გივის ქოხი. გივი კარგად ახსოვთ
ვანო იოსების ძე ხულევიძეს (დაბად. 1899 წ.) და ანდრო იორდანეს
მე ხულევიძეს (დაბად. 1903 წ.).

4. ეკლესიის (პატარა ერთნავიანი ბაზილიკის) ახლო მდებარე ნაკ-
ვეთს ეწოდება ეკლესია ა.

5. შდრ. ყანობის ტოპონიმიცა, შენიშვნა 20.

6. აქ შემონახულია ხულევიძეების ნამოსახლარი და აკლდამები.

7. გაიბოტენი დგას კერკნის (მოყვითალო ფერის ქვა) კლდეზე. აქ
და მის მიდამოებში მოიპოვება გვარჯილა, რომლისგანაც ამჟამებდნენ
თოფის წამალს და კირს. იმ კლდესა და გამოქვაბულში, სადაც გვარჯი-
ლა წვეთ-წვეთად ჟონავს და შემდეგ მზეზე მარილივით შრება, ეწოდე-
ბა ნაწვეთ ქოხი.

8. სათიბი ადგილი გაიბოტენის მთაში, რომელსაც პაპიანთე-
ბი ეწოდება, ეკუთვნოდა ხულევიძეებს. მთხრობლების ცნობით, პა-
პიანნი შეადგენდნენ ხულევიძეების ერთ-ერთ განაყოფას (პატრო-
ნიმის). რომლის სახელწოდება წარმოქმნილია მათი ეპონიმის — პა-
პიან პაპა ხულევიძის საკუთარი სახელიდან.

საყურადღებოა აღინიშნოს, რომ ამ პიროვნების შთამომავალთა-
გან ხულევიძეების გვარიდან რამდენიმე კაცია დასახლებული წერი-
ლობით წყაროებშიც. 1774 წლის სტატისტიკურ აღწერილობაში სოფ.
გაიბოტენიდან გვხვდებიან ჯერ ხულევიძე პაპისშვილი თავო, ზაზა, ივა-
ნე, პატარა და პაპუა, ხოლო შემდეგ ხულევიძე პაპისშვილი ისე და
ლურში (იხ. მასალანი საქართველოს სტატისტიკურის აღწერილობისა
შეთვრამეტე საუკუნეში, ე. თაყაიშვილის გამოცემა, თბილისი, 1907,
გვ. 422). იმავე წლის მორიგე ჯარის სიაშიც ჩამოთვლილია: ხულევიძე
პაპოშვილი იესე, ხულევიძე პაპიაშვილი ზაზა, ხულევიძე პაპიშვილი

თავო, ხულეულიძე პაპიშვილი ივანე, ხულეულიძე პაპიშვილი პაპუა, პაპიშვილი ლურჯუმი (ი. ლორთქიფანიძე, საბუთები ერეკლე მეფის მფრეგე ქარის შესახებ, „საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის აღწერა“ ტ. XIV—B, თბილისი, 1947, გვ. 322).

როგორც ვხედავთ, აღწერილობაში შევიდა ჯერ გვარის სახელწოდება (ხულეულიძე), ხოლო შემდეგ პიროვნების უახლოესი წინაპრის (მამის ან პაპის) სახელი, რომლითაც შემდეგში აღინიშნებოდა უახლოეს ნათესავთა გაერთიანების (პატრონიმიის) სახელწოდება. დოკუმენტებში ხსენებული პაპისშვილი, პაპოშვილი, პაპიაშვილი თუ პაპიშვილი (ნათესაობის აღმნიშვნელი ერთი სახელწოდების განსხვავებულად მოხსენიება ჩამწერთა დაუდევრობით აიხსნება) თავისი შინაარსითა და მნიშვნელობით იგივეა, რაც ხალხში ცნობილი პაპიანია.

დროთა ვითარებაში პატრონიმიის ეს სახელწოდება დავიწყებას მიეცა და მისი ადგილი დაიკავა ახალმა სახელწოდებამ. როგორც მთხრობლებმა აღნიშნეს და როგორც ეს ზემოთ დამოწმებული საბუთებიდანაც დავინახეთ, პაპიანთ მამიშვილობის ერთ-ერთ წევრს ერქვა თავო, შემდეგში ამ ნათესაური გაერთიანებისთვის შეურქმევიათ თავი, რაც უშუალოდ თავოს სახელთან არის დაკავშირებული. ხულეულიძეების იმ შტოს, რომელსაც პაპიანნი ერქვა, დღესაც თავვენი ეწოდება, მაგრამ სათიბ ადგილს კი ძველი პატრონიმიული სახელი ბოლომდე შემორჩა.

თუ გაიბოტენში პაპიანთები სათიბი ადგილის სახელია, მეზობელი სოფლის — თოთის ერთ-ერთ საძოვარ ადგილს ეწოდება პაპიანთ მთა, სადაც ხულეულიძეები თავის საჭონელს აბალახებდნენ. ესეც იმის მანიშნებელია, რომ ეს ადგილი ხულეულიძეების პაპიანთ შტოს ეკუთვნოდა.

აქვე უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ თოთის მთა-ბარს ლუღუშაურები ფლობდნენ (იხ. თოთის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 1). ლუღუშაურების დიდი სავგარეულოდან გამოყოფილი ერთ-ერთი ნაწილის — პაპიაშვილების პატრონიმიული სახელია პაპენი. გამორიცხული არ არის შესაძლებლობა, რომ ზემოხსენებული საძოვარი ადგილი პაპეთი ყოფილიყო და ადგილის სახელწოდებაც ლუღუშაურების (პაპიაშვილების) ამ პატრონიმიის სახელთან იყოს დაკავშირებული. მაგრამ აქვე გვხვდება საპირისპირო ვითარება: ეს ადგილი რომ პაპეთი ყოფილიყო, მოხეური დიალექტის მიხედვით, მისი სახელწოდება უსათუოდ იქნებოდა პაპეთ მთა და არა პაპიანთ მთა, ვინაიდან ნათესაობის აღმნიშვნელი სახელწოდებიდან ადგილის სახელის წარმოება პირველის შეუცვლელად ხდება.

9. შდრ. ხევის სათავეების ტოპონიმია, შენიშვნა 23.

10. შდრ. ყანობის ტოპონიმია, შენიშვნა 33.

11. შდრ. ყანობის ტოპონიმია, შენიშვნა 3.

12. „ფსვენ-ი ფსვენისა (Eremias) ზოოლ. პატარა, ხელიკისებრი ქვეწარმავალი, გვხვდება ზოგან აღმოსავლეთ საქართველოში“ (ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, ტ. VII, თბილისი, 1962, გვ. 189).

ხევი ხელიკს ფ ს ვ ე ნ ი ეწოდება და ყოველ სოფელში გვხვდება. განსაკუთრებით ბევრია ის მშრალ (ქვადორდიან და კლდიან) ადგილებში. ერთ-ერთი ასეთი მშრალი ადგილისათვის, სადაც ფსვენი ბლომად გვხვდება, გაიბოტენელებს შეურქმევით ს ა ფ ს ვ ე ნ ი ე ბ ი.

13. შდრ. ტყარშეტის ტოპონიმია, შენიშვნა 18.

14. ტყარშეტში მაისურაძეების ერთ-ერთ ნაწილს, რომელიც აერთიანებდა ერთი დიდი ოჯახის დაყოფის შედეგად წარმოქმნილ რამდენიმე ოჯახს და წარმოადგენდა ახლო ბიძაშვილების პატრონიმულ გაერთიანებას, მათი ეპონიმის — დიდი ოჯახის ყოფილი უფროსის სახელის (ქუცაა) მიხედვით ეწოდება ქ უ ც ე ნ ი. მათგან სათიბი ადგილი უყვიდიათ გაიბოტენეში მცხოვრებ ხულელიძეებს, რისთვისაც ამ ადგილს უწოდეს ქ უ ც ე თ ე უ ლ ი, ე. ი. ქუცეთ ნაქონი.

15. შდრ. ყანობის ტოპონიმია, შენიშვნა 43.

16. შესაძლებელია ამ ტოპონიმსაც ისეთივე შინაარსი ჰქონდეს, როგორც თუნდაც ტყარშეტის ასეთსავე ტოპონიმს (შდრ. ტყარშეტის ტოპონიმია, შენიშვნა 20).

17. შდრ. ყანობის ტოპონიმია, შენიშვნა 43.

18. შდრ. ყანობის ტოპონიმია, შენიშვნა 55.

19. ხულელიძე ჯარანაა ყოფილა უწილო (უძეო) კაცი; მას ჰყოლია ერთადერთი ქალიშვილი. ხევი ქალი რაკი მემკვიდრედ არ ითვლებოდა, ამიტომ ჯარანას გარდაცვალების შემდეგ მისი მამული დარჩენია მის ძმისწულს — სასებას. სასება იყო 1899 წ. დაბადებული მთბრობლის — ვანო იოსების ძე ხულელიძის პაპის—ვანისეს მამა. მამასადამე, ჯარანადან და მისი ძმიდან (სასებას მამიდან) ვანომდე გადასულია ოთხი თაობა. თვითონ ვანო მეხუთე თაობის წარმომადგენელია.

ჯარანას კუთვნილ ადგილებს, რაც მისი გარდაცვალების შემდეგ მისი ძმის შთამომავლობას დარჩა, ეწოდა ჯ ა რ ა ნ ე თ ე უ ლ ე ბ ი.

რამდენადაც ჯარანას შთამომავლობა არ ჰყავდა და ჯარანას სახელის მატარებელი პატრონიმია არ შექმნილა, ადგილის სახელწოდება უნდა ყოფილიყო არა ჯ ა რ ა ნ ე თ ე უ ლ ე ბ ი, ან ჯ ა რ ა ნ ე თ ე უ ლ ი

(რაც რამდენიმე ოჯახის, ე. ი. პატრონიმიული გაერთიანების ნაქონი მამულის აღმნიშვნელია), არამედ **ჯ ა რ ა ნ ა მ ს ე უ ლ ე ბ ი ა ნ** / **ჯ ა რ ა ნ ა მ ს ე უ ლ ი**, ვინაიდან ეს ადგილები ჯარანას ეკუთვნის, ხედავთ, ვინაიდან ხევში ოჯახის აღსანიშნავადაც ოჯახის უფროსის სახელი იხმარებოდა, ჯარანასი და მისი ძმის ოჯახსაც ერქვა **ჯ ა რ ა ნ ე ნ ი** და ჯარანას ნაქონ მამულსაც ეწოდა **ჯ ა რ ა ნ ე თ ე უ ლ ე ბ ი**.

საყურადღებოა აღინიშნოს, რომ გარბანშიც გვხვდება სახნავი ნაკვეთის სახელწოდება **ჯ ა რ ა ნ ე თ ე უ ლ ი**. გარბანში აღარ ახსოვთ, თუ რატომ ეწოდა ამ ადგილს ჯარანეთეული ან ვინ იყვნენ ჯარანენი, ჩვენ ვფიქრობთ, რომ ეს სახნავი ნაკვეთი გარბანლებს ნაყიდი უნდა ჰქონდეთ ან თვით ჯარანასაგონ, ან ჯარანას ძმის შთამომავლობისაგან, ვის ხელშიაც ეს მამული გადაეცა. ჯარანას მამულების ძირითადი ნაწილი კვლავ ხულებლიძეების ხელში უნდა დარჩენილიყო. ალბათ ამით აიხსნება ის გარემოებაც, რომ გარბანში გვაქვს ტოპონიმი ჯარანეთეული (ერთი ნაკვეთის აღმნიშვნელი), ხოლო გაიბოტენში — ჯარანეთეულები (რამდენიმე ნაკვეთის აღმნიშვნელი).

20. შღრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 57.

21. შღრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 58.

თოთი

1. სოფ. თოთი მდებარეობს მდ. თერგის მარცხენა მხარეზე, ფერდა პლატოზე. ხევში ის ყველაზე მაღალ დასახლებას წარმოადგენს. თუ სოფ. ყაზბეგი ზღვის დონიდან 1705 მ სიმაღლეზე მდებარეობს, თოთი ამაზე 300 მეტრით მაღლა მდებარეობს.

თოთის მთა-ბარი ღუღუშაურების საკუთრებას შეადგენდა. XVII საუკუნის პირველ მეოთხედში არაგვის ერისთავების მოურავმა შიოლა ლუღუშაურმა აქ დაასახლა და თავის ყმებად გაიხადა ოსები (სალბიევეები და მირაქოეები), რომლებიც დროთა ვითარებაში გაქართველდნენ. ღუღუშაურებმა ამავე დროს ოსები ასეთივე პირობით დაასახლეს აგრეთვე სოფ. აჩხოტში (შღრ. აჩხოტის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 1).

დროებით აღზევებული ღუღუშაურების პრივილეგიური მდგომარეობის დაქვეითების შემდეგ, რაც გამოიწვია მათ წინააღმდეგ თემის შეუპოვარმა ბრძოლამ, აჩხოტი, თოთი და უხათი ხელთ იგდეს და ამ სოფლებზე თავიანთი უფლებები გააერთიანეს ყაზბეგებმა.

როგორც მთხრობლებმა გადმოგვცეს, ღუღუშაურების თანხმობით დღევანდელი თოთის ტერიტორიაზე პირველად დასახლებულა ოსეთიდან კაცის მოკვლის გამო გამოქცეული თათო სალბიევი. ხალხური ეტიმოლოგიის მიხედვით, სოფლის სახელწოდება თოთი უშუ-

ალო კავშირშია მისი პირველი მკვიდრის — თ ა თ ო ს საკუთარ სახელთან.

თოთში მცხოვრები სალბიეეებისა და მირაქოვების ასინილაციის პროცესი ქართულ ნიადაგზე განსაკუთრებით დაჩქარდა თოთში დუღუშაურების, ხულელიძეების, წიკლაურებისა და ავსაჯანიშვილების დასახლების დღიდან.

მიუდგომელი მდებარეობის გამო თოთის მცხოვრებთა უმრავლესობა თანდათანობით სოფ. არშაში ჩამოსახლდა ზოგი გადასახლდა ქალაქებში (ორჯონიკიძე, თბილისი). დღეს თოთში მოსახლეობას ძირითადად ზაფხულში ვხვდავთ, ვინაიდან ის მესაქონლეობისთვის ხელსაყრელ გეოგრაფიულ გარემოშია მოქცეული.

2. შდრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 7.

3. კუ დ ე ბ ი დ ა ნ (იხ. /თოთის ტოპონიმიკა) ძ ა ლ ლ ი ქ ო მ ა შ ი (იხ. თოთის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 25), თავის სათიბში წყარო გამოუყვანია, მისთვის ჰაჭით (ფიქალი) კედელი ამოუშენებია და ღარი დაუყენებია გაგო სალბიევს, რისთვისაც ამ წყაროს უწოდეს გაგოს წყარო.

4. „ღარანი კლდეში, ანუ მიწის ქუჩაშ შესასვლელი“ (ს ა ბ ა, სიტყვის კონა, თბ., 1949, გვ. 90). ხევში ღარანი ეწოდება დახურულ წყალსადენს, წყლის სადინარ კალაპოტს. ამავე შინაარსისა „ღარანი“ თოთის ტოპონიმიკაშიც. სათიბ ადგილს, სადაც ასეთი ღარანი იყო, შეერქვა წყალსადენის სახელი.

5. შდრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 13.

6. დ ე ვ ი ს ქ ო ხ ი ი გ ი ვ ე დ ე ვ თ ქ ო ბ ი ა (შდრ. გაიბოტენის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 2).

7. ვ ა ჩ ი ლ ა ჯ ი ყ თოთში დასახლებული ოსების სალოცავი. ეს დვთაება უ ა ც ი ლ ა-ს სახელწოდებით გვხვდება როგორც ჩრდილოეთ, ისე სამხრეთ ოსეთის თითქმის ყოველ ხეობასა და სოფელში (შდრ. ხევის სათავეების ტოპონიმიკა, შენიშვნა 17).

8. თ ა გ ვ ე ნ ი, რომელთაც ეს ნაკვეთი ეკუთვნოდა, წარმოადგენდა ხულელიძეების ერთ-ერთ პატრონიმას.

9. როგორც მთხრობლები მიუთითებენ, აქ ძვეს ოთხკუთხა ფორმის, კიღობნის მსგავსი დიდი ლოდი, რაც სამოკრის სახელწოდების საფუძვლად იქცა. ანალოგიური ვითარება მოწმდება სხვა სოფლებშიც. საბოლოოდ ადგილს სოფ. არშაში, სადაც ასეთი ფორმის ქვები ყრია, ეწოდება კ ი ლ ო ბ ა ნ ე ბ ი. ფანშეტსა და ყაზბეგშიც როგორც ამგვარი ქვის, ისე მისი მიდამოს აღსანიშნავად გვხვდება კ ი ლ ო ბ ა ნ ა ჯ ქ ვ ა.

10. მაქსა ივანეს ძე ხულელიძე დაბადებულია 1896 წელს და დღეს ცხოვრობს სოფ. არშაში. 1968 წლის 25 ოქტომბერს მან გვითხრა, რომ

ეს წყარო გამოდის თოთის მთაში. ამ წყაროსთვის ღარი დაუკურნია მაქსას, რის გამო მას დაარქვეს მაქსა და წყარო.

11. შდრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 29.

12. იხ. ვაიბოტენის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 8.

13. როსტომაე, ვისი სახელიც უწოდეს წყაროს, ყოფილა გვირად ლუღუშაური, ჯაბანეთ პატრონიმიის წარმომადგენელი.

14. შდრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 3.

15. შდრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 37.

16. შდრ. ხურთისის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 32.

17. შდრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 3.

18. ადგილს, საიდანაც მოქჭონდათ ბანზე დასაყრელად გამოსადეგი წყალგაუმტარი თუ კედლის შესაღესად ვარგისი თიხნარი მიწა, ეწოდება სამიწიაე.

19. გასაბჭოებამდე ეს ადგილი ყაზბეგებს ეკუთვნოდათ, რომელსაც მეცხვარეებზე აჭირავებდნენ საბალახეს აღების პირობით. საბჭოთა წყობილების დამყარების დღიდან გადავიდა მიწათმომწყოები კომისიის ხელში, უწოდეს მას საფრნდო და საბალახეს ეს კომისია იღებდა სახელმწიფო ორგანოების მიერ დაწესებული ნიხრის შესაბამისად.

20. ფირანიანი, რომელთაც ეს ნაკვეთი ეკუთვნოდათ, ლუღუშაურების საგვარეულოს ერთ-ერთ პატრონიმიას წარმოადგენდა.

21. შდრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 43.

22. შდრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 43.

23. ვინაიდან თოთის მთა-ბარი ყაზბეგების ხელში იყო, შესაბამისი სახელი დღემდე შემორჩა ერთ-ერთ ადგილს.

24. შდრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 47.

25. ამ ადგილას თურმე ძალიან ბევრი ნარი იზრდება. განსაკუთრებით ნარიანი ყოფილა სათიბი ადგილის ქვედა ნაწილი. თანახმად მთხრობლების განმარტებისა, ტოპონიმი ძალდიქომაე შემდეგნაირად უნდა გავიგოთ: ქომაე ნიშნავს ქომო-ს (ქვემოს), ხოლო ნარის, როგორც მიუკარებელი მცენარის სინონიმად გამოყენებულია „ძალი“. მაშასადამე, ასეთი გაგებით, ძალდიქომაე იგივეა, რაც ნარიქომაე.

26. შდრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 58.

არშა

1. თანამედროვე სოფ. არშა მდებარეობს საქართველოს სამხედრო გზაზე. უახლოეს წარსულში ეს ტერიტორია წარმოადგენდა ისტორიული სოფ. არშის, გარბნისა და აჩხოტის სახნავ-სათეს ადგილს.

1930-იან წლებში გაიხსნა რა ანდუზიტის წარმოება, არშის მცხოვრებნი აქ გადმოასახლეს, ვინაიდან მათ საფრთხეს უქმნიდა ზშირი ფაქოქტუალური ბები. აქვე ააშენეს მუშათა საერთო საცხოვრებლები: საზოგადოებრივი დაწესებულებები და სარაიონო საავადმყოფო. ხევის ამ ახალშენს უწოდეს ახალი სახელი ან დ ე ზ ი ტ ი, რაც უშუალოდ დაკავშირებულია იმ ქვის სახელთან, რომლის დამუშავება აქ დღესაც არ შეწყვეტილა. სამაჟულო ომის დამთავრების შემდეგ ახალი არშის ტერიტორიაზე მოსახლეობას მისცეს საკარმიდამო ნაკვეთები. ყოფილ სახნავ-სათიბ ნაკვეთებზე დასახლდნენ ხევის სხვა სოფლების წარმომადგენლებიც. ხევის სამი სოფელი: არშა, გარბანი და სიონი თითქმის ერთიმეორეს გადაება და დაბას დაემსგავსა. უცხო კაცი მათ შორის საზღვრებს ვერც შეამჩნევს.

ისტორიულ სოფ. არშისაგან დღეს შემორჩენილია მხოლოდ ნასოფლარი, რომელიც მდებარეობს თერგის მარცხენა მხარეზე, იმ შთის ძირას, რომლის კლდოვან კონცხზე შემორჩენილია ცნობილი არშის ციხის ნანგრევები და სალოცავები. ვახუშტის ცნობით, „ჩასავალს (ე. ი. ჭვრის უღელტეხილს — ვ. ი.) ქვეით არს, ჩრდილოთ კერძ, არაგვის დასავლით, ციხე არშისა, თვნიერ კაცთა კელთაგან ქმნული, მაღალს კლდესა ზედა, მოზღუდვილ კლდითავე და შეუალო კაცთა, მუინვარის კალთასა ზედა“ (ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თბილისი, 1941, გვ. 67).

1623 წელს გიორგი სააკაძემ არშის ციხეში გამოკეტა ანდუყაფარ ამილახვარი, რომელიც აქედან სპარსელებმა გაათავისუფლეს 1624 წელს (იხ. დ. გვრიტიშვილი, ფეოდალური საქართველოს სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან, თბილისი, 1955, გვ. 401).

ერთ-ერთ ნაშრომში არშის ციხესა და შირვანის ქალაქ არეშს შორის იგივეობის ნიშანია დასმული. არეშის შესახებ დართულ შენიშვნაში დამოწმებულია ის წყაროებიც, რომლებიც შეეხება არშის ციხეს (იხ. იბრაჰიმ ფეჩევის ცნობები საქართველოსა და კავკასიის შესახებ, ს. ჯიქიას შენიშვნებით, თბილისი, 1964, გვ. 125). სინამდვილეში შირვანის ქალაქ არეშსა და არშის ციხეს შორის არაფერი საერთო არ არის, გარდა სახელწოდებათა ფონეტიკური მსგავსებისა.

XVIII საუკუნის მეორე ნახევრის ხიზნების გამოსაღების ნუსხაში სხვა სოფლებთან ერთად დასახლებულია სოფ. ა შ ი (იხ. მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის, წ. III, ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, თბილისი, 1955, გვ. 310-311). ამ საბუთზე დაყრდნობით გამოითქვა მოსაზრება, რომ „ხევში ხიზნების კატეგორიაც მოწმდება“.

რამდენადაც სოფ. „აშის ქვეშ ხევის სოფელი არში-არშა უნდა რეგულის-სმებოდეს“ (გ. ჯალაბაძე, მიწათმოქმედება თერგის ხეობაში, სსრკ-ის მეცნიერებათა აკადემიის სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე“, ტ. XXII—Б, 1958, № 1, გვ. 214). უნდა ითქვას, რომ აში და არშა სხვადასხვა სოფლებია. არშა ხევის სოფელია, ხოლო აში მდებარეობს სოფ. არანისის, ყვავილის და არაგვის ზეობის ქვედა წელის სხვა სოფლებთან მეზობლად. ეს კარგად ჩანს როგორც XVIII საუკუნის ზემოხსენებული დოკუმენტიდან, ისე გიულდენშტედტის (XVIII ს.). აღწერილობიდან (გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში, I, გ. გელაშვილის გამოცემა, თბილისი, 1962, გვ. 273). XIX საუკუნეშიც აში იხსენიება ყვავილის სასოფლო საზოგადოების ფარგლებში (იხ. Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886 г. Тифлис, 1893).

არშის ეტიმოლოგია ნახური ენობრივი მონაცემების საფუძველზე სცადა ვ. გამრეკელი. როგორც იგი აღნიშნავს, ჩაჩხურად ოარს (ოარც) ეწოდება შავ (ე. ი. ტყიან) მთებს. შემდეგ წერს: „არშა—სოფელი და ცხიბ ხევში. ყურადღებას იპყრობს არშას მახლობლად პატარა ტყიანი ქედის არსებობა. ეს ტყე ერთადერთია, რომელიც გვხვდება თერგის გაყოლებით — ყაზბეგის რაიონის ფარგლებში. ამიტომ ვფიქრობთ, რომ შესაძლოა „არშა“ მომდინარეობდეს ქისტურ ოარს (ოარც)-საგან“. მკვლევარი იქვე სქოლიოში შენიშნავს: „ამ ტყესთან უფრო ახლოა სოფ. სიონი, მაგრამ სახელწოდება სიონი აშკარად გვიანდელი წარმოშობისაა; მას შემდეგ რაც იქ ეკლესია აშენდა, მანამდე კი, შესაძლოა მთელ ამ მიდამოს არშა რქმეოდა“ (ვ. გამრეკელი, დვალეთის ტოპონიმების ანალიზისათვის, ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, IV, ნაკვეთი I, თბილისი, 1958, გვ. 50).

პირველ ყოვლისა უნდა აღინიშნოს, რომ სოფ. სიონში ეკლესია აშენდა IX—X სს-ში. ამდენად, თუ სოფლის სახელს ეკლესიის აშენების თარიღს დავუკავშირებთ, ის არც თუ ისე ახალი გამოდის.

რაც შეეხება ვარაუდს, რომ არშადან სიონამდე არსებულ ტერიტორიას არშა უნდა რქმეოდა, ესეც ძნელი წარმოსადგენია. ამ ტერიტორიაზე დასახლებული აგრეთვე სოფ. გაიბოტენი და გარბანი. ასეთი ვარაუდის გაზიარების შემთხვევაში ძალაუნებურად უნდა ვიგულისხმობთ, რომ ხევის ერთ-ერთი უძველესი სოფლის—გარბანის სახელიც არშა უნდა ყოფილიყო.

ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ეს პატარა ტყიანი ქედი, ე. ი. სიონის ტყე, სოფ. არშიდან 4 კილომეტრითაა დაცილებული. თანაც ძველი არშა მდებარეობს მდ. თერგის მარცხენა სანაპიროზე, ხოლო სი-

ონი თერგის მარჯვნივ. ამდენად, არშის ეტიმოლოგიის დაკავშირება ნახნურ შავთან (პირობითად ტყიან მთასთან) მიზანშეწონილად არ ვთვლით და იყოს.

2. ბ ა ზ ა ლ ი გვარია სოფ. არშაში.

3. შდრ. თოთის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 9.

4. მ უ რ ი ა ნ ნ ი, რომელთა სახლის უკან მდებარეობს ეს ნაკვეთი, პატრონიმიული სახელია აჩხოტიდან არშაში გადმოსახლებული ბედო-შვილებისა.

5. არშის ციხის მიუდგომელ კარიბჭესთან კლდეზე გადებული ყოფილა რამდენიმე დიდი მორი, რომლის მეშვეობითაც იყო შესაძლებელი ციხეში მოხვედრა. როდესაც ეს ხიდი ჩამოშლილა, მის ნაცვლად კედელი ამოუშენებიათ. ამ შესასვლელს დღემდე ეწოდება ნ ა კ ი დ ე ა რ ი.

6. ადგილს, საიდანაც ლუმელში დასადებ კეცებს (ჭვის ბრტყელ ფილებს) იღებდნენ, ეწოდება ს ა კ ე ც ე თ ი (შდრ. დარიალის ხეობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 15).

7. არშის ციხის მისადგომებთან ლეკების ერთ-ერთი შემოსევის დროს შევეული კლდიდან გადმომტარა ფანშეტელი მებრძოლი, გვარად სამქანაშვილი და მოსალოდნელი საშიშროების საწინააღმდეგო ზომები მიუღია. სამქანაშვილის ასეთი გმირობის გამო ამ კლდეს უწოდეს ს ა მ ქ ა ნ ე თ ნ ა ხ ტ ო მ ი.

8. შდრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 3.

9. შდრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 33.

10. არშის ციხეს ირგვლივ იცავს მიუდგომელი კლდე. ერთ-ერთი თავდასხმის დროს ლეკებს ერთმანეთზე დაწყობილი უნაგირების მეშვეობით უცდიათ კლდეზე ასვლა და ციხეში შეჭრა. მათი ეს ცდა მარცხით დამთავრებულა, ხოლო იმ ადგილისთვის, სადაც კიბედ მიდგმული უნაგირებით ცდილან ლეკები მიზნის მიღწევას, დაურქმევიათ უ ნ ა ვ ი რ ა ე. ეს სახელი უწოდეს ამ კლდის ახლო მდებარე სათიბ-საძოვ-არსაც.

11. შდრ. ხურთისის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 55.

12. ც ი ხ ი ს კ ა ლ ო ეწოდება არშის ციხის მოედანს, სადაც შემორჩენილია ნასახლარებიც. შესაძლებელია ის მართლაც კალო ყოფილიყო გაბიზნული მოსახლეობისა.

13. ც ი ხ ი ს წ ყ ა რ ო ეწოდება მთიდან თიხის მიღებით შემოტანილ წყაროს, რომელსაც სვამდნენ მეციხოვნეები და დაბიზნული მოსახლეობა.

14. შდრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 54.

15. არშის ციხიდან ჩრდილო აღმოსავლეთით არის მთა ე. წ. აქკალნი. ამ მთაში არსებობს ბუნებრივი გამოქვაბულის თაგზე პატარა ვაკე მინდორია. თანახმად ხალხური გასართობის მის ციხეში მოხვევების ერთ-ერთი დამარცხების შემდეგ ლეკებს ბავშვები ამ მინდორზე დაუყრიათ და ზედ ცხენები უტარებიათ. ეს თვალსაჩინო ადგილი განგებ შეურჩევიათ მოხვევების დამორჩილების მიზნით. ადგილს, სადაც ეს უბედურება მომხდარა, უწოდეს ცოდვილთა კალო.

ფ ა ნ შ ე ტ ი

1. სოფ. ფანშეტი მდებარეობს მდ. თერგის მარცხენა სანაპიროზე, კლდოვან კონცხსა და მის დავაკებაზე. ამ კონცხზე დგას ორი კოშკი, რომელთაგან პირველი ყოფილთ სამქანაშვილებისა და მეორე ჩონიაშვილებისა. მშენებლობის ტექნიკით, სიმაღლით, სილამაზითა და მდებარეობით განსაკუთრებით მიმზიდველია პირველი მათგანი. ახლო წარსულამდე ამ ორი კოშკის ირგვლივ იყო დასახლებული სოფელი. ვაკეზე ჩამოსახლება დაიწყო ჩვენს საუკუნეში, რასაც არასასურველი შედეგებიც მოჰყვა: მთიდან დაქანებულმა თოვლის ზეაქმა რამდენიმე ოჯახი იმსხვერპლა. უსათუოდ წინაპრები უფრო წინდახედულები იყვნენ, რომ საზვავეში დასახლებას გაურბოდნენ.

ისტორიულ წარსულში ფანშეტი დასახლებული ყოფილა თანამედროვე სოფლის ჩრდილოეთით მდებარე კონცხზე, სადაც შემორჩენილია ნაკოშკარები, ნასახლარები, სამარხები, ღობეები და ხელოვნურად გაკეთებული პატარ-პატარა მოედნები (ტერასები). ამ ნასოფლარში, რომელსაც ეწოდება ძველ ფანშეტი, მოწყობილია სალოცავი, როგორც წესი, წინაპართა საცხოვრისი შემდეგ წმინდა ადგილად იქცა, სადაც იმართებოდა დღეობები.

2. სოფ. ფანშეტის ჩრდილოეთით მდებარე ადგილს, რომელსაც შევეული კლდე გადმოჰყურებს ფანშეტიდან ყაზბეგისაკენ მიმავალი გზის თაგზე, ეწოდება აქადე აქადის კლდეში არსებობს რამდენიმე გამოქვაბული, ე. წ. აქადის ქოხები. თანახმად ხალხური გადმოცემისა, ამ ქოხებთან მიდიოდა გზა, რომელიც დროთა ვითარებაში ჩამოიშალა. იქ ზამთრობით მდგარან ზაფხულობით ბეთლემის სავანეში მყოფი ბერები, ვინაიდან სუსხიან ზამთარში ბერების ყოფნა ბეთლემში შეუძლებელი ყოფილა. ახლო წარსულში აქ უცხოვრია თევდორე ბერს, რომელსაც თურმე ემსახურებოდა ნიკო გრიგოლის ძე სამქანაშვილის (დაბად. 1877 წ.) ბაბა — ისმელა სამქანაშვილი. შემდეგ თევდორე აქედან წასულა და სადაც მღვიმეში დაუმთავრებია თავისი სიცოცხლე.

გადმოცემის ერთი ვარიანტით, ბერის სახელი ყოფილა შიო, რის გეგო მთხრობლები მას უწოდებდნენ შიო მღვიმელს. აქადის მღვიმე ხელწოდებაა აგრეთვე ღარაკი. ამის მიხედვით გამოქვაბულებს სანიშნავად მიღებულია ღარაკის ქოხები ანუ ღარაკის ბანი.

3. ტოპონიმი ბიბოსელი იმაზე მიგვითითებს, რომ ეს სახელი ადგილი ადრე ეკუთვნოდა ბიბოს. ბიბო იყო გვარად ყაზბეგი.

4. შდრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 7.

5. სამქანაშვილების ერთი ნაწილის პატრონიმიული სახელწოდება იყო გაბრიელენი, რაც დაკავშირებულია მათი ეპონიმის — გაბრიელ სამქანაშვილის საკუთარ სახელთან. გაბრიელისა და მისი შთამონავლობის ნაქონ ადგილს უწოდეს გაბრიელთ კარი.

ფანშეტის მოსაზღვრე სოფ. არშაშიც არიან გაბრიელენი, რომელიც შეადგენდა ბაზალის გვარის ერთ-ერთ პატრონიმიას, მაგრამ როგორც მთხრობლებმა აღნიშნეს, სახნავი ნაკვეთი გაბრიელთ კარი ეკუთვნოდა სამქანაშვილების გაბრიელთ განაყრობას (პატრონიმიას).

6. ეს ადგილი მნიშვნელოვანია იმ მხრივ, რომ აქ გაშენებულყოფილა სოფლის ერთ-ერთი ძველი უბანი.

7. ვეძაა ეწოდება მინერალურ წყალს, რომლის ჩამოსხმაც ამჟამად წარმოებს და საღდება ოფიციალური მარკით („ყაზბეგი“). ამ წყაროს მიდამოებსაც ვეძას ეძახიან.

8. შდრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 25.

9. შდრ. თოთის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 9.

10. შდრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 33.

11. შდრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 33.

12. შდრ. ხურთისის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 39.

13. ამ მთას აქვს ორი სახელწოდება: სათხე და ჩხეტი. პირველი სახელწოდება იმის მაჩვენებელია, რომ ამ კლდოვანსა და მიუყარებელ ადგილებში მხოლოდ თხები მიდიან ბალახის მოსაძოვად. რაც შეეხება მეორე სახელწოდებას, ის იმ გარემოებაზე მიგვითითებს, რომ იგი წარმოადგენს წყლის გადმოსახერხებელ ადგილს. მსგავსი ტოპონიმები გვხვდება ხევის სხვა სოფლებში (შდრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 3; ხურთისის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 55).

ჩხეტში შემონახულია თაქმესაფარ ნასახლართა ნაშთები. აქვე უნახავთ ხელსაფქვავის ნატეხი და ხელით სატყორცნი მრგვალი ქვები, რომლებსაც თურმე მტრის მოსაგერიებლად იყენებდნენ აქ გახიზნული მოხვეეები.

14. იხ. შენიშვნა 2.

15. იხ. შენიშვნა 2.

16. შდრ. ხურთისის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 51.

17. შდრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 43.

18. შდრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 46.

19. შარმაზანი ყოფილა გვარად საბაური, რომლის მოდგმას ერქვა შარმაზანი. შარმაზანენი ამოწყვეტილან. მათი სახნავე ადგილი, სადაც შემორჩენილია ნასახლარი და ნაწისქვილარი, დარჩენით ნინიეთ — საბაურების მეორე ნაწილს (პატრონიმის). ნინია იყო მისი პაპის—გლახას მამა. შარმაზანეთ ნაქონ მამულს, სადაც ნინიენი შარმაზანის შესანდობარს სვაძნენ ხვნის დაწყების წინ. დღესაც შარმაზანეთული ეწოდება.

20. იხ. შენიშვნა 13.

21. შდრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 47.

22. ცოდვილთ ქოხები იგივეა, რაც სოფ. არშის ტოპონიმიკაში ხსენებული ცოდვილთ კალო (შდრ. არშის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 15).

23. იხ. შენიშვნა 1.

24. შდრ. ხურთისის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 18.

25. შდრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 67.

ყ ა ზ ბ ე გ ი და თ ა რ გ მ ა ნ ი

1. დაბა ყაზბეგი მდებარეობს საქართველოს სამხედრო გზაზე, მდ. თერგის მარჯვენა მხარეზე. აქედან რწყება ცნობილი დარიალის ხეობა და აქედანვე დიდი სისწრაფითა და ზმურით ეშვება მდ. თერგი დარიალის კლდოვან ვიწროებში. დ. ყაზბეგს ზურგი შეუქცევია პირქუში ყუროსათვის, რომელიც მისგან ჩრდილო-აღმოსავლეთითაა აღმართული და მთელი ფასადით პირდაპირ გასცქერის ხევის დედოფალს — მყინვარწვერს.

ყაზბეგს ძველად ერქვა სტეფანწმინდა. მას ყაზბეგი შეარქვეს რუსებმა ალ. ყაზბეგის პაპის — გაბრიელ ყაზიბეგის ძე ნოფიკაშვილის პატივსაცემად. ვინაიდან ის რუსეთის ხელისუფლების ერთგული მოხელე გამოდგა საქართველოს რუსეთთან შეერთებისა და 1804 წელს ქართველ მთიელთა აჯანყების ჩახშობის პერიოდში. გააზნაურებულმა და სამხედრო სამსახურში დაწინაურებულმა გაბრიელმა უარყო მამაპაპური გვარი, რიგით მეთემეებად დარჩენილ ჩოფიკაშვილებს გაემიჯნა და გვარად მიიღო მამის სახელი. აქედან დაიწყო ყაზბეგების გენეალოგია, ასეთნაირად იშვა ახალი პრივილეგი-

ური გვარი და ამის საფუძველზე წარმოიშვა სოფლის ახალი სახელწოდება. ამავე დროიდან რუსებმა მყინვარწვერსაც ყაზბეგი უწოდებდნენ.

საქართველოს სსრ უმაღლესი საბჭოს პრეზიდიუმის 1963 წლის აგვისტოს ბრძანებულების საფუძველზე ყაზბეგის რაიონის ცენტრალური სოფელი ყაზბეგი გარდაიქმნა დაბად, ხოლო ყაზბეგის სასოფლო საბჭო — ყაზბეგის სადაბო საბჭოდ. ყაზბეგთან ტერიტორიული შერწყმის გამო, ამავე ბრძანებულების მიხედვით, სოფ. გერგეტი, როგორც დამოუკიდებელი დასახლება, გაუქმდა.

ასეთი ღონისძიება არ დასჭირვებია ყაზბეგთან თარგმანის ურთიერთობის საქმეს. ცალკე პატარა სოფლად ყაზბეგის აღმოსავლეთით, მწვერვალ ყუროს ძირში მდებარე სოფ. თარგმანი თითქმის შეუერთდა ყაზბეგს. მათ შორის დარჩენილი ადგილი სულ მალე შეივსება სწრაფად მზარდი ყაზბეგის ახალი უბნით.

თანამედ ხალხური განმარტებისა, სოფლის სახელი თარგმანი წარმოიშვა ხევის შორეულ წარსულში არსებული სოფლის — სათარგმანო-ს სახელწოდებიდან. სოფ. სათარგმნო მდებარეობდა სოფ. თარგმანიდან ჩრდილოეთით, მდ. ყუროს ნაპირას და წარმოადგენდა ხევის უძველეს სათემო ცენტრს (იხ. ვ. ითონიშვილი, ხალხური მმართველობის ისტორიიდან, მსე, ტ. IX, თბილისი, 1957; მისივე, ილია ჭავჭავაძის პოემა „განდევილის“ ფოლკლორულ-ეთნოგრაფიული წყაროები, ჟურნ. „მნათობი“, 1957, №11; მისივე, ილია ჭავჭავაძე და საქართველოს ეთნოგრაფია, თბილისი, 1963, გვ. 29—36).

ხალხური ეტიმოლოგიის მიხედვით, ძველ მოხეურში „თარგმანი“ ნიშნავდა ბჭობას, თათბირს, მსჯელობას, რის გამო თითქოს იმ ადგილსაც, სადაც ხევის თავაკეცების ბჭობა იმართებოდა, უწოდესო თარგმანი. რაკი ამ სახელწოდებას სხვა ახსნა არ მოეძებნება, ვკმაყოფილდებით ხალხური განმარტებით ყოველგვარი კომენტარის გარეშე.

ვინაიდან ყაზბეგი და თარგმანი ერთ ტერიტორიაზეა დასახლებული და ერთი და იგივე ადგილებით სარგებლობენ, სახელწოდებათა განმეორების თავიდან აცილების მიზნით მათ ტოპონიმიკურ აღწერილობას ამ შემთხვევაშიც (ფხელშე-გორისციხის ანალოგიურად) ერთად ვიძლევი.

2. შდრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 4.
3. ეს ადგილი ეკუთვნოდათ ხეთაგურებს. ერთხელ სათიბად მყოფი ხეთაგურები თურმე სადილობდნენ. ამ დროს ყუროდან გამოგორებული ქვა სუფრას დასცემია. ხალხი გადაჩინილა. ამ დღიდან ეს ადგილი დაუწყველიათ და მიუტოვებიათ. მას დაპატრონებიათ გოჩიანნი (ფიცხელაურების ერთ-ერთი პატრონიმია), რომელსაც ისინი

კომლობრივი მორიგეობით ხმარობდნენ. უბნის (პატრონიზმის) საერ-
ო საკუთრებაში არსებულ ადგილს (სათიბს) დაარქვეს გოჭიანთ
საუბნო.

საქონლის
ქვეყნული
სამსახური

4. შღრ. დარიალის ხეობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 2.
5. შღრ. ხურთისის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 18.
6. გუგუცა ყაზბეგის ყოფილ სათიბს ეწოდება გუგუ-
ცაისეული.
7. შღრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 14.
8. შღრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 15.
9. ელიას მეორე სახელწოდებაა გორები. ზოგჯერ მას ეძა-
ხიან ელიას გორებს. ამის შესაბამისად ღრმულს, სადაც თოვ-
ლის ნაღნობი და წვიმის წყალი გროვდება, ეწოდება ელიას ტბა,
ანდა გორაის ტბა.
10. ეფხვენი პატრონიმიული სახელია ლუღუშაურებიდან გა-
ნოყოფილი ეფხოშვილების გვარისა. ქვიან-ქვიშიან სათიბს, რომელიც
ეფხოშვილებს ეკუთვნოდათ, გადატანით ეწოდება ეფხვეთ
ქვიშა.
11. თეთრგორნი იგივე გურაპეთ ნაღგომია (შღრ.
დარიალის ხეობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 2).
12. ამ პატარა მოვაკებულ ადგილს, ყუროს ერთ-ერთ ფერდობ-
ზე, ეწოდება აგრეთვე კალოთა. მის ახლოს თურმე სვილი მოჰყავ-
და და იქვე ბერტყავდა აბაზური იასია (იასე). აბაზურები ამოწყდნენ.
13. მას ეწოდება აგრეთვე სამშკლდის რუვი (შღრ. დარია-
ლის ხეობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 4).
14. კანკარა ნიშნავს სუფთას, გამჟვირვალეს, ანკარა წყაროს.
15. იხ. შენიშვნა 12; შღრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 25.
16. შღრ. ხურთისის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 18.
17. შღრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 27.
18. ყუროს მთიდან ხდის ხეობაში გადასასვლელს, რომელიც თა-
ვისი კლდოვანი მისადგომებით კიბეს მოგვაჯონებს, ეწოდება კიბე-
ნი. რელიეფის მიხედვით ანალოგიური სახელწოდება გვხვდება სნოს
ხეობის სათავეებში (შღრ. კარკუჩის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 7).
19. შღრ. თოთის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 9.
20. თანახმად მთხრობლების განმარტებისა, ეს ნაკვეთი ყაზბეგე-
ბისაგან უყიდიათ ქუშაშვილებს, საფასურში მიუციათ მანდილი და
ეს სახელიც ამიტომ შეურქმევიათ.
21. შღრ. ხურთისის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 9.

22. შდრ. დარიალის ხეობის ტოპონიმია, შენიშვნა 3.

23. ბურთუსოვანის შემოკლებული სახეობის ბურთუსოვანი, რაც ამ სახით შეტანილი გვაქვს ტოპონიმიაში.

24. ადგილი, სადაც მდებარეობს ხაჭურთისალი (იხ. შენიშვნა 22).

25. ცრუმორწმუნეთა მტყიცებით აქ დევი ბინადრობდა.

26. ყაზბეგში არსებობდა გიგაურების დიდი ოჯახი (დიდი ჩეკიენი), რომელთაც ეს სახნავი ნაკვეთი იყიდეს სანდროსაგან (ალ. ყაზბეგისაგან), რის შემდეგ მას დაარქვეს სანდროსეული.

27. შდრ. დარიალის ხეობის ტოპონიმია, შენიშვნა 4.

28. სამძირნი ეწოდება ბორცვს, სადაც დარჩენილია კოშკის ნანგრევი. ადგილის სახელის შესაბამისად ამ ნაკოშკარს ეძახიან სამძირთ ციხეს. ეს კოშკი ნაგებია შავი ფერის ფიქალით, რისთვისაც მისი მეორე სახელია შავციხე. სოფ. თარგმანთან ახლო მდებარეობის გამო მას ეწოდება აგრეთვე თარგმანის ციხე, რაც აღნიშნულია ჩვენს ტოპონიმკურ აღწერილობაში.

საფიქრებელია, რომ ამ ბორცვის ნამდვილი სახელი ყოფილიყო სამზირნი (სამზერი), რამდენადაც ასეთი ბორცვები თუ კონცხები მათზე მდგარი კოშკებით მართლაც სამზერად, სათვალთვალოდაც გამოიყენებოდა და არა მარტო თავდასაცავად. ძ-თი ზ-ს შენაცვლების შედეგად ჩანს მიღებული სამზირნის ნაცვლად სამძირნი.

29. ჯარიახის (არმხის) ხეობიდან ქისტები (ინგუშები) მგვრგალაზე გაღმოდინდნენ და ხევიდან საქონელს იტაცებდნენ. ამ გზით მათ ხელი მიუწვდებოდათ სოფ. სნოს სამოვრებზედაც. როგორც წესი, დაზარალებული მოხვევები სამაგიეროს გადახდის მიზნით თვითონაც ესხმოდნენ თავს ქისტების სოფლებს, ხოლო ხევიდან მოტაცებული საქონლის დასახსნელად მდევარნი მიდიოდნენ, მოკლე ბილიკებით ქისტებს გზებს უჭრიდნენ და საიმედო ადგილებში უსაფრდებოდნენ. სნოელებს ამორჩეული ჰქონიათ ერთ-ერთი გამოქვაბული, როგორც საიმედო საფარი მტაცებელთა წინააღმდეგ. რაკი გამოქვაბულს მოხვევები ეძახიან ქოხს, ამიტომ სნოველთა საფარს უწოდეს სასნოკლო ქოხი.

30. ადგილს, სადაც სპარსანგელოზის ხატში მიმავალი მხვეწარი ღამეს ათედა, ეწოდება საღამისთევო.

31. სტანციაა ერქვა რევოლუციამდე აშენებულ ადმინისტრაციულ სახლს ყაზბეგში, რომელშიც გასაბჭოების შემდეგ მოთავსებული იყო რაიადმასკომის აპარატი. ეს ორსართულიანი, თლილი ქვით

ნაგები შენობა დაიწვა 1953 წლის 11 იანვარს. მის ადგილას აშენდა აღმართულია ალ. ყაზბეგის ძეგლი.

32. ამ ადგილის ძველი სახელწოდება იყო წყნარობა. რაც იმის მანიშნებელია, რომ მას ნიაღვარი სწვდებოდა. შემდეგ ეს ადგილი შემოუღობავთ და სათიბად მიუციათ სტრატეგიებისათვის. ამის შემდეგ სასოფლო ადგილი გადაიქცა სამოხელეო საკუთრებად და შესაბამისი სახელიც უწოდეს.

33. შდრ. დარბაისის ხეობის ტოპონომიკა, შენიშვნა 2.

34. ქუ შენი პატრონიმიული სახელია ქუშაშვილების გვარისა. მათ ჰქონიათ კოშკი. ნაკოშკარზე შემდეგ დაუდგამთ წმინდა გიორგის ნიში — ამ გვარის სალოცავი აღდგომასა და ამალღებაზე. ამ ადგილს დღესაც ეწოდება ქუ შეთ ციხე.

35. ყაზბეგების ყოფილი მამულის სახელწოდებაა.

36. ყაზბეგში მცხოვრები ლუღუშაურების ერთ-ერთი პატრონიმის სახელია ყაზიენი. მათ ჰქონიათ ქვიან-ქვიშიანი სათიბი, რის გამო მას უწოდეს ყაზიეთ ქვიშა, ისევე, როგორც ეფხოშვილების ასეთსავე სათიბს ეძახდნენ ეფხოეთ ქვიშას (შდრ. შენიშვნა 10).

37. ხევის ტერიტორიაზე მყინვარწყვირის შემდეგ ყველაზე მაღალი მწვერვალია ყურო. ამ კლდოვანი და დახრამული მთიდან მოედინება პატარა მდინარე ყუროც (შდრ. დარბაისის ხეობის ტოპონომიკა, შენიშვნა 1).

38. იხ. შენიშვნა 28.

39. შავხალენი პატრონიმიული სახელია ფიცხელაურების ერთ-ერთი ნაწილისა. ისინი ადრე იწერებოდნენ შავხალაშვილად, ხოლო შემდეგ მათ ფიცხელაურობა მიიღეს (იხ. ვ. ითონიშვილი, ქართულ მთიელთა საოჯახო ურთიერთობის ისტორიიდან, თბილისი, 1960, გვ. 42). მდ. ყუროს პირას შავხალაშვილებს ჰქონიათ კოშკი, რომელიც XX საუკუნის დასაწყისში დაუნგრევია სეიმონ შავხალაშვილს და მისი ჭვით სახლი აუშენებია.

შავხალეთ ციხე (კოშკი) აშენებული ყოფილა ყუროს შავი ჭვით, რის გამო მასაც, ისევე, როგორც სამძირთ ციხეს, ერქვა შავციხე, ე. ი. ყაზბეგ-თარმანის ტერიტორიაზე ორი შავციხე მდგარა და ორივე მათგანის ეს სახელწოდება სამშენებლო მასალის (ქვის) ფერთანაა დაკავშირებული.

საყურადღებოა ამასთან დაკავშირებით გავიხსენოთ, რომ სოფ. სათარგმნოში, რომელიც უძველეს სათემო ცენტრს წარმოადგენდა ხევში და რომელიც ღვარცოფს წაუღევავს, მდგარა ციხე (კოშკი), სახელდებული შავხალის ციხედ. როგორც გადმოცემა მოგვითხ-

რობს, შავხალი ყოფილა ხევისბერი, რომლის სახელთანაცა დაკრძალულია ციხის აშენება. ამიტომ შეურქმევიათ ამ კოშკისა და ციხის ხალის ციხე. სამწუხაროდ, გადმოცემამ არ შემოგვინახა შავხალის ციხის ოგრაფია (იხ. ვ. ითონიშვილი, ილია ჭავჭავაძე და საქართველოს ეთნოგრაფია, თბილისი, 1963, გვ. 29—36).

შავხალისა და შავხალეთ ციხე (კოშკი) სხვადასხვა დროისაა; ასაკით პირველი დიდად უსწრებს მეორეს. სამწუხაროდ, პიროვნების სახელის (შავხალისა) და პატრონიმის სახელწოდების (შავხალენი) ფონეტიკური მსგავსების ნიადაგზე ზოგიერთი „მკვლევარი“ შავხალის ციხეს აიგივებს შავხალეთ ციხესთან. ასე დაემართა, მაგალითად, გ. შირიანაშვილს (იხ. მისი „ბეთლემის საიდუმლოების ნაკვალევზე“, გაზ. „დარიალი“, 1966 წ. № 120). ამის შესახებ იხ. გერგეტის ტოპონომიკა, შენიშვნა 5.

40. შდრ. ხურთისის ტოპონომიკა, შენიშვნა 55.

41. შდრ. ყანობის ტოპონომიკა, შენიშვნა 50.

42. იხ. შენიშვნა 32.

43. შდრ. ყანობის ტოპონომიკა, შენიშვნა 54.

44. ამის შესახებ იხ. ვ. ითონიშვილი, ილია ჭავჭავაძე და საქართველოს ეთნოგრაფია, თბილისი, 1963, გვ. 55.

45. ხეთაგენი პატრონიმიული სახელია ხეთაგურების გვარისა. წარმოშობით ისინი არიან თექთურმანიძეები. გვარის ახალი სახელი წარმოიშვა ერთ-ერთი პიროვნების — ხეთაგ თექთურმანიძის საკუთარი სახელიდან. როგორც ეს საერთოდ დამახასიათებელი მოვლენაა გვარის წარმოების პროცესისათვის.

შუა საუკუნეების ხევში თექთურმანიძეები იყვნენ ამ კუთხის პატრონები, გამგებლები. შემდეგ ისინი ამოწყვიტეს არაგვის ერისთავების წინაპრებმა. მათი ახალი შთამომავლობის ეპონიმად მოგვევლინა ხეთაგი, საიდანაც იწყება ხეთაგურების გენეალოგია. თექთურმანიძე — ხეთაგურების დამსახურება თემში იმითი აღინიშნა, რომ ახალწელ დღეს დამყარდა ტრადიცია ამ გვარის პირველ რიგში დამწყალობებისა. წმინდა სამების დეკანოზების მიერ ხეთაგურებისთვის ახალი წლის მილოცვა და მათი დამსახურების აღნიშვნა ხდებოდა ხეთაგურების უბანში, სადაც აღმართულია წმინდა სამების ნიში. სწორედ ამ სალოცავს ეწოდება ხეთაგეთ ნიში.

46. ჯღუნა, ვისაც ეს სათიბი ეკუთვნოდა, იყო გვარად ფიცხელაური, რომელიც შემდეგ ქ. ორჯონიკიძეში გადასახლდა. მასთან შეგობრობდა ალ. ყაზბეგი. მწერალმა თავის „მამის მკვლელში“ ერთ-ერთ დადებით პერსონაჟად ის წარმოგვიდგინა.

47. ჯ ა ი კ ე ნ ი (ზაიკენი) პატრონიმიული სახელია ჯაიკაშვილების გვარისა, რომელთა სალოცავსაც ეს ნიში წარმოადგენდა.
48. შდრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 56.
49. შდრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 56.
50. შდრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 57.
51. იხ: დარიალის ხეობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 7.
52. შდრ. ხურთისის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 55.
53. შდრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 58.

გ ე რ გ ე ტ ი

1. სოფ. გერგეტი მდებარეობს სოფ. ყაზბეგის პირდაპირ, მყინვარწვერის კალთაზე, მდ. თერგის მარჯვენა ნაპირზე. თავისი ისტორიული წარსულითა და სიძველეებით იგი ერთ-ერთი ყველაზე საინტერესო სოფელია ხევში. მას ზემოდან გადმოჰყურებს წმინდა სამების ტაძარი — ერთადერთი გუმბათიანი ეკლესია ხევში თავისი სამრეკლოთი და მის ერთ კედელზე მიშენებული სათემო საბჭოთი.

2. თანახმად ხალხური გადმოცემისა, ა ბ ა ნ ო ეწოდება ბერების საბანაო „წმინდა“ წყალს ბეთლემის უდაბნოში (იხ. ვ. ითონიშვილი, ილია ჭავჭავაძის პოემა „განდეგილის“ ფოლკლორულ-ეთნოგრაფიული წყაროები, ჟურნ. „მნათობი“, 1957 № 11; მისივე, ილია ჭავჭავაძე და საქართველოს ეთნოგრაფია, თბილისი, 1963, გვ. 30 და შმდ.). მის ახლო მდებარე საძოვრებსაც ეძახიან აბანოს. ამ წყლის მეორენაირი სახელია აგრეთვე ქ რ ი ს ტ ე ს ა ბ ა ნ ო .

3. შდრ. ხურთისის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 35.

4. სათიბ ადგილს, სადაც მთამსვლელთა და მყინვარწვერზე აშკვლელ დამკვირვებელთა სადგომი ბარაკები იყო მოწყობილი, ბ ა რ ა კ ე ბ ი შეარქვეს.

5. ბ ე თ ლ ე მ ი ცნობილი გამოქვაბულია მყინვარწვერის კალთებზე. იგი ბერების ყოფილი სავანეა, რომელსაც ილია ჭავჭავაძემ მიუძღვნა პოემა „განდეგილი“.

ბეთლემის შესწავლას საკმაოდ დიდი ხნის ისტორია აქვს. ოდესღაც მოქმედ, შემდეგ ლეგენდების ბურუსით მოცულ, ხოლო 1945 წლიდან საქვეყნოდ ცნობილ სიძველეთა ამ უნიკალური კომპლექსის შესახებ მეტ-ნაკლები ღირებულების მქონე ცნობები გროვდებოდა, ერთი მხრივ, ხალხური გადმოცემების ფიქსაციის, ხოლო, მეორე მხრივ, ბეთლემის მიდამოების უშუალო აღწერის გზით. ეს ცნობები აისახა ისტორიკოსების, ფილოლოგების, მწერლებისა და მოგზაურ-

ბის თხზულებებში. ქართველ, რუს და უცხოელ მოღვაწეთა შრომებში კრიტიკულად განვიხილეთ ილია ქავჭავაძის ეთნოგრაფიული მოღვაწეობის შესწავლასთან დაკავშირებით (იხ. ვ. ითონიშვილის მიერ გამოქვეყნებული ილია ქავჭავაძის პოემა „განდგეილის“ ფოლკლორულ-ეთნოგრაფიული წყაროები, ჟურნ. „მნათობი“, 1957, № 11; მისივე, ილია ქავჭავაძე და საქართველოს ეთნოგრაფია, თბილისი, 1963, გვ. 21—56). ამიტომ ამ საკითხს აქ არ დავუბრუნდებით. მკითხველს მხოლოდ შევახსენებთ, რომ ამ შრომებში შემოვიფარგლეთ გამოქვეყნებული წყაროებისა და ხევში ჩვენ მიერ შეკრებილი ფოლკლორულ-ეთნოგრაფიული მასალების ანალიზით და დავსვეით საკითხი ბეთლემის შემდგომი შესწავლის საკითხების შესახებ. ასეთ შესწავლაში იგულისხმებოდა ადგილზე ხანგრძლივი მუშაობა ისეთი კომპლექსური ექსპედიციისა, რომელშიც მონაწილეობას მიიღებდნენ ისტორიკოსები, არქეოლოგები, ეთნოგრაფები და ხელოვნებათმცოდნეები. როგორც მკითხველმა იცის, ჩერჩეობით ასეთი ექსპედიცია არ შემდგარა. სამაგიეროდ ასეთი ექსპედიციის მისია თავს იღო გ. მირიანაშვილმა, რომელსაც ბეთლემში რამდენჯერმე ყოფნის გამო პრეტენზია აქვს ძეგლის მეცნიერული კვლევისა, მისი საიდუმლოების გახსნისა და ყველა დღემდე არსებული შეხედულებების უარყოფისა. ეს სრულიად აშკარად ჩანს მისი წერილიდან, რომელიც დაიბეჭდა ყაზბეგის სარაიონო გაზეთ „დარიალის“ ფურცლებზე (1966, № 115, 117, 118, 120, 121). მან დასაწყისშივე ამცნო მკითხველს: „ვისაც კი რამე დაუწერია ბეთლემის შესახებ (ეგულისხმობთ: ვ. და ი. ბატონიშვილებს, ი. ქავჭავაძეს, ს. ყაზბეგს, ს. მაკალათიას, მ. ჩიქოვანს, ნ. მახათაძეს, ვ. ითონიშვილს და მრავალ უცხოელს) მათ თვალითაც არ უნახავთ ბეთლემის გრანდიოზული სანახაობა“ („დარიალი“, 1966, № 115).

გაზეთის ამავე ნომერში ავტორი შენიშნავს: „ჩვენი კვლევის ობიექტი ბეთლემი ისტორიკოსების, არქეოლოგების, არქიტექტორებისა და სხვათა მიერ შესწავლილი არ არის“.

შემდეგ ვკითხულობთ: „განდგეილის“ სიუჟეტის დადგენისათვის ლიტერატორებმა და ეთნოგრაფებმა მრავალი ფოლკლორული მასალა შეკრიბეს ხევში ბეთლემის შესახებ, მაგრამ ისინი მოკლე ფრაგმენტული ზასიათისანი არიან... ისიც უნდა ითქვას, რომ ლეგენდებისა და ისტორიული თქმულებების ჩაწერის დროს მკვლევრები არ ცდილან გასცილებიყვნენ იმ ზღურბლს, რომელზედაც „განდგეილი იყო დაყუდებული“ და გაერკვიათ ბეთლემის ასაკი და მისი ისტორიული დანიშნულება, თუნდაც იმიტომ, რომ ნათელი ყოფილიყო თუ რა ისტორიულ სიღრმის გადმოცემებთან გვქონდა საქმე“ („დარიალი“, 1966, № 115).

ვინაიდან ზემოხსენებულ პირებს ბეთლემში „არ უნდა იყოს“ სპეციალისტებს „არ შეუწავლიათ“ და მკვლევართ ვერც ბეთლემის ისტორიული დანიშნულება და ვერც არსებულ გადმოცემებზე დაყრდნობით სიღრმე „ვერ გაურკვევიათ“, გ. მირიანაშვილმა მიზნად დაისახა ფარდა ახადოს „ბეთლემის საიდუმლოებას“ და დაადგინოს: „ვინ შექმნა ბეთლემი? ვინ ცხოვრობდა იქ? რისთვის დასჭირდა ერს შეექმნა ის? ან რატომ არ გადაეცა მისი გზა-კვალი შთამომავლობას?“ („დარიალი“, 1966, № 115).

ამ კითხვებზე პასუხის გაცემის მიზნით გ. მირიანაშვილი, პირველ რიგში, იძლევა ბეთლემის ნაგებობათა კომპლექსის აღწერილობას, რამდენადაც, როგორც იგი შენიშნავს, მისი „კვლევის ობიექტი“ შესწავლილი არ არის სპეციალისტების მიერ.

გ. მირიანაშვილის ცნობით, „ბეთლემში არ წარმოადგენს მხოლოდ ერთ გამოქვაბულს, როგორც აქამდე წარმოდგენა ჰქონდა ხალხს: მის კომპლექსში შედის „ამირანის ნაქობარი“, „მარიაშ წმინდის საბრძანისი“, „ირმის საწველი“, „ბერების აბანო“, მრავალი მღვიმე და გამოქვაბული და საერთოდ „ნაბერალი“.

ჩამოთვლის რა ამ ძეგლებს, გ. მირიანაშვილი იქვე შენიშნავს, რომ მათი სახელწოდებები დამოწმებული აქვს ხალხში.

აღწერილობაში ავტორი მიუთითებს ნაბერალში ქვა-ჯვარისა და „ადრეფეოდალური ხანის“ ზურგიანი კოშკის არსებობაზე. თურმე ეს კოშკი „უყურებდა ლიჯის მთის კოშკს, ეს უკანასკნელი კი სამების კოშკს, სადაც ტაძრის აშენებამდე კოშკი მდგარა“, რომელიც გადაყურებდა დარიალის სიმაგრეებს და ამდენად „ბეთლემის კომპლექსი კავშირში იყო თერგის გასწვრივ დარიალის გზაზე განლაგებულ ნაგებობებთან“.

ასეთი სურათის ჩვენების შემდეგ გ. მირიანაშვილი კვლავ უბრუნდება მშრალი წყობით ნაგებ სიძველეთა აღწერილობას და დაასკვნის, რომ „ის არე-მარე მოგაგონებთ ქვის ხანის ადამიანის ნამოქმედარს“.

რა შეიძლება ითქვას ბეთლემის კომპლექსის მირიანაშვილისეული აღწერილობის შესახებ? — პირველ ყოვლისა ის, რომ იგი ხელაღებით უგულვებელყოფს მკვლევართა წვლილს ამ ძეგლების შესწავლაში. ბეთლემში რამდენიმე ნაგებობის არსებობაზე ჯერ კიდევ ვახუშტი ბაგრატიონი მიუთითებდა. მისი ცნობით, „მყინვარის კლდესა შინა არიან ქვაბნი გამოკვეთილნი ფრიად მაღალსა, და უწოდებენ ბეთლემსა... კვალად ძირს მისსა არს მონასტერი, კლდესა შინა გამოკვეთილი უდაბნოდ, და აწ ცალიერი“ (ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თბილისი, 1941 წ., გვ. 67).

როგორც ვხედავთ, ბეთლემი რომ მარტო ერთ გამოქვაბულს არ წარმოადგენს, ეს ვახუშტიმაც მშვენივრად იცოდა, როდესაც დაასახელა არა მხოლოდ ერთი ქვაბი, არამედ ქვაბნი (ე. ი. რამდენიმე გამოქვაბული) და კლდეში გამოკვეთილი მონასტერი.

თუ ვახუშტი ბეთლემში არ ყოფილა და მისი ეს ცნობა გადმოცემას უნდა ემყარებოდეს, გ. მირიანაშვილის მიერ აქ ჩამოთვლილი ძეგლებიდან შემდეგში ბევრი მათგანი ადგილზე იხილეს და აღწერეს. ვ. პაროტმა, ქართველმა ალბინისტებმა 1927 წელს, ს. მაკალათიამ 1930 წელს, ბეთლემის შემსწავლელმა ექსპედიციამ 1948 წელს და ბოლოს ის ძეგლები, რომლებსაც გ. მირიანაშვილი ჩამოთვლის და რომელთა პირველ აღწერილობასაც ის თავის თავს მიაწერს, გაცილებით კვალიფიციურად აღწერა გ. მირიანაშვილზე ადრე ვაზ. „დარიალის“ ფურცლებზე გამოქვეყნებულ წერილში ისტორიკოსმა არჩილ კობახიძემ (იხ. „დარიალი“, 1966, № 106, 107). მაგრამ არც ერთი აღწერილობაც რომ არ გეჭონოდა დღემდე, რას მოგვცემდა მირიანაშვილისეული აღწერილობა? — სრული პასუხისმგებლობით შეიძლება ითქვას, რომ სასარგებლოს არაფერს, ვინაიდან ის შესრულებულია მეტისმეტად დაბალ, ისტორიული მეცნიერებისათვის შეუფერებელ დონეზე.

ზემოხსენებულ მკვლევართა ღვაწლთან ერთად, გ. მირიანაშვილი ჩქმაღლავს ხალხურ ცოდნას ბეთლემის შესახებ. ის საქმის ვითარებას ისე წარმოგვიდგენს, თითქოს ხალხმა აქამდე არ იცოდა, რომ ბეთლემში არსებობს ნაგებობათა მთელი კომპლექსი და არა მხოლოდ ერთი გამოქვაბული. საკითხავია, თუ ხალხმა ეს არ იცოდა, როგორაა შეძლო გ. მირიანაშვილმა ხალხში ამ ნაგებობათა სახელწოდებების დადგენა?

ამგვარად, გ. მირიანაშვილმა ანგარიში არ გაუწია არც ხალხურ ცოდნას და არც მეცნიერულ მემკვიდრეობას და თვითრეკლამის მიზნით მათი დაჩრდილვა მოისურვა. მაგრამ საქმე ამით არ დამთავრებულა. მან ბეთლემი წარმოგვიდგინა ციხე-ქალაქის ტიპის დასახლებად, რომელსაც მისი მტკიცებით, კავშირი ჰქონია დარიალის „ციხე-ქალაქთან“. ამის დასამტკიცებლად მან მოიშველია საკუთარი ფანტაზია და წმინდა სამების ტაძრის ადგილზე აღმართა კოშკი, რომელიც თურმე ტაძრის აშენებამდე მდგარა რასაკვირველია, ეს წყაროებით არ დასტურდება, მაგრამ მაშ რა ექნა გ. მირიანაშვილის? — თუ არა ამ ადგილას კოშკის არსებობით, მას რითი უნდა „დაემტკიცებინა“, რომ „ქალაქი ბეთლემი“ სტრატეგიულად იყო დაკავშირებული „ბახტრის ციხე-ქალაქთან“?

გ. მირიანაშვილის აღწერილობა განსაკუთრებით „საყურადღებოა“ ძეგლების დათარიღების თვალსაზრისით. მან ყოველგვარი დასაბუთების გარეშე ნაბერალის ზურგნიანი კოშკი გამოაცხადა ადრეფეოდალური ხა-

ნის ნაგებობად. რა საბუთით? — რატომ არ შეიძლება ის იყოს გვიან-
ვეროდალტრი ხანისა? მითუმეტეს რომ ხევის ტერიტორიაზე ორივე
ასეთი ძეგლი (გერგეტისა და ხურთისის კოშკები) გერგეტისა და ხურთისის
ეპოქას განეკუთვნებიან.

გ. მირიანაშვილი უფრო შორს მიდის და ბეთლემის კომპლექსში
საბოლოო ანგარიშით ქვის ხანის ადამიანის ნამოქმედარს ხედავს. გა-
მომდინარე აქედან: ქვის ხანის ადამიანი თურმე აშენებდა ეკლესიებსა
და ზურგიან კოშკებს, კლდეში კვეთდა მონასტრებს, აჩუქურთმებდა
და ასომთავრულით ამშვენებდა ქვა-ჯვრებს, ჰედდა ჯაჭვსა და ხატებს და
როგორც ჩანს, თვითონვე ადგენდა „სულთა მატეანის პირველ ტომსაც“.
აი სად ყოფილა ბეთლემის საიდუმლოება? — მოდი და ნუ ვიამაყებთ
ჩვენი სწორუბოვარი ქვისხანელი ბეთლემელი წინაპრებით?

გ. მირიანაშვილი ამაყად აცხადებს, რომ ის მრავალგზის იყო ბეთ-
ლემში, რომ ხევში ჩაიწერა „დღემდე შექმნილი ისტორიული თქმულე-
ბების ვარიანტები“, რომ ყოველივე ეს „სამეცნიერო აპარატის დახმარ-
ებით გააანალიზა“ და დაასკვნა, რომ ბეთლემში „არ წარმოადგენდა
ღვთისმოსავი ადამიანების მხოლოდ თავშესაფარს... ბეთლემში არის
ქართლის საეკლესიო განმთსაცავი ქალაქი“.

ამის „საბუთად“ ავტორი იმოწმებს საკუთარი ფანტაზიით შეთით-
ხნილ არაქს ე. წ. „შეფიცულთა“ შესახებ, რომელთაც თითქოს ოსების
შემოსევის დროს სამებაში დაცული განძი ბეთლემში გადაამალეს და
ვიღრე ვახტანგ გორგასალი მხსნელად მოეველინებოდა, განძი საი-
დუმლოდ იყო დაცული“-ო.

გ. მირიანაშვილს ამ უსუსური ზღაპრის შედგენაშიც ლალატობს ის-
ტორიული კვლევის აღღო. როდესაც ის „შეფიცულს“ თხზავდა, სრუ-
ლებით არ გახსენებია ის ამბავი, რომ ვახტანგ გორგასალსა (V საუკუნე)
და სამების აშენების თარიღს (XIII—XIV სს.) ერთმანეთისაგან ამო-
რებს 8—9 საუკუნე. ჩვენმა „მწერალმა“ თუ „ისტორიკოსმა“ კი (არ
ვიცი თვითონ ახლა რად მიიჩნია თავი გ. მირიანაშვილს — მხატვრულ
სიტყვის ოსტატად თუ ისტორიკოსად?) სამების განძის გატაცების მიზ-
ნით ოსების შემოსევა და ვახტანგ გორგასალის ხევში მოსვლამდე „შე-
ფიცულთა“ მიერ ბეთლემში განძის გადაამალვა ერთდროულ პროცესად
წარმოგვიდგინა.

რისთვის დასკირდა გ. მირიანაშვილს „შეფიცულის“ შეთხზვა? —
მხოლოდ იმის დასამტკიცებლად, რომ ამ განძში შედიოდაო ოქროს აქ-
ვანი, სულის სახარება და წმინდა ნინოს ოქროს ჯვარი. გ. მირიანაშვი-
ლი ამ მიზნით აქვე იმოწმებს დ. ბაქრაძისა და თ. ყორღანაიას შრომებს
იმის შესახებ, რომ ნინოს ჯვარი და „სულთა მატეანე“ სამებაში ინა-
ხებოდა.

სამებაში რომ ისინი ერთ დროს მართლაც ინახებოდა, ამაზე დღეს არავენ არ დავობს. არც არაფერი იმაშია ახალი, რომ ასეთი წარმოდგენები იმ ხელნაწერები ბეთლემში მოხვედრილიყო. ეს კარგად ჩანს ვახუშტის, იოანე ბატონიშვილის აღწერილობიდან, ადრე გამოქვეყნებული ხალხური წყაროებიდან და ბოლოს ბეთლემს, როგორც განმსაცავს ზომ არ. კობაიძეც შეეხო. ან კი რა არის საოცარი იმაში და რატომ მიაჩნია გ. მირიანაშვილს საგანგაშოდ ის, რომ ხატები და სასულიერო ხასიათის ხელნაწერები დებულები იქ, სადაც სამონასტრო ცხოვრება იყო გაჩაღებული.

გ. მირიანაშვილს ბეთლემში უპოვია „სულთა მატიაანის“ ყდის ნატეხი. ამის საფუძველზე იგი ცდილობს დაამტკიცოს, თითქოს ეს ისტორიული წყარო ინახებოდა მისი თხზულების გმირთა (ე. წ. „შეფიცულთა“) ხელში. მაგრამ ერთი წუთით წარმოვიდგინოთ, რომ „შეფიცულნი“ არსებობდნენ. რატომ ჰგონია გ. მირიანაშვილს, რომ ეს ხელნაწერი უსათუოდ მათ ხელში უნდა ყოფილიყო და არა ბერების ხელში, რომლებიც საერთოდ საქართველოში საუკეთესო მწიგნობრები იყვნენ. ყდის ნატეხზე ეგების ამ „შეფიცულთა“ სახელები აწერია და ჭერჭერობით ამას საიღუმლოდ ინახავს მისი აღმომჩენი?

გ. მირიანაშვილი ვრცლად შეეხო „სულთა მატიაანის“ მნიშვნელობას, რათა გვიჩვენოს მცხეთასთან სამებისა და ბეთლემის კავშირი და ამის საფუძველზე დაამტკიცოს, თითქოს გერგეტელთა საყდრიშვილობა, როგორც ვარკვეული ფეოდალური პრიორიტეტი ხევში, დაკავშირებული იყო ბეთლემში გადამალული საგანძურის დაცვასთან. სინამდვილეში „სულთა მატიაანე“ მოგვითხრობს მხოლოდ იმ კავშირზე, რომელიც არსებობდა მცხეთასა და სამებას შორის, ხოლო გერგეტელთა საყდრიშვილობა, როგორც სათანადო პრივილეგია, უშუალოდ დაკავშირებულია სამებასთან. ამ დოკუმენტში ბეთლემზე, როგორც განმსაცავზე, კრინტიც არ არის დაძრული და გ. მირიანაშვილს არავითარი უფლება არ ჰქონდა, რომ გერგეტელთა საყდრიშვილობა ბეთლემთან კავშირში განეხილა. სოფ. გერგეტი თემის ცენტრად იქცა სამების აშენების დროიდან (XIII—XIV სს.). ამასთან ერთად ხდება გერგეტელთა საყდრიშვილობის უფლების მინიჭებაც, რაც დაადასტურა ბაგრატ მეხუთემ სიგელის განახლებით. პირველი სიგელი უნდა გაცემულიყო გერგეტლების, როგორც საყდრიშვილების, სახელზე სამების აშენებისა და გერგეტელთათვის მისი ჯაბარებისთანავე, ხოლო შემდეგ ეს წყალობა მათთვის ცოტა მოგვიანებით განუახლებია ბაგრატ მეხუთეს. ამის შესახებ ჩვენ გვქონდა გამოთქმული მოსაზრება (იხ. ვ. ითონიშვილი, ქართველ მთიელთა საოჯახო ურთიერთობის ისტორიიდან, თბილისი, 1960,

გვ. 87—88; მისივე, ილია ჭავჭავაძე და საქართველოს ეთნოგრაფია, თბილისი, 1963, გვ. 77—79), მაგრამ გ. მირიანაშვილისათვის შეხედულებას ფასი არა აქვს. სამაგიეროდ მას ხელს დაეხმოს სხვისი შეხედულებების მითვისებაში. თვით „სულთა მართიანეზე“ ის ისე „მსჯელობს“, თითქოს მის შესახებ მეცნიერებაში ერთი სიტყვაც არ იყოს ნათქვამი. სინამდვილეში ეს ძეგლი მშვენიერი გამოკვლევით გამოაქვეყნა ქ. შარაშიძემ (ქ. შარაშიძე, საქართველოს ისტორიის მასალები (XV—XVIII სს.), მსკი, ნაკ. 30, თბ., 1954), რომლის ნაშრომსაც გ. მირიანაშვილი განუკითხავად სძარცვავს, მაგრამ, მისდა სავალალოდ, იგი შედეგს ვერ აღწევს, ვინაიდან გ. მირიანაშვილი ვერ გაერკვა ამ დოკუმენტის მნიშვნელობაში და ის ხელოვნურად მიატმასნა ბეთლემის პრობლემას.

მიუტევებელი შეცდომისა და ისტორიული დოკუმენტის მცდარი ინტერპრეტაციის ნიმუშად გვესახება ასეთი მსჯელობა: „თამარის მეფობის დროს XII ს. ხევი მკიდრო ურთიერთობაშია ქართლის სამეფოსთან და ქრისტიანულ მცხეთასთან. შემდგომ პერიოდში ხევი მთიულეთთან ერთად განუდგა სამეფოს, რისთვისაც გიორგი ბრწყინვალემ „ძეგლი დაუდო“ (გავიხსენოთ მისი XII მუხლი). აი სწორედ „დიდი სისხლის“ შესახებ სიგელიც ამიტომ განახლდებოდა“ (იხ. „დარიალი“, 1966, № 117).

ამ ამონაწერში ორი ძირითადი საკითხია დასმული და ორივე მცდარად გაგებული. პირველ რიგში, თვალში გვეცემა იმის მტკიცება, რომ ხევი მკიდრო ურთიერთობაში ყოფილა თამარის სამეფოსთან, რომელიც თურმე მხოლოდ ქართლს მოიცავდა. განა საქართველოს ისტორიის საშუალო სკოლის სახელმძღვანელოდან მაინც არ უნდა იცოდეს „ხევის ისტორიკოსმა“, რომ თამარის სამეფო მარტო ქართლს კი არა, არამედ საქართველოს ყველა პროვინციასთან ერთად მოიცავდა თითქმის მთელ ამიერ- და იმიერკავკასიას და ახლო აღმოსავლეთის გარკვეულ ნაწილს. ასეთ ვითარებაში შეიძლება დაუშვას „მკვლევარმა“, რომ ხევი მკიდრო ურთიერთობაშია სამეფოსთან? რა გამოდის? — ის რომ ხევი იმდროინდელი საქართველოს ორგანული ნაწილი კი არ ყოფილა, არამედ დამოუკიდებელი პოლიტიკური ერთეული, რომელსაც შესაძლებლობა ჰქონია შესაბამისი „ურთიერთობა“ დაემყარებინა საქართველოს სამეფოსთან. საქართველოს ისტორიის ასეთი ხელყოფა დღეს არც ერთ რიგით მკითხველს არ ეპატიება. რასაკვირველია, ამ მხრივ, უფრო დიდი პასუხისმგებლობა ეკისრება იმას, ვისაც სამეცნიერო-კვლევითი მუშაობის პრეტენზიები აქვს.

გ. მირიანაშვილი ზემოთ მოტანილ ამონაწერში შეეხო ხევისა და მთიულეთის დამოკიდებულებას სამეფოსთან ბრწყინვალის დროს. იგი სრულიად უპასუხისმგებლოდ ცდილობს იმის დამტკიცებას, რომ ხევე-მთიულეთი სამეფოს განუდგა. სინამდვილეში მხოლოდ მთიულეთში ზოგიერთი იურიდიული კანონმდებლობა იქნა დარღვეული, რისთვისაც მეფე გიორგი ბრწყინვალეს დაჰპირდა საგანგებო ღონისძიების ჩატარება. რაც შეეხება ხევს, ხსენებულ ეპოქაში მსგავსი არაფერი მომხდარა. ეს უკვე გადაწყვეტილი საკითხია სპეციალისტების მიერ (იხ. ი. დოლიძე, გიორგი ბრწყინვალის სამართალი, თბილისი, 1957), მაგრამ გ. მირიანაშვილს, როგორც ჩანს, მეცნიერთა კვლევის შედეგები არც ამ შემთხვევაში აკმაყოფილებს. თავისი „ორიგინალური მოსაზრების დასასაბუთებლად“ ის მიუთითებს „ძეგლის დადების“ XII მუხლს, რომლის შინაარსი მას აქ არ მოჰყავს, მაგრამ მასზე დაყრდნობით აცხადებს, რომ სწორედ ეს მუხლი ყოფილა სამეფოდან ხევის განდგომისა და „დიდი სისხლის“ განახლების საბუთი. თუ რამდენად შეესაბამება ეს მითითება სიმართლეს, გავეცნოთ ხსენებული მუხლის შინაარსს: „თუ ხევისბერმან მოკლას ჰეროვანი მამულის ნდობისათვის, ერთს წელიწადს მამულისაგან განიძოს და თუ ეფათერაკოს, დაიურვოს ისრე, ვით ზემოთ გაგვიჩენია“. კანონმდებელი ამ „ზემოთში“ გულისხმობს XI მუხლს, სადაც ლაპარაკია, თუ რა ღირს ჰეროვანის სისხლი (იხ. ი. დოლიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 106). როგორც ვხედავთ, მითითებულ წყაროსა და გ. მირიანაშვილის მსჯელობას შორის არავითარი კავშირი არ არსებობს.

გ. მირიანაშვილის მტკიცებით, ბეთლემი წარმოადგენს V საუკუნის ძეგლს და წინასწარმეტყველებს, რომ ეს „აუცილებლად ბეთლემში არქეოლოგიური გათხრებითაც დადასტურდება“-ო. ასეთი „პროგნოზების“ შემდეგ იგი ასევე გულდაჩერებით გვარწმუნებს, რომ ბეთლემი, როგორც ხალხისა და ვანძის თავშესაფარი, გაფართოებულა სპარსელების, არაბებისა და მონღოლების შემოსევის ხანაში, ე. ი. V—XII საუკუნეებში, ხოლო ბეთლემს თავდაცვითი მნიშვნელობა დაუკარგია და ის გაუკაცრიელებულა სამების ტაძრის აშენების დროიდან.

მაშასადამე, გ. მირიანაშვილს მიაჩნია, რომ V—XII საუკუნეებში ბეთლემი წარმოადგენდა სამხედრო მნიშვნელობის მქონე ციხე-ქალაქს, რომელშიც იხიზნებოდა მტრისაგან დაწიოკებული მოსახლეობა, ინახებოდა ჭვეყნის სიმდიდრე და ეს „ქალაქი“ სტრატეგიულად იყო დაკავშირებული დარიალის სიმაგრეთა კომპლექსთან. XIII—XIV სს. ნისი ეს ფუნქცია შეუცვლია სამების ტაძარს.

რაკი ასეთი ვითარება გ. მირიანაშვილს სარწმუნოდ მიაჩნია, მაშინ არში ერთი უნდა დაგვიმტკიცოს: ან ის, რომ სამეების ტყვეობიდან დასრულებდა ციხე-ქალაქის ფუნქციას, რომ გუმბათიან ტყვეობაში აღებული სიმაგრე ყოფილა თუ ეს ვარიანტი არ აწყობს გ. მირიანაშვილს, მაშინ უნდა დაგვარწმუნოს იმაში, რომ სამეების აშენების დღიდან საქართველოში მშვიდობიანობა დამყარდა, შემოსევებს ბოლო მოეღო და ბეთლემის სიმაგრეთა კომპლექსმაც დაკარგა ადრინდელი მნიშვნელობა. საინტერესოა, ამათგან რომელ ვარიანტს აირჩევდა „ხევის ისტორიის მესაიდუმლე?“ — თუ მასთან რჩევა ქრის, დაგვიჩეროს, რომ თავისი „კონცეფციის“ დასაცავად არც ერთი ასეთი „დასაბუთება“ არ გამოადგებოდა. ეს კი იმის მანიშნებელია, რომ გ. მირიანაშვილმა გზა დაკარგა ისტორიის ლაბირინთებში.

რაკი გ. მირიანაშვილმა ის „დამტკიცა“, რომ სამეების ტაძრის აშენების დღიდან ბეთლემში ცხოვრება შეწყდა, ახლა მის წინაშე წამოიჭრა მეორე საკითხი — „მაშ როგორ გაჩნდა ბეთლემში ან ნაბერალში XVIII საუკუნის ნივთებიც კი?“ („დარიალი“, 1966, № 117).

ამის შესახებ ჩვენ უკვე გვეჩვენა აღნიშნული, რომ გვიანი დროის ნივთები აქ უნდა მოხვედრილიყო შეწირულების გზით, რამდენადაც ბეთლემში ხევის ერთ-ერთ უდიდეს სალოცავსაც წარმოადგენდა, ზოლო სალოცავად მისულ ღვთისმორწმუნე კაცს ხატისთვის ძღვენის მიწოდებაც წესად ჰქონდა (იხ. ვ. იოთნიშვილი, ილია ჭავჭავაძე და საქართველოს ეთნოგრაფია, თბ., 1963, გვ. 54).

გ. მირიანაშვილი თავის მხრივ ცდილობს დაარწმუნოს მკითხველა, თითქოს „ბეთლემში დაიარებოდა ის, ვისაც მემკვიდრეობით გადაეცემოდა მისი გზა-კვალის ცოდნა. როგორც გერგეტელნი ადასტურებენ, მისი გზა იცოდნენ სუჯაშვილების გვარის წარმომადგენელმა სასულიერო პირებმა („დარიალი“, 1966, № 117). მათ შორის გ. მირიანაშვილი ასახელებს მარკოზ მღვდელს, რომელსაც მრავალგზის გაუძარცვავს ბეთლემში.

ამის შემდეგ სრულიად მოულოდნელად ეხება იოანე ბატონიშვილის მიერ მღვდლად ხსენებულ იოსებ მოხვევს და ცდილობს იმის დამტკიცებას, თითქოს იგი იყოს ასტრონომი და ბუნებისმეტყველი. იოსებს თურმე მწვერვალისაკენ იზიდავდა მეცნიერული ინტერესი, მაგრამ ვინაიდან ბეთლემში, როგორც წმინდა ადგილში, მისვლა „სასულიერო პირისათვის აკრძალული იყო“, დასჯის თავიდან აცილების მიზნით გამხდარა ის მემარხულე და ღვთისმეტყველი და ერეკლე მეფისთვისაც ან მიზნით მიუერთმეფია კარვის ნაჭერი („დარიალი“, 1966, № 117).

ბეთლემის საიდუმლოების მაძიებელი კვლავ ჩიხში მოექცა. ის ჯერ ამტკიცებდა, რომ ბეთლემის გზის ცოდნა მემკვიდრეობით გადაეცათ

სუჯაშვილების გვირიდან გამოსულ სასულიერო პირებს. ამის საბუთად
 თელის მარკოზ მღვდლის იქ სიარულს. შემდეგ კი იმის დასაბუთებლად
 ცდილობს, თითქოს სასულიერო პირს ეკრძალებოდა იქ მისვლა და
 სებ მღვდელი ამიტომ ვახდა ღვთისმეტყველი და მემარხულეო. მაშასა-
 დამე, გამოდის, რომ ერთ შემთხვევაში ბეთლემში სიარული სასულიერ-
 რო პირთა ხვედრია, ხოლო მეორე შემთხვევაში მათთვის ეს აკრძალუ-
 ლია. აქვე სრულიად გაუგებარია მსჯელობა იოსების პიროვნების შე-
 სახებზე. გ. მირიანაშვილის მტკიცებით, ის არის მეცნიერიც და სასულიერ-
 რო პირიც. ამასთან ერთად, იოსები მემარხულე გამხდარა და ერეკლეს-
 თვისაც ამ მიზნით მიუროთმეგია კარვის ნაჭერი. საკითხავია — განა სა-
 სულიერო პირი 'თავისთავად მემარხულე არ იყო, როგორღა უნდა გამ-
 ხდარიყო ის მემარხულე? ანდა რა შუაშია აქ მემარხულეობის მიზეზით
 ერეკლესთვის კარვის ნაჭრის მიროთმეგა? — სრული გაუგებრობაა!

როგორც ვხედავთ, გ. მირიანაშვილს სურდა მკითხველისთვის გა-
 ნემარტა, თუ რითი აიხსნება XIII—XIV საუკუნეებიდან მიტოვებულ
 ბეთლემში XVIII საუკუნის ნივთების მოხვედრა. ამაზე პირდაპირი და
 ნათელი პასუხის ნაცვლად ის მოყვა ზემოთ განხილულ ქაოსურ მოთხ-
 რობას ბეთლემის გზის გასაიდუმლოების, სასულიერო პირების იქ სიარ-
 ულისა და ამის შესახებ, თუ როგორ გაძარცვა ბეთლემი მარკოზმა.
 როგორ გავიგოთ ყოველივე ეს? — XVIII საუკუნის ნივთების არსე-
 ბობას ბეთლემში გ. მირიანაშვილი იმითი ხსნის, რომ მარკოზი იქ სა-
 ქურდლად დადიოდა?

რაკი გავეცანით გ. მირიანაშვილის „ღებულებებს“ ბეთლემის გზის
 გასაიდუმლოებისა და გვიანდელი ნივთების იქ არსებობის მიზეზის
 შესახებ, აქვე იბადება ერთი ასეთი ზოგადი ხასიათის კითხვა — რის-
 თვის დასჭირდათ ბეთლემის გზის გასაიდუმლოება მას შემდეგ, რაც სა-
 მების ტაძარი აშენდა, განმსაცავად ის იქცა, ხოლო გაუქაცრიელებულ-
 მა ბეთლემმა, როგორც ყოფილმა განმსაცავმა, დაკარგა მნიშვნელო-
 ბა? რას იტყოდა ამის შესახებ გ. მირიანაშვილი? — თუ ზემოთ ნათქვამ-
 ში მას სარწმუნოდ მიაჩნია, მაშინ, შეცდომის ლოგიკით, იგი იძულებუ-
 ლია აღიაროს, რომ ბეთლემი ვიდრე განმსაცავი იყო, მისი გზა არ იყო
 გასაიდუმლოებული, ხოლო იმის შემდეგ, რაც განძი სამებაში იქნა მო-
 თავსებული, ბეთლემის გზა საიდუმლოებამ მოიცვა. ყოვლად წარმოუ-
 დგენელია ჩვენს წინაპრებს ასეთი უგუნური გადაწყვეტილება მიეღოთ.
 ამიტომ არაფრით არ არის გამართლებული ასეთი დაუჯერებელი ზღაპ-
 რების თხრობით ხევის ისტორიული სინამდვილის დამახინჯება.

გ. მირიანაშვილი საგანგებოდ შეეხო ბეთლემის სახელწოდებასაც.
 მისი შეხედულებით, სიძველეთა ამ კომპლექსს ბეთლემი უნდა შერ-

ქმეოდა იმის შემდეგ, რაც იგი აღარ წარმოადგენდა განმსაცავს, ხოლო
 ეიდრე ის განმსაცავი იყო, მას სახელიც სხვა უნდა რქმეოდნენ.

რისთვის დასჭირდა გ. მირიანაშვილს ამგვარი მკითხველთა
 იმისთვის, რომ დააჭეროს მკითხველი, თითქოს ბეთლემი ადრე იყო
 ციხე-ქალაქი, ხოლო შემდეგ ის გადაიქცა ბერების საფანედ. სხვა გამო-
 სავალი გ. მირიანაშვილს არ ჰქონდა, ვინაიდან „ბ ე თ ლ ე მ ი არის სახ-
 ლი ცხოვრებისა, ვინა სიწმინდისა“ (საბა ო რ ბ ე ლ ი ა ნი, სიტყვის კო-
 ნა). მართალია, გ. მირიანაშვილმა ამ შემთხვევაში საბას დამოწმება არ
 ისურვა და უფრო სოლიდურ საქმედ ცნო ებრაული ენციკლოპედიის
 ნიშნულიება, რომლის მიხედვით ბეთლემი ნიშნავსო ღმერთის სახლს
 ან ღმერთის საცხოვრებელს; მაგრამ საქმეს არც ეს შველის, ვინაიდან
 ორივე ამ განმარტების მიხედვით ბეთლემი ნიშნავს წმინდა ადგილს,
 წმინდანთა სამყოფს. ხოლო რამდენადაც წმინდანთა ადგილ-სამყო-
 ფელსა და ციხე-ქალაქს შორის გ. მირიანაშვილმა ნათესაური კავშირი
 ვერ დაადგინა, იძულებული გახდა საკუთარი გონებისთვის მოეხშო და
 „განეჭვრიტა“, რომ ბეთლემი არის მერმინდელი სახელწოდება ცი-
 ხე-ქალაქისა, რომელსაც ადრე სხვა სახელი უნდა რქმეოდა. იმედი უნ-
 და ვიქონიოთ, რომ გ. მირიანაშვილი ახლო მომავალში ბეთლემის თავ-
 დაპარველ სახელწოდებასაც „აღმოაჩენს“, ისევე, როგორც მან „აღმო-
 აჩინა“ ბეთლემის გზის „საიდუმლოება“, ე. წ. „შეფიცულთა“ არაჲ
 და სხვა, რომელთა შესახებ ზემოთ გვქონდა აღნიშნული.

გ. მირიანაშვილი საგანგებოდ ეხება ჩვენ მიერ ხევში ჩაწერილ
 ხალხურ გადმოცემას და მისი შინაარსის ღირსება-ნაკლოვანებებზე ისე
 მთხოვს პასუხს, როგორც ამ თქმულების ავტორს. მაგალითად, იგი
 უკმაყოფილოა იმით, რომ გადმოცემაში ზუსტად არ არის ნაჩვენები გე-
 რგეტის მთების მდებარეობა და ამას შეცდომად მიითვის. ჩვენს „კრი-
 ტიკოსს“ ავიწყებდა, რომ გადმოცემის შინაარსის შესწორების, ე. ი.
 დალსიფიკაციის უფლება არაის არა აქვს. თუ ხალხური გადმოცემა
 ისტორიულ წყაროდაა მისაჩნევი, ეს პირველ ყოვლისა იმ პირობით,
 თუ მას შეუფარაჩუნებთ ხალხურობას და ჩვენი ჩარევით არ შევბლა-
 ლავთ მის შინაარსს. ამიტომ მე, როგორც თქმულების ჩამწერმა (და არა
 ავტორმა) მის რედაქციაზე და მისი შინაარსის ისეთ „გაუმჯობესებაზე“,
 როგორც ეს გ. მირიანაშვილს სჩვევია, არ მიფიქრია. ამიტომ, თუ გად-
 მოცემიდან მას რაიმე არ მოსწონს, ჩემს მთხრობლებს ედავოს და მათ-
 თან გაასწოროს თავისი „მეცნიერული“ ანგარიშები.

გადმოცემის ჩვენ მიერ ჩაწერილი ვარიანტის ერთ-ერთ ნაკლად
 გ. მირიანაშვილს მიაჩნია ქრონოლოგიური შეუსაბამობა გადმოცემაში
 ასახულ ამბავსა და მოქმედ პირთა შორის. მას ჩაუხედია რა XVIII სა-
 უკუნის ხევის სტატისტიკურ აღწერილობაში, იქ შეხვედრია ჩვენ მიერ

ჩაწერილი გადმოცემიდან ნაცნობი სახელი ღურბელა. გ. მირიანაშვილთან არაფერი გვაქვს საწინააღმდეგო, რომ ღურბელა თოლიკასშვილის მართლაც იხსენიება ამ აღწერილობაში, როგორც სოფ. სტეფანწმინდის მკვიდრი. მაგრამ გ. მირიანაშვილი განგებ ჩქმალავს იმ გარემოებას, რომ ჩვენ მიერ ჩაწერილ გადმოცემაში მოქმედ პირად გვევლინება არა თოლიკეთ ღურბელა, არამედ ქოსლელი ღურბელა. იმის შესახებ, რომ ზევის წარსულში ჯარის სარდლად გადმოცემაში ნაგულისხმევია ქოსლელი ღურბელა, აღნიშნული გეჰონდა ჩვენს ერთ-ერთ წიგნში (იხ. ვ. ითონიშვილი, ქართველ მთიელთა საოჯახო ურთიერთობის ისტორიიდან, 1962, გვ. 47—48). ამიტომ 1963 წელს გამოქვეყნებულ წიგნში შეტანილ ხალხურ გადმოცემაში, რომლის ავტორადაც გ. მირიანაშვილმა მე გამომაცხადა, ღურბელა მხოლოდ სახელითა და გვარით მოვიხსენიეთ და აღარ მიგვითითებია რომელი სოფლიდან იყო ის და ფიცხელაურთა საგვარეულოს რომელ პატრონიმის (ნათესაურ გაერთიანებას) ეკუთვნოდა იგი. გ. მირიანაშვილმა ძალიან კარგად იცოდა ეს, მაგრამ რაკი ქოსლელეზი და თოლიკენი ფიცხელაურები არიან, მკითხველის შეცდომაში შეყვანის მიზნით მიმართა თავის მარჯვე იარაღს — სიყალბეს.

ქოსლელი ღურბელა, ხალხური გადმოცემის მიხედვით, გვესახება შორეული წარსულის მოღვაწედ და მას თოლიკასშვილ ღურბელასთან სახელის მსგავსების მეტი არაფერი არ აკავშირებს. გ. მირიანაშვილს ავიწყდება ის გარემოება, რომ თოლიკასშვილი ღურბელა იხსენიება სოფ. სტეფანწმინდის მცხოვრებად, იმ სტეფანწმინდისა, რომლის სახელი ხალხურმა ზეპირსიტყვიერებამ დაუკავშირა ქოსლელი ღურბელას იმ სახელს, რომელიც მან ბერად აღკვეცის შემდეგ დაირქვა.

სახელების დამთხვევის მხრივ ანალოგიურ ვითარებასთან გვაქვს საქმე ავსაჯანიშვილების გვარში. ხალხური გადმოცემა იცნობს ორ ამოვანს, რომელთაგან ერთს მიიჩნევენ ავსაჯანიშვილების ეპონიმის (ავსაჯანის) ძმისწულად (ე. ი. გვარის ერთ-ერთ წინაპრად), მის სახელთან ყოფილა დაკავშირებული ბევრი საგმირო საქმეები. ამ მხრივ ასევე დიდი მეომრის სახელი მოუხვეჭია შედარებით ახლო წარსულში მცხოვრებ ამოვანს. როგორც წესი, წინაპრის სახელის დარქმევა ზევიც და სხვაგანაც ჩვეულებრივ მოვლენას წარმოადგენდა. ამიტომ ერთი ჩამომავლობის შიგნით შეიძლება რამდენიმეჯერ განმეორდეს ერთი და იგივე სახელი, მაგრამ ეს იმას არ ნიშნავს, რომ ყველანი ერთი ეპოქის მცხოვრებნი იყვნენ.

ჩვენ მიერ ფიქსირებულ გადმოცემაში მოქმედ პირებად გვევლინებიან ქოსლელი ღურბელა და ავსაჯანის ძმისწული ამოვანი. რაც შეეხება ღურბელა თოლიკასშვილს და მეორე ამოვან ავსაჯანიშვილთან

მის ურთიერთობას, ეს თავისთავად შეიძლება საინტერესო იყოს, მაგრამ გადმოცემის ჩვენ მიერ ჩაწერილ ვარიანტთან მათ ახლომდებარე უპირი არა აქვთ. გამორიცხული არც ის არის, რომ გადმოცემის სხვა ვარიანტში მოქმედ პირებად ნაგულისხმევი ყოფილიყვნენ ახალი დროის პერსონაჟები. გ. მირიანაშვილმა უნდა იცოდეს, რომ ხალხურ ნაწარმოებს ხშირად ახასიათებს ქრონოლოგიური ნახტომები. მე იშვიათად შეგულება ისეთი ისტორიული ხასიათის ხალხური გადმოცემა, რომელშიაც ვახტანგ გორგასალის, თამარ მეფისა და ერეკლე მეორის სახელები არ იყოს ფიგურირებული, განურჩევლად იმისა, თუ რა ეპოქას ეხება ეს გადმოცემა. ხშირია შემთხვევა, როდესაც მოხუცი მოგვითხრობს ლეკიანობის ამბავს, ზოლო ხმაღს მოაქნევენებს ვახტანგ გორგასალს, ანდა, პირიქით, როდესაც ერეკლე მეორეს სახელს დაუკავშირებენ მის დაბადებამდე მომხდარ გმირულ ეპიზოდებს. ყველა დროის თქმულებასა და ლეგენდაში ხალხი მოქმედ მდგომარეობას უნარჩუნებდა თავიანთ საყვარელ გმირებს. ასეთი რამ არც მოხუერი ზეპირსიტყვიერებისთვის არის უცხო. ამიტომ გ. მირიანაშვილს არავითარი უფლება არ ჰქონდა ჩვენ მიერ ჩაწერილი ხალხური გადმოცემისთვის ეწოდებინა „შეთხზული“, მხოლოდ იმიტომ, რომ მის „მხატვრულ შედეგებთან“ მას საერთო არაფერი აღმოაჩნდა.

გ. მირიანაშვილი უნდობლობას უცხადებს ჩვენს მასალას სოფ. სათარგმნოს წალეკვის შესახებ, რამდენადაც „სათარგმნოს წალეკვის შესახებ ლეგენდა ვ. ითონიშვილამდე და არც იმის შემდეგ არავის შეხვედრია ხევში. ამის შესახებ არაფერი იცის არც თვით ს. მაკალათიამ“-ო („ღარიალი“, 1966, № 120).

პირველ ყოვლისა მკითხველს უნდა შევახსენოთ, რომ სოფლის წალეკვის შესახებ არსებული თქმულების ერთ-ერთი ვარიანტი, რომელშიც მოქმედ პირად ლურბელა (ბერობისას სტეფანედ სახელდებული) იხსენიება, გამოაქვეყნა ს. მაკალათიამ (იხ. მისი, ხევი, 1934, გვ. 130—131). მაგრამ ერთი წუთით დავეშვათ, რომ ამის შესახებ არაფერი იცოდა არც ს. მაკალათიამ. როგორ წარმოუდგენია გ. მირიანაშვილს, ვ. ითონიშვილს მხოლოდ იმ შემთხვევაში აქვს უფლება მასალის გამომზეურებისა, როდესაც ეს მასალა სხვებისთვისაც არის ცნობილი? ვ. ი. რამდენ სიახლესაც გ. მირიანაშვილი ჩემს მომავალ ნაშრომებში იხილავს და რამდენიც მისთვის უცნობი და ხელმიუწვდომელი იქნება, იმდენს მან უნდა უწოდოს „შეთხზული“, „ხალხურის დამახინჯება“ და „ინტერპოლაცია“?

გ. მირიანაშვილი ძალ-ღონეს არ იშურებს დაამტკიცოს, რომ ივა ხევის მოევლინა სწორუპოვარ ისტორიკოსად, რომლის მიზანია სხვების

„შეცდომების გასწორება“. ამ საპატიო ამოცანის გადასაჭრელად მხოლოდ გამოუყენებია კვლავ ცილისწამება. მაგალითად, სოფ. მირიანაშვილის გმნოს შესახებ ჩვენ მიერ გამოქვეყნებულ გადმოცემაში იხსენიებენ ხევისბერ შავხალის ციხე, რომელიც სოფელთან ერთად ღვარცოფს წაუღეკავს. გ. მირიანაშვილს კი გადაუწყვეტია დაარწმუნოს მკითხველი, თითქოს გადმოცემაში იხსენიებოდეს შავხალეთ ციხე, რომელიც ახლო წარსულში სვიმონ ფიცხელაურს (შავხალეთ სვიმონას) დაუნგრევია. ხევისბერ შავხალის ვინაობაზე გადმოცემა არაფერს მოგვითხრობს. შავხალი იხსენიება აქ როგორც ხევისბერი, რომლის ინიციატივითაც უშენებიათ ციხე სოფ. სათარგმნოში და ამიტომ ციხე მის სახელს ატარებდა. გ. მირიანაშვილმა დაინახა თუ არა ფონეტიკური მსგავსება პიროვნების სახელისა (შავხალისა) ნათესაური გაერთიანების (პატრონიმიის) სახელწოდება შავხალეთთან, მათ შორის დასვა იგივეობის ნიშანი და სრულ გაუგებრობაზე აშენებული „არგუმენტებით“ სცადა იმის დამტკიცება, რომ თქმულება სათარგმნოს წალეკვის შესახებ „შეთაზულია“.

ასევე თვითნებურად, ყოველგვარი დასაბუთების გარეშე იგი ცდილობს მკითხველის დარწმუნებას იმაში, თითქოს ჩვენს ერთ-ერთ ნაშრომში (ხალხური მმართველობის ისტორიიდან, მსე, IX, თბ., 1957) ვუარყოფდეთ არქეოლოგების აზრს შეთხზული ამბებისა და ტერმინების საფუძველზე. სინამდვილეში ჩვენ ამ ნაშრომში განვიხილეთ მხოლოდ ყაზბეგის არქეოლოგიური ძეგლების ის ნაწილი, რომელსაც ფრ. ბაიერი იკვლევდა და ამასთან დაკავშირებით მოვიშველიეთ ეთნოგრაფიული მასალა ამიტომ გ. მირიანაშვილს არ ჰქონდა უფლება ჩვენთვის მოეთხოვა „ყაზბეგის განძის“ მთლიანად განხილვა და პასუხის გაცემა იმაზე, თუ რატომ აღმოჩნდა სამარხებში ჩონჩხი, ანდა რითი აიხსნება სხვადასხვა დანიშნულების მქონე ნივთების თავმოყრა. ყოველივე ამის გაკეთება არქეოლოგების მომავალ კვლევა-ძიებაზე დამოკიდებული, რომელთა ყოველ ახალ მონაპოვარს ჩვენც სიამოვნებით გამოვიყენებთ.

ამგვარად, გ. მირიანაშვილმა ბეთლემის შესწავლაში ერთდეროვან კეშმარიტ წყაროდ გამოაცხადა მხოლოდ საკუთარი „დაკვირვებები“. იგი ქვეყანას ეფიცება, რომ ბეთლემის საიდუმლოების გასაღებია „შედიცულნი“. მისი მტკიცებით, ყოველივე ის, რაც მის „კონცეფციას“ ეწინააღმდეგება, „შეთაზულია“ და „უკუსაგდები“. ასეთ ეპითეტებს გ. მირიანაშვილი განსაკუთრებით უხვად იმეტებს ჩემი შრომების მისამართით. ეს მაშინ, როდესაც მხატვრული ნაწარმოებების შექმნის პრეტენზია თვით ჩვენს „კრიტიკოსს“ აქვს. ამან ერთგვარი გამოხატულება

უკვე პოვა მის მიერვე შეთხზულ თქმულებებში (იხ. ნაოსროლო ქორ-
წილი, გაზ. „დარიალი“, 1965, № 14; მრუდე ციხე, „დარიალი“ 1965,
№ 50; ნადარბაზევი, „დარიალი“, 1966, № 95), რომლებსაც მისივე
რად ასაღებს. ასეთივე კატეგორიის ნაწარმოებია მისი „შეფიცულნი“
(„დარიალი“, 1965, № 32), რომელსაც ხევის ისტორიულ სინამდვილეს-
თან არავითარი კავშირი არა აქვს და ამდენად ბეთლემის შესწავლის
წყაროდ მისი გამოყენება სხვა არა არის რა, თუ არა ისტორიის ფალსი-
ფიკაცია.

გ. მირიანაშვილის მიერ „დარიალში“ გამოქვეყნებული წერილი
თავიდან ბოლომდე მცდარია. გ. მირიანაშვილმა ვერ შეძლო ვერც ერთი
იმ საკითხის გაშუქება, რომელიც მან დასვა. ეს იმიტომ, რომ ავტორი
საამისოდ მომზადებული არ არის. მარტო სურვილი კი მეცნიერებაში
თავის გამოჩენისა, მეტისმეტად უსუსური და უპერსპექტივო წინაპირო-
ბაა. ქართული საბჭოთა ისტორიული მეცნიერების განვითარების დონე
და გ. მირიანაშვილის პრეტენზიები ერთიმეორეს დიდი მანძილით აც-
დნენ.

ყოველივე ამის შემდეგ საკითხავია—რატომ დაუთმო გაზ. „დარი-
ალმა“ (რედაქტორის მოადგილე კ. ჩქარეული) ექვსი გვერდი ამ უთავ-
ბოლო მოთხრობას?! — მაგრამ სამწუხარო ისაა, რომ ამ თვითმარქვია
მეცნიერის „ნაშრომის“ გამოქვეყნებამდეც იმავე კ. ჩქარეულის ინიცია-
ტივით ზემოხსენებული გაზეთის ფურცლებზე დაიბეჭდა შოთა რუსთა-
ველის დღემდე უცნობი და ძალზე უცნაური „თავგადასავალიც“.

როგორც ცნობილია, 1966 წელს შ. რუსთაველის იუბილეს საინტე-
რესო მასალები მიუძღვნეს ცენტრალურმა და სარაიონო გაზეთებმა.
ვალში არც გაზ. „დარიალი“ დაჩვენია. საიუბილეო დღეებში მის ფურ-
ცლებზე სისტემატურად ქვეყნდებოდა როგორც ცენტრალური პრესის
ნასალები, ისე ყაზბეგის რაიონის მკვიდრთა ლექსები, წერილები, ჩა-
ნაწერები. ამ მხრივ პირველ ყოვლისა აღსანიშნავია ვეფხისტყაოსნის
ხალხური ვარიანტი — „ამბავი სამი მეგობრისა“ („დარიალი, 1966,
№ 88), რომელიც ხევში ჩაუწერია მიხ. მარსაგიშვილს. „დარიალის“ მო-
მდევნო ნომრებში (№№ 97, 98) ორ სავსე გვერდზე დაიბეჭდა ექიმ
ქეთევან ფიცხელაურის პოეტური ნაწარმოები „თქმულება შოთა რუს-
თაველზე (მოხეური ვარიანტი)“. მისი მოკლე შინაარსი ასეთია: შოთას
მამა ყოფილა ხელოსანი, რომელსაც ემარჯვებოდა ლექსების შეთხზვა.
ასევე პოეტური ნიჭით დაჯილდოებული შოთა თურმე სოფელში იზრ-
დებოდა, ხოლო როდესაც დაჯავკაცებულა, მეფის კარზე მიუწვევიათ
მგოსნად და მრჩევლად. იქ შეჰყვარებია მეფის ასული, რომელიც სხვა-
ზე ვაუთხოვებიათ. იმედგაცრუებულ ახალგაზრდა მგოსანს ბეთლემის

გამოქვაბულში შეუფარებია თავი. იქ ის უნახავს ერთ მოხვევე მწყემსს, რომელიც თურმე პოეტს თვეში ერთხელ უზიდავდა სანოვაგეს. შოთას ნისტვის უამბნია თავისი თავგადასავალი და თანაც უთხოვია მწყემსს აქ ყოფნას ნუ გაუმხელ მეფის მღვდელს, რომელიც მე დამეძებსო. მწყემსს შეუსრულებია მისი თხოვნა, მაგრამ საბოლოოდ მეფის შეიარაღებულ რაზმს მაინც მიუგნია მგოსნის ადგილსამყოფელისათვის და შოთა იქიდან ძალით წამოუყვანიათ.

ქ. ფიცხელაურის მიერ ლექსად შეთხზულ ამ ნაწარმოებს რედაქციამ წაუშლდვარა განმარტება, თითქოს ეს ამბავი ქ. ფიცხელაურს უამბო მისმა მამამ ივანე ფიცხელაურმა.

ივ. ფიცხელაურს დაწერილი აქვს ლექსები, პოემები, ხალხური თქმულებები და მოგონებები, რომლებიც ჩვენ გამოსაცემად მოვამზადეთ. მან რაც იცოდა, დაუწერლად არაფერს არ ტოვებდა. მის არქივში შეხედებით სრულიად უმნიშვნელო ამბების აღწერილობასაც კი, მაგრამ ის არსად არაფერს ამბობს ბეთლემში შოთას შეკედლების შესახებ. ეს სრულიად ბუნებრივია, ვინაიდან ხევში ასეთი თქმულება არ არსებობს და როგორც თვით ქეთევან ფიცხელაურმა 1966 წ. შვიდ ნოემბერს გვიოთხრა, მისთვის ეს არც მამას უამბნია. „თქმულება შოთა რუსთაველზე“ წარმოადგენს ქ. ფიცხელაურის საკუთარ პოეტურ თხზულებას, რომელსაც ხალხურ ზეპირსიტყვიერებასთან არავითარი კავშირი არა აქვს. ამდენად, ივანე ფიცხელაურის მთხრობლად დამოწმებით ქეთევან ფიცხელაურის ნაწარმოების, ხალხურობის დამტკიცების ცდა სხვა არაფერია, თუ არა ცდა მკითხველის მოტყუებისა სინამდვილის შეგნებული ფალსიფიკაციის გზით.

სამწუხაროდ, ზოგიერთმა უყოყმანოდ გაიზიარა რედაქციის ეს განმარტება. სულ მალე გაზეთი აქვეყნებს „გულამაჩუყებელ“ სტრიქონებს: „აკი შოთასაც ცოცხალს ხომ 800 წლის წინ ფეხი დაუდგამს მყინვარწვერის კალთებზე“ („დარიალი“, 1966, № 106). ამას მოჰყვა ვაქა გელაძის ლექსები იმის შესახებ, თუ როგორ უმზერდა ბეთლემის სენაკის სარკმლიდან „თმაშვეერცხლილი“ პოეტი ქარაფებსა და არწივებს და როგორ აწკრიალებდა ის ბეთლემის ზარებს (იხ. „დარიალი“, 1966, № 112).

როგორც ვხედავთ, გაზ. „დარიალის“ რედაქციამ არაფერი არ დაიშურა იმისათვის, რათა მკითხველისთვის თავს მოეხვია შ. რუსთაველის უდიდესი სახელის დამამცირებელი თავგადასავალი და გ. მირიანაშვილის ყალბი შენათხზი ბეთლემის შესახებ.

ბ. ბ უ ს ე ნ ი, რომელთაც ეს სათიბი ეკუთვნოდათ, პატრონიმიული სახელია ჩიბაშვილების გვარის ერთ-ერთი ნაწილისა. ისინი ამოწყვე-

ტილან. რაც შეეხება წერილს, რომელიც აქ გვხვდება, ეს მიგვიჩვენებს სათიბი ადგილის ფორმა-მოცულობაზე, რამდენადაც წერილი ნიშნავს ენოროსაც და პატარასაც.

7. ეს ტოპონიმი ორ სიტყვას შეიცავს — ბოსელსა და კარსა და იმ გარემოებაზე მიუთითებს, რომ სახნავი ნაკვეთი მდებარეობდა ბოსლის პირად „კარი“ ამ შემთხვევაში ბოსელთან სახნავი ადგილის მიმართების (სიახლოვის) მაჩვენებელია.

8. ბეკა ყოფილა გვარად არაბული. მას უვზო ადგილას პქონია სახნავი ნაკვეთი. ძნის ამოტანა რომ გაადვილებოდა, გზა კლდეში გაუჭრია და ამიტომ გზასაც მისი სახელი უწოდეს.

9. აქ ადრე ეკალიც მდგარა.

10. დღეს ეს ადგილი წარმოადგენს სასოფლო საქოვარს. ადრე ყოფილა გია არაბულის სათიბი. ამიტომ არაბულები კოლმეურნეობის ჩამოყალიბებამდე ყოველთვის პრეტენზიას აცხადებდნენ ამ ადგილზე.

გიამას წვერის მისადგომებს (სახნავ-სათიბს) ეწოდება გიძირი, რაც მიაჩნიათ „გიამას წვერის ძირი“-ს შემოკლებულ გამოთქმად.

11. გიგია ყოფილა გვარად წიკლაური. ერთხანს ხევში გავრცელებულა ხმა, რომ გიგია თავის მძახალს (ქალის დედამთილს) ჰყვარობდა „კორის“ მოსპობის მიზნით გიგია გასულა წყალპირას (კომპალიეს ზატის ძირას), სამანი (გრძელი ქვა) ჩაუყუდებია მიწაში და სახალხოდ უთქვამს: თუ მე ჩავიდინე ეს ცოდვა, ღმერთმა მე მომიკითხოს ჩემი შთამომავლობითო, თუ არა და იმას, ვინც ტყუილად მომიგონაო.

გიგიას შთამომავლობა ამოწყვეტილა, რასაც ხალხი იმით ხსნის, რომ გიგია იყო დამნაშავე და სამანის ჩასმასთან დაკავშირებით თქმული წყევლა მასვე დაატყდაო. სამანი დღესაც უძრავად დგას და გატიალებული გიგიას სახელიც მან შემოგვინახა.

12. დიდსაბინო ნიშნავს დიდ საბინაოს, ე. ი. ადგილს, სადაც ღამით ცხვრის ფარას აყენებდნენ, რამდენადაც ხევში ბინა ეწოდება არა მარტო საცხოვრებელ ნაგებობას, არამედ ღია ცისქვეშ საქონლის სადგომსაც. ბინას ეძახიან აგრეთვე მწყემსის სათბილო და საწვიმარ ტანსაცმელსაც (ქურქს, ნაბადს, ყისინას...).

13. სოფ. გერგეტის გზის პირად ძვეს დიდი ლოდი, რაზედაც მივეითითებს მისი სახელწოდება, მაგრამ მისი მნაშენელობა სიდიდეში როდია. ხალხი მას სხვა ქვებისაგან იმით გამოარჩევს, რომ მასთან გარკვეულ რიტუალს ასრულებდნენ ახალწელს, როდესაც სამების

დეკანოზები სოფ. სტეფანწმინდაში (ყაზბეგში) ხეთაგურებს დასაწყისად
ლობნებდნენ და უკან გამობრუნდებოდნენ.

14. დოქტორი მდებარეობს გერგეტ-ფანშეტის სპირიტუალურ
საზღვარზე. აქ შემორჩენილია ნასახლარები და საქონლის სასაწყობო
ბაჟის ნაშთები. მიუთითებენ, რომ აქ უცხოვრიათ წმინდა სამების ამშე-
ნებელ კალატოზებს. აქედანვე სამებადვე გატანილი ყოფილა სამარხი-
ლე გზა და ხარებით უზიდიათ თლილი ქვა, რომელიც დოქტორში
მოიპოვება.

15. ეხოუნდა იყოს ახო-ს დამახინჯებული გამოთქმა (შდრ. ხურ-
თისის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 4).

16. შესაძლებელია ეს იყოს ვერხოვანაჰ-ს დამახინჯებული გამოთ-
ქმა და აქ ადრე ყოფილიყო ვერხვის ტყე, რაც ესოდენ კარგად ხარობს
გერგეტის მიდამოებში.

17. შდრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 14.

18. ეგუა წიკლაური ყოფილა განთქმული მონადირე. იგი გვე-
ლინება წიკლაურების ერთ-ერთი პატრონიმის — ეგუეთ (ეგუე-
ნი) ეპონიმიად. კლდეს, სადაც ის ჯიხვებს უსაფრღებოდა, შეარქვეს
ეგუაჰს ქედი.

19. იგულისხმება ფირნის ველის ქვემოთ მდებარე საძოვრები.

20. ვაჩილა (უაქილა) არის იგივე ელია (შდრ. ხევის სათავე-
ების ტოპონიმიკა, შენიშვნა 17; თოთის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 7). რო-
გორც ჩანს, ეს სათიბი, როგორც ხატის მამული, ამ სალოცავის სა-
ხელზე არსებობდა და მისი სახელწოდებაც აქედან უნდა მომდინარე-
ობდეს.

21. ეს დავაკებული ადგილი სოფ. გერგეტის ჩრდილო-დასავლეთით
მდებარეობს, შდ. ჩხრის პირად. იქ ერთხანს უცხოვრიათ ჩიბაშვილებს.

22. ზემოსოფელი ეწოდება ადგილს სოფ. გერგეტის სამხრეთ-
დასავლეთით, სადაც შემონახულია ნახევრად ჩამონგრეული ზურგიანი
კოშკი. იქვე არის სალოცავი — ე. წ. ზემოსოფლის ყველა-
წმინდა. როგორც მისი სახელწოდებიდანაც ნათლად ჩანს, იგი წარ-
მოადგენდა ძველ სამოსახლოს. ხალხური გადმოცემით, აქ უცხოვ-
რიათ ირჯიაულებს, რომელთა ნაწილი თემს ამოუწყვეტია და
ნაწილი განუდევნია თემის წინაშე ჩადენილ დანაშაულებათა გამო.

23. ვინაიდან ლები (ლების შესახებ იხ. ფხელშე-გორისციხის
ტოპონიმიკა, შენიშვნა 52) გვხვდება თადიეთ (არაბულეები) სათიბში,
ამ ადგილს უწოდეს თადიეთსალებე. ერთხელ აქ დიდი უბედუ-
რება დატრიალებულა. არაბულეებს ჩამოსატანი ჰქონიათ 200 ძირი (ბუ-
ლული) თივა. სამუშაოდ გასულა ექვსი კაცი მათი ოჯახიდან და ექვსი
მეზობელი მიხმარებია. თითო კაცს გაუბია ორ-ორი თივა. როდესაც

12 კაცმა 24 თვე ადგილიდან დაძრა, გამოჰყოლია თოვლი და ეველი ნათვანი ზვავს დაუტანია. თაღით ოჯახს ათი ღლიური სახნავი (ქარანის უბე) გაუყიდა და როგორც თავისი ექვსი კაცს უნებურად სი მეზობლის ხარჯში (სუფრების დადგმაში) გაუღია ხმა-სასტყვეს ექვსი მეზობლის სისხლი სოფელმა არ გადაახდევინა თაღით, ვინაიდან ესინი დაიღუპნენ უნებურად.

24. სოფ. გერგეტში ხატის სახელზე არსებობდა 300 მარხილისუბის (ერთ მარხილისუბეში შედის 45 ძნა) სახნავი. აქედან 200 მარხილისუბის ადგილს ხნაედნენ სამების დეკანოზები და ამ მოსაველით ხევის თემს უმასპინძლებოდნენ ფერისცვალება დღეს-დანარჩენი 100 მარხილისუბის ნაკვეთები ყოფილა სამნათო (სასოფლო). სოფლის მნათე (მასპინძელი) მოხნავდა რა ამ ადგილებს, ვალდებული იყო სთელის გიორგობაზე სოფელს გამასპინძლებოდა.

ოცი წლის განმავლობაში გერგეტში ასეთ მასპინძლობას ეწეოდა და 100 მარხილისუბის ყანებსაც ხნავდა არ აბუღო (თაღით) ღარიბა. როგორც წესი, ყოველ სთელის გიორგობაზე ის სოფელს პატიეებდა. იწვევდა აგრეთვე თითო-ოროლა კაცს (ე. წ. მოთემის კაცებს) ხევის ყველა სოფლიდან.

ღარიბას როდესაც მეოცედ გაუშლია სუფრა, იქ მისელაზე უარი შეუთვლია სოფლის თავკაცს, 120 წლის ელანდი (აწკვეთ) ხუციშვილს. სოფლის მოპატივისთვის ელანდის უთქვამს: თემის კაცი ვინმე მოვიდესო. მისულან თემის კაცები და კიდევ უთხოვიათ ღარიბასთან მისელა. ელანდის მათთვის უთქვამს: როგორ გადმოვიდე. როდესაც ღარიბა ფიქრობს ხელი მოგვაწერიოსო და სასოფლო ადგილი დაისაკუთროსო. მოუსმენიათ რა ელანდის სიტყვა, თემის კაცებს ეს სხეებისთვისაც უცნობებიან და ხალხი გაქცეულა ღარიბას ოჯახიდან. როგორც შემდეგ გამოკვეულა, ელანდიმ ეს აზრი განგებ გაავრცელა, რათა ღარიბას ხელი აეღო სოფლის მასპინძლობაზე და ყანების მოხვნის უფლება გადასულიყო მისი (ელანდის) შვილების ხელში. ელანდის განზრახვა განუხორციელებელი დარჩენილა, ვინაიდან ეს ყანებიც სამების დეკანოზებს გადაეცათ და მათ დაეველათ სოფლისათვის მნათეობის (მასპინძლობის) გაწევა. სიკვდილის წინ ღარიბა ხალხს უდანაშაულოდ უცნია. დაუსაფლავებიათ ის სამების გალავნის მისადგომთან და როგორც წესი, თავსა და ფეხებთან („თავ-ფეკით“) ორი გრძელი „კაჭი“ (ფიქალი) ჩაუყუდებიათ. ღარიბას მიმართ მტრულად განწყობილ ელანდის შთამომავლობას აგრეთვე გაუვრცელებია ხმა, თითქოს ღარიბამ სიკვდილის წინ დატოვა ანდერძი: სამების გალავანში დამასაფლავეთ, თორემ სამარიდან ავდგები და შავ დღეს დაგაყენებთო.

კრემორწმუნე ხალხს ეს კი არ შეუხსრულებია, მაგრამ შიშით სამეზობლო ახლოს ფერდობზე მაინც დაუსაფლავებიათ იგი. ელანდის შთამომავლობა ცდილა ხალხი იმაშიც დაერწმუნებინა, თითქოს ღარიბას თავსა და ბოლოში დაყუდებული ორი ქვა წარმოადგენდა ღარიბასა და მისი შთამომავლობის სარისხეულო სამანს. როგორც ვხედავთ, ღარიბას საფლავის თავსა და ბოლოში დაყუდებული ქვები ხალხს მიაჩნია საფლავის ნიშებად, როგორც ეს საერთოდ ყველა საფლავს უკეთებდოდა. ამ ქვებისადმი თადიეთ სამანის წოდება მომდინარეობს ელანდისა და მისი შთამომავლობის მიერ ღარიბასადმი მტრული დამოკიდებულებიდან. ამდენად, ტოპონიმი თადიეთ სამანი პირობითი ხასიათისაა და ის რეალურ ვითარებას არ ასახავს.

25. შდრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 20.

26. იაგორ კაზალიკაშვილი იყო ცნობილი მთამსვლელი ყაზბეგიდან. მთამსვლელებმა მის პატივსაცემად მყინვარწვევრი გზაზე, მეტეოროლოგიური სადგურის ახლოს, ერთ-ერთ ადგილს უწოდეს იაგორას ნიში.

27. იობა ხუციშვილი ყოფილა ჰქუანაკლული, რის გამო ოჯახის გაყრის დროს მისთვის მამულის წილი არ მიუციათ. იობასთვის სოფელს სასოფლო ადგილიდან გამოუყვია 9-10 თივის სათიბი. მისი გარდაცვალების შემდეგ ამ ადგილს უწოდეს იობაძის სათიბი.

28. იასიაჲ (იასე) ყოფილა გვარად აბაზური. ეს გვარი ხევში აღარ არსებობს. იასეს ჰქონია 40 თივის სათიბი და პატარა სახნავი ნაკვეთი, რომლის მოსავალს თურმე იქვე მინდორზე ლეწავდა. ამიტომ შეურქმევეათ ამ ადგილისათვის იასიაძის კალო.

რაც შეეხება ტოპონიმ კალოვანს, ეს აქ ისეთივე შინაარსისაა, როგორც ხევის სხვა სოფლებში (შდრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 25).

29. შდრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 26.

30. შდრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 26.

31. კალატაის წყარო ნიშნავს კალატოზების წყაროს. თანახმად ხალხური გადმოცემისა, ამ წყაროს სვაძნენ და მის წყალს იყენებდნენ წმინდა სამების (XIII-XIV სს. ძეგლი) მშენებელი კალატოზები.

32. სოფლის თავში (სოფლიდან დასავლეთით) წმინდა სამების გზის პირად ფერდობზე მდგარ მცირე ზომის ერთნაეიან ბაზილიკაში ერეკლე მეორის დროს მღვდლად ყოფილა კუთარა სუჯაშვილი.

ლი, რისთვისაც ნაგებობას უწოდეს მისი სახელი. ნაკელსიარ/ად-
გილს დღემდე ეს სახელი შემორჩა.

33. შდრ. ფხელშე-გორისციხის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 174019კა

34. მას მეორენაირად ეწოდება სათიკნიაა. ძველად აქ მდგარა
ორი კოშკი. მათი ნანგრევები შემდეგ ქალების ხატად იქცა.

35. სახნავ ნაკვეთს ეს სახელი შეარქვეს ლამიანი ნიადაგის გა-
მო. ანალოგიური შინაარსის მქონეა ტოპონიმი ლამთქედი.

36. ლიჯე წარმოადგენს გერგეტელთა საჯოგე მთას. აქვე არის
დეკა, რომელსაც თურმე საწვავად იყენებდნენ ბეთლემის სავანეში
მცხოვრები ბერები. თანახმად ხალხური გადმოცემისა, ბერები ლიჯე-
შიც მდგარან. აქ თურმე არსებობს ხელოვნური გამოქვაბული, რომელ-
შიც შეიძლება ორ-სამ კაცს ეცხოვრა. გამოქვაბულს ჰქონია სარკმელი
და 20 სმ სიმაღლეზე ქვით ამოშენებული საწოლი.

37. ლიჯის კარების სხვა სახელწოდებებია აგრეთვე მარი-
ამ წმინდის კარი და მფონე რუვი. იგი წარმოადგენს ბეთ-
ლემის მიდამოთა ერთ-ერთ საინტერესო უბანს, რომელთანაც დაკავში-
რებულია ასკეტთა ცხოვრების მნიშვნელოვანი მომენტები. იქვე მდგარა
კოშკი — ე. წ. მეჯოგის ციხე, რომელსაც იყენებდნენ ჯოგის
გასარეკად მომხედური ქისტების წინააღმდეგ.

38. წიკლაურების ერთ-ერთი პატრონიმიის — ჯათიეთ სათიბში
ბლომად ყოფილა მეღიების სოროები. მეღიების ამ ბუნაგს უწოდეს
მეღის სათიბე.

39. მფონე რუვი იგივე ლიჯის კარები ან მარიამ-
წმინდის კარია. ტოპონიმ რუვის შესახებ იხ. ყანობის ტოპო-
ნიმიკა, შენიშვნა 37.

40. იგი მდებარეობს მეტეოროლოგიური სადგურის ახლოს. რო-
გორც იქ მყოფი გერგეტლების ნათქვამიდან ჩანს, ამ ქვაქვიშიან უდაბ-
ნოში ალაგ-ალაგ გვხვდება გვირილა. შემონახული ყოფილა პატარა ეკ-
ლესიისა და საცხოვრებელი ქოხების ნანგრევები და ქვის ჯვარი, რო-
მელსაც ერთი მეტრი სიმაღლე ჰქონია და სიგანეც ერთი მეტრი. ად-
გილობრივთა რწმენით, ეს თლილი ქვის ჯვარი აქ დაუდგამს ანდრია
პირველწოდებულს. მშრალი წყობით ნაგები ეკლესია და ბერების
საცხოვრებელი ქოხები გადახურული ყოფილა ბრტყელ სიპებით,
რომლებიც მარტულელათი (ერთი ხარით) უზიდიათ თოფის მთიდან —
საბერწე და ნ. სიპების ქვეშ ხეებად და ჰერად გამოუყენებიათ
ადგილობრივი ლვია. ნაბერალის ზემოთაა (დაახლ. 1 კმ) ცნო-
ბილი ბეთლემის ქობი თავისი კარებითა და ჯაქვით. ნაბერალ-
ნი რომ ბერების სამყოფს წარმოადგენდა, ეს პირველ რიგში მისივე
სახელწოდებიდან ჩანს.

41. შდრ. ყანობის ტოპონიმია, შენიშვნა 45.

42. პეტენი პატრონიმიული სახელია ქისტურების ეტიმოლოგიაში აღნიშნულია, რომელიც ამჟამად დასახლებულია, ადრე წარმოადგენდა სახნავს. თავდაპირველად ის ყოფილა ირჯიაულებისა (იხ. შენიშვნა 22). ირჯიაულების დამარცხების საქმეში თავი გამოუჩენიათ ქისტურებს, რისთვისაც თემს მათთვის მიუცია ირჯიაულების ადგილი.

43. შდრ. ყანობის ტოპონიმია, შენიშვნა 33.

44. პოლიენი პატრონიმიული სახელია ხუციშვილების ერთ-ერთი ნაწილისა, რომელთაც ეს წყარო და სათიბი ეკუთვნოდათ.

45. შდრ. ყანობის ტოპონიმია, შენიშვნა 37.

46. შდრ. ყანობის ტოპონიმია, შენიშვნა 37.

47. შდრ. ყანობის ტოპონიმია, შენიშვნა 3.

48. შდრ. ყანობის ტოპონიმია, შენიშვნა 37.

49. ამ ტოპონიმის შინაარსი ხალხისთვის უცნობია. შესაძლებელია აქ როდისმე მიწაში იპოვეს ნამარხი (არქეოლოგიური) ქოთნები და ეს სახელი ამიტომ უწოდეს. დასაშვებია ისიც, რომ აქ ყოფილიყო ქოთნების დასამზადებლად ვარგისი თიხა და ადგილის სახელწოდებაც ამასთან იყოს დაკავშირებული.

50. „დუცი (Heracleum Sp.) ბოტან. მთის მცენარე ჭოლგოსანთა ოჯახისა, აქვს ყრუ ღერო, დანაკეთული ფოთლები და ჭოლგად შეკრებილი ყვავილები. ჭერქებშემოფეცქვნილს ჰამენ მთაში“ (ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, III, თბილისი, 1953, გვ. 1242). იმ ადგილს, სადაც დუცი ჰარბადაა გავრცელებული, სოფ. გერგეტში ეწოდება სალუცია. ეს ტოპონიმი ასეთივე შინაარსით გვხვდება სოფ. სიონსა და სოფ. კარკუნის ტოპონიმიაში.

51. ხალხური გადმოცემით, სიკვდილს გადარჩენილი ირჯიაულები (იხ. შენიშვნა 22) შესდგომიან ფერდობს. მღევარს მათთვის კიდევ უსროლია ისრები და მოკლულები დაბლა რუვში (ღელეში) ჩამოგორებულან. ამიტომ მისთვის დაურქმევიათ საგორავთ რუვი.

52. ერთ-ერთ მზვარე ადგილს ტყის ახლოს, სადაც არსებობს გამოჭეხილი და სადაც საახალწლოდ ლუდს ხარშავდნენ, ეწოდება სალუდის კარი. აქვე ინახებოდა სპილენძის დიდი ქვაბი. აქედან გამოტანილ ლუდს სვამდნენ გერგეტლები იმის შემდეგ, რაც სტეფანწმინდაში (ყაზბეგში) ახალწელს მიულოცავდნენ თემის წინაშე დიდად დამსახურებულ ხეთაგურებს და სამების დეკანოზები დაამწყალოებდნენ მათ.

53. სათრევი ეწოდება თივებისა და შეშის ჩამოსათრევ გზას მთაში.

54. მთაში იზრდება მცენარე, რომელიც ისხამს ჩიტის კერცხზე უფრო მოზრდილ ნაყოფს. ფორმით ეს ნაყოფი წააგავს ჩიტის კერცხს, სხეულში ეწოდება კ ი ტ რ ი კ ო მ ბ ა ლ ა ა ნ ჩ უ გ უ კ ი ტ რ ი კ ა მ ც ე ნ ა რ ი ს გავრცელების არეს გერგეტში შეარქვეს ს ა კ ი ტ რ ი ა მ. ასეთსავე ადგილს სოფ. სნოში ეწოდება ს ა კ ი ტ რ ე ნ ი, ხოლო სოფ. კარკუჩაში — ს ა კ ი ტ რ ი ა მ.

- 55. შღრ. ფხელშე-გორისციხის ტოპონიმიკა, შენიშენა 52.
- 56. შღრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშენა 33.
- 57. შღრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშენა 3.
- 58. შღრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშენა 3.
- 59. შღრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშენა 3.

60. ეს არის სანადირო, კლდოვანი ადგილი. როგორც მთხრობლებმა აღნიშნეს, იქ მხოლოდ ძაღლი და ნადირი იკიდებს ფეხს. ამიტომ, ამ მიუღდგომელსა და უსარგებლო ადგილს უწოდეს ს ა ძ ა ლ ლ ე.

61. გერგეტში 1922 წელს უცდიათ საბაგირო გზის გაქიმვა ს ა გ უ ლ ე ბ ლ ი დ ა ნ (თივის დასაყენებელი ადგილიდან) ო ქ ა რ ე შ ა მ დ ე, თივების ადვილად ჩამოტანის მიზნით. ეს ვერ განახორციელეს, ხოლო ადგილს, სადაც სათანადო მოწყობილობა იდგა, შეარქვეს ამ მოწყობილობის („სტანოკის“) სახელი.

62. ს ა ბ რ ო ლ ი ა მ ეწოდება ადგილს, სადაც მოიპოვება მთის ბროლი.

- 63. შღრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშენა 37.
- 64. შღრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშენა 37.

65. ეს გზა მიემართება მთის ფერდობებზე. იწყება ღ ე ქ ი ა დ ა ნ, გადადის კ ა რ თ ა ნ ა ზ ე, ძ ა ბ ი ა მ ს (ძ ა ი ა ს) ფ ე რ დ ზ ე, ხ ა ტ ი ს წ ყ ა რ ო ზ ე და მიდის ხ ა ტ ი ს მ ი ნ დ ო რ ზ ე, ე. ი. იქ, სადაც აღმართულია წმინდა სამების ტაძარი. როგორც ხალხური გადმოცემა მოგვითხრობს, წმინდა სამების ასაშენებლად თლილი ქვა ღექიადან ამ აღმართით უზიდიათ მარხილში შებმული ხარებით. ამიტომ ეწოდება მას ს ა კ ა რ მ ა რ კ ი ლ ე გ ზ ა.

66. შღრ. ფხელშე-გორისციხის ტოპონიმიკა, შენიშენა 67.

67. სათბე ადგილს, რომელიც ტეფია ჩიბაშვილს ეკუთვნოდა და რომლის ახლო მდებარე გამოქვაბულში სოფელი ლუდს ადუღებდა, შეირენაირად ეწოდება ს ა ლ უ დ ი ს კ ა რ ი (იხ. შენიშენა 52).

68. ვერ მოხერხდა იმის დადგენა, თუ როდიდან შემოიხიზნა ეს რუსული სიტყვა გერგეტის ტოპონიმიკაში.

- 69. შღრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშენა 40.
- 70. შღრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშენა 41.

71. სათიბისადმი ამ სახელის შერქმევის მიზეზია ფიქალ კლდე
თან (ფიქარკლდე = ფიქალკლდე) მისი ახლო მდებარეობის გამო

72. შდრ. ყანობის ტოპონიმია, შენიშვნა 42.

73. ქობი წარმოადგენს ნასოფლარს. ამ სახელწოდებითაა ცნობილი აგრეთვე ნასოფლარის მიდამოები — სათიბ-სამოვრები და ყოფილა სახნავი ნაკვეთები. ყოფილი სოფლის სახელიდანვეა წარმოებული ისეთი ტოპონიმებიც, როგორიცაა ქობის ძირნი, ქობიმთა (ე. ი. ქობის მთა), ქობირუვი (ქობის რუვი), ქობიმზორე (ქობის მზვარე), ქობის ბეთლემი, ქობთციხე (ქობის ციხე), ქობთვაკე.

ქობში უცხოვრიათ ჩიბაშვილებსა და ჩონიაშვილებს. შემდეგ ჩიბაშვილები გადასულან ვაკე კოლტეშთა და აქედან გერგეტში, ხოლო ჩონიაშვილები — ფანშეტში. სოფ. ქობი (ქვაბი, ქუაბი) იხსენიება ისტორიულ დოკუმენტებში, როგორც წმინდა სამების სახელზე არსებული საეკლესიო სოფელი. 1484 წელს წმინდა სამების ეკლესიისთვის სოფ. ქუაბი შეუწირავს ქართლის უცნობ მეფე ვახტანგს (გიორგი მერვის შვილს), ხოლო შემდეგ ეს შეწირულება განუახლებია ერეკლე მეორეს. ერეკლეს შეწირულების წიგნში (1765 წ.) ქუაბის ნაცვლად წერია ქვაბი (იხ. ქ. შარაშიძე, გვ. 266, 286).

როგორც ვხედავთ, XVIII საუკუნის მიწურულს ქობი ჯერ კიდევ დასახლებული იყო, რამდენადაც ის სოფლად მოიხსენიება.

ხალხური გადმოცემის მიხედვითაც, ქობიდან მოსახლეობის აყრა და სოფლის მიტოვება ერეკლე მეორის დროს მომხდარა.

XIX საუკუნეში ამ ნასოფლარის ახლოს, მისგან ჩრდილოეთით, ქობთ ვაკეზე ყაზბეგებს დაუსახლებიათ ოსები, რომელთა დასახლარები დღემდეა შემორჩენილი. ყაზბეგებს ასეთ თვითნებობას ადგილის შიტაცებაში არ შერიგებიან გერგეტლები და მათ ოსები აქედან გაუძევებიათ.

ენიიდან არსებობს ძველი ნასოფლარი, სადაც ცხოვრობდნენ მოხვევები, ხოლო მის გვერდით XIX საუკუნეში გაჩნდა ოსთა ახალშენიც. ამის გამო ისტორიულად არსებულ სოფელს შეარქვეს ძველ ქობაჲ, ხოლო მის ახლო მდებარე სათიბ ტერიტორიას — ძველი ქობნი, რითაც ძველ დასახლებას გამოყოფენ ოსთა ახალი ნასოფლარისაგან, ე. წ. ქობთ ვაკისაგან.

74. იხ. შენიშვნა 2.

75. როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ (იხ. შენიშვნა 65), დეკიაჲ წარმოადგენდა ქვის საბადოს, საიდანაც ეზიდებოდნენ თლილ ქვას სამების ტაძრის მშენებლობის დროს. ეს ადგილი საინტერესოა იმ მხრივაც,

რომ მის ქედზე შემონახული ყოფილა 4 ნასახლარა. ხალხური ვერსიით
შით, აქ უცხოვრიათ იმ მუშებს, რომლებიც სამეზბისთვის თლიდნენ ქვას.

76. შღრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 43.

ეროვნული

77. ადგილი, სადაც ყაზბეგების ცხვარი იდგა.

ნიმუში

78. ყ ა ზ ი ე ნ ი, რომელთაც ეს სათიბი ეჭირათ, პატრონიმიული
სახელია ყაზბეგელი ღუღუშაურების ერთ-ერთი ნაწილისა.

79. შღრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 46.

80. შღრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 46.

81. შღრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 46.

82. ეს სათიბი ადგილი ეკუთვნოდათ გერგეტელი არაბულების კა-
ბილეთ პატრონიმიას. შემდეგ ის მიუყვდიათ ყაზბეგელი შადურე-
ბისათვის. შადურების ერთ-ერთი ნაწილის პატრონიმიული სახელი იყო
შ ი ბ ლ ი ე ნ ი. რა დღიდანაც კაბილეთ სათიბი მოექცა შიბლიეთ ხელში,
მას უწოდეს შ ი ბ ლ ი ე თ რ უ ე ი.

83. შღრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 47.

84. შღრ. ხურთისის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 55.

85. შღრ. ხურთისის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 55.

86. შღრ. ხურთისის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 55.

87. შღრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 47.

88. შღრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 48.

89. იხ. შენიშვნა 73.

90. იხ. შენიშვნა 73.

91. მთხრობლების განმარტებით, ძ ა ბ ი ა არის იგივე ძ ა ი. ძაი სუ-
ჯაშვილი იხსენიება XVIII საუკუნის სტატისტიკურ აღწერილობაში (იხ.
მასალანი საქართველოს სტატისტიკურის აღწერილობისა მეფერამეტრ
საუკუნეში, ე. თაყაიშვილის გამოცემა, თბილისი, 1907, გვ. 407). ძაის
შთამომავლობას გერგეტში ეწოდება ძ ა ი ა ნ ი. მთხრობლებს შიანნი-
ათ, რომ ძაბია არის დამახინჯებული სახელი ძაიასი, რის გამო იმ ად-
გილსაც, რომელიც ეკუთვნოდა ძაიას, დაარქვეს ძ ა ბ ი ა ე ს ფ ე რ დ ი.

92. შღრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 54.

93. შღრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 54.

94. შღრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 54.

95. შღრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 54.

96. შღრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 54.

97. შღრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 43.

98. შღრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 55.

99. ტოპონიმ ჯ ო რ ნ ი-ს შესახებ იხ. ხურთისის ტოპონიმიკა, შე-
ნიშვნა 18. ეს ადგილი გერგეტში ბერების სადგომი ყოფილა.

100. ჯანუყენი პატრონიმიული სახელია სწოველი ლუღუღა, რების ერთ-ერთი ნაწილისა, რომელნიც იწერებიან ჯანუყენი ქისილა ჯანუყაშვილი მწყემსად მდგარა გერგეტში, რომელთა თურმე აყენებდა გამოქვაბულში. ამ ადგილს გერგეტში ეწოდება მგვრგალ ეკალი, ხოლო გამოქვაბულს — მგვრგალ ეკალთ ქობი. იმის შემდეგ, რაც ქისილა ჯანუყაშვილს ეს გამოქვაბული ღამის ბინად გაუჩენია, დაურქმევიათ მისთვის ჯანუყეთ ქობი.

101. შდრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშენა 37.

102 შდრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშენა 56.

103. შდრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშენა 58.

ც დ ო

1. სოფ. ცდო მდებარეობს დარიალის ხეობაში, მდ. თერგის მარცხენი, კლდოვან პლატოზე. ამ სოფელში ცხოვრობენ წიკლაურები და ზაგაშვილები. უმრავლესობას შეადგენენ წიკლაურები, რის გამო ლიტერატურასა და რუკებზე სოფლის სახელწოდებად გვხვდება წიკლაური, სევე, როგორც ლუღუშაურების ხალხმრავალი საგვარეულოს სახელის მიხედვით ლუღუშაურის ხეობა შეარქვეს სწოს ხეობას (შდრ. სწოს ტოპონიმიკა, შენიშენა 1).

ხევში სოფ. ცდოს წიკლაურს არავინ უწოდებს. ისტორიულადაც მას ერქვა ცდო. როგორც გერგეტელ საყდრიშვილთა XV საუკუნის საბუთი გვაუწყებს, სამების მძევლებად სხვებთან ერთად გაუშვესებით „ცდოთ გიშელი და ბარზანდელი“ (ქ. შარაშიძე, გვ. 271).

2. გამორიცხული არ არის შესაძლებლობა, რომ ამ ადგილას ოდესმე ბლის ხეები მდგარიყო და ამის გამო იყოს შემონახული ეს ტოპონიმი.

3. თანახმად ხალხური გადმოცემისა, სოფელში ქოლერა გავრცელებულა, შეშინებული ხალხი გახიზნულა, ხოლო საქონლის სადგომი ბოსლები ამ ადგილას აუშენებიათ. ოდესღაც არსებულ ბოსლებთან სოფ. მდებარე ნაკვეთს თითქოს ამიტომ შემორჩა ეს სახელწოდება. აღნიშნული ტოპონიმის შინაარსი ნათლად ჩანს გერგეტის ტოპონიმიკიდან (შდრ. შენიშენა 7).

4. შდრ. ზურთისის ტოპონიმიკა, შენიშენა 9.

5. ამჟამად ეს ბორცვი სათიბ-საძოვარია. ადრე აქ ხალხს უცხოვრია, რაზედაც მიგვიითებებს შემორჩენილი ნასახლარები.

6. ადგილს, სადაც ეს წყარო გამოდის, ეწოდება ჩხამოვანა (ამ ტოპონიმის შესახებ იხ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშენა 48), ხოლო წყაროს — ჩხამოვანას წყარო. ეს წყარო ძალიან ჰყვარებია

გიგია წიკლაურს. გიგიას გარდაცვალების შემდეგ წყარო მის დედას უკუბრუნებია შვილის სახელზე, რისთვისაც მას უწოდეს გიგია და წყარო.

7. გოთიენი სახელია წიკლაურების ერთ-ერთი პატრონიმისა, რომელთაც ეს რუვი ეკუთვნოდათ. რუვის შესახებ იხ. ყანობის ტობონიმიკა, შენიშვნა 37.

8. ეს გამოქვაბული მდებარეობს სოფ. ცდოს ძირას, კლდეში, რომელიც გადმოჰყურებს მის ქვეშ გაპრილ საქართველოს სამხედრო გზასა და მჭუხარე თერგს. აქ იღებდნენ ანდეზიტის ქვას. ქვის ასაფეთქებელ დინამიტს ინახავდნენ ზემოხსენებულ გამოქვაბულში, რომელსაც დარაჯობდა სოფ. ცდოში მცხოვრები ეფრემა ივანეს ძე წიკლაური. ვინაიდან გამოქვაბულში ინახებოდა ასაფეთქებელი ნივთიერება (ე. წ. წამალი), ზოლო მისი დაცვა დავალებული ჰქონდა ეფრემ წიკლაურს, ამიტომ ამ გამოქვაბულს შეარქვეს როგორც ეფრემა დას ქობი, ისე საწამლია და ქობი.

9. ზალიენი, რომელთაც ადრე ცდოში ეს ადგილი ეჭირათ, სახელია ყაზბეგელი ჩოფიკაშვილების ერთ-ერთი პატრონიმიისა. ზალიეთ სათიბი უყიდიათ წიკლაურების (ჩოფანეთ) დიდ ოჯახს—ე. წ. დიდ ჩოფანეთ.

10. ეს ადგილი მდებარეობს სოფ. ცდოს საურმე გზის მარცხნივ. თანახმად ხალხური გადმოცემისა, ერთ-ერთი შემოსევის დროს თათრებს მარცხი განუცდიათ, ისინი მოხვედრეს დაუხოციათ და ერთ სანარბში ჩაუყრიათ.

11. ადგილს, სადაც ივასებეთ (წიკლაურების ერთ-ერთი ნაწილის) ცხვარი ბალახობდა და ღამითაც ბინად იდგა, უწოდეს ივასებეთ ნაბინავარი. ტერმინი ნაბინავარი ამ შემთხვევაში არ გულისხმობს ხალხის საბინადრო ადგილს. იგი მხოლოდ ცხვრის საძოვრისა და სადგომი ადგილის აღმნიშვნელია.

12. შდრ. ყანობის ტობონიმიკა, შენიშვნა 25.

13. საკეცეთ ში ანდეზიტის დამუშავების დროს ამ გამოქვაბულს იყენებდნენ სამუშაო იარაღის დასაწყობად.

14. შდრ. ყანობის ტობონიმიკა, შენიშვნა 37.

15. როგორც მთხრობლებმა განმარტეს, ადრე აქ ყოფილა ტყე. ნოკრილ შეშას თურმე ამ ქედზე აგებდნენ თოვლის მოსვლამდე, ზოლო შემდეგ თოვლზე დააცურებდნენ. ასე აგებულ შეშას მოხეურად ეწოდება ჩაღდი, ზოლო ადგილს, სადაც შეშის ჩაღდები იდგა, შეარქვეს საჩაღდე ქედი.

16. გამოქვაბულს, სადაც თოფის წამლის მასალას (ლებს) პოულობდნენ და ამზადებდნენ, ეწოდება საწამლია და ქობი.

- 17. შდრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 3.
- 18. იხ. დარიალის ხეობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 15.
- 19. ეს ადგილი ადრე ეკირათ გერგეტელ ჩიბაშვილებს.

გაუთხოვებიათ ცდოში წიკლაურზე და სათიბი მზითვად მიუციათ. ამ დღიდან ქობიმთა, რომელიც მდებარეობს ყოფილი სოფ. ქობის ტერიტორიაზე, გადავიდა ცდოველთა ხელში.

- 20. იხ. დარიალის ხეობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 17 და ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 37.

21. საძოვარ ადგილს, სადაც წყაროც გადმოჩუხჩუხებს და სადაც შიუკა წიკლაური ცხვარს აბალახებდა და აბინაევებდა, ეწოდება შიუკა დას წყარო ანდა შიუკა დას ნაბინაევარი.

- 22. შდრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 48.
- 23. იხ. შენიშვნა 6.

- 24. შდრ. ხურთისის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 55.

25. ამ ტერიტორიაზე არის სათიბი, საძოვარი, ტყე და გამოქვაბული. ტყე ადრე ყოფილა სოფ. გველეთისა. შემდეგ უყიდია ცდოველ ეკო წიკლაურს, რის შედეგად იგი იქცა საოჯახო საკუთრებად, რაც გამონაკლის შემთხვევად უნდა ჩაითვალოს, რამდენადაც საოჯახო საკუთრებაში ტყის არსებობა ხევისათვის დამახასიათებელ მოვლენას არ წარმოადგენდა. ტყე იყო გვარის, ანდა სოფლის ხელში.

26. წიკლაურებმა ეს 12 თივის ბულულის სათიბი ადგილი მზითვად მისცეს ყაზბეგში ჩოფიკაშვილზე გათხოვილ ქალს. ამ დღიდან ყაზბეგლებმა უწოდეს ცდოვისელი, რაც მანიშნებელია იმისა, რომ ადრე ცდოველებისა იყო. მდებარეობს იგი ცდოს ძირს ქალაზე.

- 27. შდრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 55.
- 28. შდრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 57.
- 29. შდრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 58.
- 30. შდრ. ხურთისის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 18.

გ ვ ე ლ ე თ ი

1: სოფ. გველეთი მდებარეობს დარიალის ხეობაში, ყაზბეგიდან ჩრდილოეთით მე-8 კილომეტრზე, მდ. თერგის მარცხენა სანაპიროზე.

გერგეტელ საყდარიშვილთა XV ს. საბუთში ხევის სასაზღვრო პუნქტებად ნაჩვენებია სამხრეთიდან სოფ. კობი, ხოლო ჩრდილოეთიდან სოფ. გველეთი.

გველეთიდან სამებისთვის მძევლებიცაა დასახელებული: [...ანი] და ხარსილაჲ (ქ. შარაშიძე, გვ. 271).

ვახუშტის აღწერილობით, „გერგეთს ქვეით, ჩრდილოთკენ, დასაველეთიდან ერთვის ქვეთ გელათისა, ძველად ესრეთ წოდებული

დაბისა ამის სახელი, ხოლო აწ უწოდებენ გველეთს (ვახუშტის აღწერა..., გვ. 67).

გასულ საუკუნეში ამ სოფელში ცხოვრობდნენ აქ მცხოვრები ინგუშები, რომლებსაც მოხვევები ეძახიან ქისტებს (ქისტებს). სახელდასხვა მიზეზების გამო, მეფის ხელისუფლების გადაწყვეტილებით, ისინი აქედან გადაასახლეს. დატოვეს მხოლოდ ხუთი კომლი ბეზურტანოვები — სახელგანთქმული მთამსვლელები და მონადირეები. დღეს მათი მოდგმიდან მხოლოდ ორი კომლია დარჩენილი: იაკობ ინალყას ძე ბეზურტანოვი და გირი მახამეთის ძე ბეზურტანოვი. მოსახლეობის უმრავლესობას შეადგენენ სოფ. ცდოდან და სოფ. ყაზბეგიდან 1944 წლიდან ჩასახლებული მოხვევები, 15-მდე კომლი.

გველეთში ინგუშების ხანგრძლივად ცხოვრებამ თავისი კვალი დააჩვენა სოფლის ტოპონიმისა და ინგუშების აქედან წასვლის გამო მათ ენაზე არსებული ბევრი ტოპონიმი დაეიწყებას მიეცა. ადგილების ინგუშურ სახელწოდებებს, რომლებიც აქ მცხოვრებთ ჯერ კიდევ ახსოვთ, შენიშვნებში ქვემოთ მოვიხსენიებთ.

2. ეს ნაკვეთი ეკუთვნოდა გველეთელ ბორძა ბეზურტანოვს. ბორძა დასყანის ინგუშური შესატყვისია ბორძყა. გველეთური ინგუშურის მიხედვით, ყაარის ყანის სახელწოდება. ჭარიახის ხეობის ინგუშები კი ყანას უწოდებენ კა-ს. კა-ს მაგივრად ყა-ს ხმარება გველეთში ქართულის გავლენის შედეგია.

3. იხ. დარიალის ხეობის ტოპონიმია, შენიშვნა 23.

4. დაბა დას შესახებ, რომლის ინგუშური შესატყვისია დაბ, იხ. დარიალის ხეობის ტოპონიმია, შენიშვნა 22.

5. დაყბოს არის იგივე ინგუშური დააყბოს, რომელიც შედგება ორი სიტყვისაგან: დააყ ნიშნავს, ნაწილს, ხოლო ბოს იხმარება ადგილის აღსანიშნავად. სიტყვასიტყვით დააყბოს ნიშნავს ადგილის ნაწილს.

6. ცდოში მცხოვრები ზაგაშვილების პატრონიმიული სახელია ზაგენი. მათ ოდესღაც უცხოვრიათ გველეთში, სადაც შემონახულია ზავთ ნასახლარები. იქვე ყოფილა მათი სასაფლაოც.

7. მწყაროს ინგუშები ეძახიან წყოარს. ინგუშურად წყოარ ეწოდება წყაროს.

8. ორწყალშუას ინგუშური შესატყვისია შინხიიუყიე (შენ = ორი, ხი = წყალი, იუყიე = შუა).

9. სემლისას ინგუშურად ეწოდება წუტი, რაც სიტყვასიტყვით ნიშნავს სალოცავზედას, ზედა სალოცავს (წუ-სალოცავი, ტი-ზედა).

10. სოფლის ახლოს არსებობს ორი ტბა. მათ ირგვლივ მდებარე ადგილებს შეარქვეს ტ ბ ე ბ ი. ამ ტოპონიმის ინგუშური შესატყვისია ქ მ ი შ.

11. ადგილს, სადაც ქუბი (ყოლო) გვხვდება, ეწოდება ქ უ ბ ა ა (შდრ. დარიალის ხეობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 24). ქართულის გავლენით ინგუშთა გამოთქმაში გვაქვს ქ უ ბ.

12. ამ სალოცავს ინგუშურად ეწოდება თ უ შ ო ლ ტ ი, რომლის ქართული თარგმანია ხ ა ტ ი (ს ა ლ ო ც ა ვ ი) ზ ე მ ო (თ უ შ ო ლ = სალოცავი, ტ ი = ზემო)

13. იხ. დარიალის ხეობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 25.

14. ამ სათიბი ადგილის ინგუშური სახელწოდებაა კ ე რ ბ ე ტ (კ ე რ = წისქვილი, ბ ე ტ = მინდორი, ადგილი).

15. შდრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 55.

16. ხ რ ე კ ს გველეთელი ინგუშები ეძახიან ხ ა რ თ - ს.

17. საძოვარ მთას და მყინვარწვერზე ამსვლელთა ერთ-ერთ შესასვენებელ ადგილს, 'სადაც ქობიც (ХИЖИНА) მდგარა, უწოდეს ხ ი ე ი ნ კ ა ა.

დ ა რ ი ა ლ ი ს ხ ე ო ბ ა

1. ეს პატარა მდინარე ძალიან დიდდება წვიმიან ამინდში. მის ღრმა და ვიწრო კალაპოტში იწრიტება ყუროს მწვერვალის, ფერდობებისა და ხეების ჩამონადენი წყალი. ამავე კალაპოტში ზვავდება წყლით გაყვლილი შავთიხა მიწა და იქმნება საშინელი ღვარცოფი. ის დიდი სიჩქარით მოექანება და მოატივტივებს უზარმაზარ ლოდებს. ყუროს მოპირდაპირე მხარეს, მყინვარწვერიდან ასეთივე დაქანებით მოედინება საკმაოდ მოზრდილი მდინარე ჩხერი. ორივე ეს მდინარე ერთმეორეს პირისპირ ხედებიან მდ. თერგში. ერთდროულად ამ ორი ღვარცოფის შეჯახებას რამდენიმე ხნით არაერთხელ შეუგუებებია დაუდგარი თერგი, რომელიც განსაკუთრებით დიდი სიჩქარით დარიალის ხეობაში სწორედ ამ ადგილიდან ეშვება.

საქართველოს სამხედრო გზის გაფართოებამდე გზა ყაზბეგიდან ჩრდილოეთისაკენ ყუროზე გავლით, მდ. თერგის მარჯვენა მხარეზე მიემართებოდა. ყუროს ადიდება იწვევდა გზის დაზიანებას და ზოგჯერ მოძრაობის შეჩერებას. ადიდებული ყუროს გადალახვა არამც თუ ცხენით, არამედ ტანკითაც კი შეუძლებელია. ამიტომ დაარქვეს მას რუსმა მოგზაურებმა „Бешеная балка“. ალ. პუშკინს ყუროზე კარგ ამინდში გამოუვლია: „Недалеко от селения Казбек переехали мы через Бешеную балку—овраг, во время сильных дождей превращаю-

მოსახრელი რტოების სიმრავლის გამო შეურქმევეით ამ ადგილისათვის
სამშვილდე რუკი (ტოპონიმ რუკის შესახებ იხ. ყანაბერიძის
პონიმიკა, შენიშვნა 37).

5. მიცვალებულის სახელის უკვდავყოფის მიზნით ხევში ერთ-ერთ
ჩვეულებად მიღებული იყო მიცვალებულის სახელზე წყაროს აშენება.
ციხლარის საზამთრო საძოვრებზე ყოფნისას გარდაცვლილი მეცხვარის
— ილიკო ივანეს ძე ფიცხელაურის სახელზე დარიალის
ხეობაში (მდ. დევდორაკის პირდაპირ, საქართველოს სამხედრო გზის
მარჯვენა მხარეზე) წყარო აუშენებიათ და მისთვის ილიკოს სახელი და-
ურქმევეით ილიკოს ამხანაგებს, ყაზბეგელ მეცხვარეებს. გ. მირიანა-
შვილს რომ ჰკითხოთ, ამ „წყაროს მოხევეებმა“ ილიკოს წყარო „ილია
კავკავაძის პატივსაცემად შეარქვეს“ (იხ. გაზ. „დარიალი“, 1965, № 30),
რაც აშკარა სიყალბეა.

ანალოგიური შეცდომა გაამეორა სხვა ავტორმაც (იხ. Н. Квезе-
рели-Копалдзе, Военно-Грузинская дорога, Тбилиси, 1967, стр. 125).

6. რუსეთ-თურქეთის ომის დროს (1853—1856 წწ.) ყირიმში დატ-
ყვეებული თურქების ნაწილი რუსებს შემოუყვანიათ საქართველოში
დარიალის გზით. გზაში ერთი თურქი მომკვდარა და დაუმარხავთ გზის
ღირას, ილიკოს წყაროს ახლოს, დევდორაკის პირდაპირ. იმ დროს
ცრუმორწმუნეებს გაუერყელებიათ ხმა, თითქოს ეს თურქი ღამ-ღა-
მობით დგებოდა და მგზავრებს ეკითხებოდა — რომელი გუბერნიიდან
ხართო.

1961 წლის 3 აგვისტოს 82 წლის მოხუცმა ვანია ბიძიას ძე ხუცი-
შვილმა სოფ. გერგეტში ერთი ასეთი ეპიზოდი გაიხსენა: ძაუგიდან
(ქ. ორჯონიკიძიდან) მოდიოდა მთელი ალალი. სხვებთან ერთად ალაღში
ყოფილან მთბრობლის პაპა გლახაა, ეფხოშვილი ჯივაა და
სხვები. გლახას ხუმრობა ჰყვარებია. მას ამხანაგებისთვის გზა აუქცე-
ვია, წინ წასულა, თურქის საფლავთან ნაბადში გამოხვეული ქვაზე
შემდგარა და მიანლოებული მგზავრებისათვის ბოხი ხმით უკითხავს:
С какой губернии? — შეშინებული მგზავრები ჯერ სულ გაჩუ-
ნებულან, ხოლო შემდეგ ჯივასთვის უთხოვიათ: რკინის მკვნეტელი კა-
ცი ხარ და შენ გაბედე თურქთან მისვლაო. ჯივას შეუჯრებია ალაღის
წევრები და რაკი თვალში გლახა მოიკლო, მიმხედარა მის ეშმაკობას.
გლახას გამოჰკიდებია, ის გაქცეულა, შემდეგ ისიც ალაღს შეერთებია
და უცინიათ. ასეთია ამ ადგილის სახელწოდების ხალხური ეტიმოლო-
გია.

7. ჭდის ხეობა განთქმულია კარგი საძოვრებით, ტყითა და
საჩინვეებით. ამ ხეობაში დიდი სისწრაფით მოედინება თეთრი, ქაფ-
ჭაფა მდინარე ჭდე, ჭდის წყალი ანუ ჭისტურაა, რომელიც

ერთვის თერგს. კდის ხეობაში ერთხანს უცხოვრიათ არაბულენა, ქისტაურებს და ხორნაულებს, რომელთა ნასახლარებშიც არსებობს. შემდეგ არაბულების ერთი ნაწილი და ხორნაულენების დასახლებულან ფშავ-ხევსურეთში, ხოლო ქისტაურები და არაბულების ნაწილი საცხოვრებლად ამოსულან სოფ. გერგეტში.

ხალხური გადმოცემის მიხედვით, აქ მდგარან ჩამოსახლებული ქისტებიც (ინგუშები), გვარად იანდიევეები. შემდეგ ქისტები აქედან გადასახლებულან ახლანდელი ქ. ორჯონიკიძის ახლოს — ე. წ. იანდიევის ხუტორში. ისინი იქიდან ჯოგს მოერეკებოდნენ და ზაფხულობით კლდეში აბალახებდნენ.

ქისტებსა და მოხევეებს შორის ამ ხეობის გამო დავას ჰქონია ადგილი. ქისტები თურმე ამტკიცებდნენ, რომ ხეობა ქისტეთს ეკუთვნის, რამდენადაც მდინარეს ქისტურა ეწოდებო. მოხევეებს თავის მხრივ მოუშველებიათ ის არგუმენტი, რომ ხეობაში ცხოვრობდნენ ქართველები და თვით იანდიევეებიც წარმოშობით სოფ. გერგეტიდან ჩასახლებული და გაქისტებული ხუციშვილები არიანო. სარწმუნო საბუთად თვლიდნენ იანდიევეებისა და ხუციშვილების სახლიკაცობას და გერგეტში მათი მამა-პაპის ნასახლარების არსებობას. ბოლოს და ბოლოს ეს დავა მოხევეების გამარჯვებით დამთავრებულა და კლდე მათ დარჩენიათ.

8. ფალხატში ანუ ფიჭვიანებში მოხევეები მიდიოდნენ ჩირალის (კვარის) მოსატანად. ამ მიზნით იქ სიარულს ადგილი ჰქონია XIX საუკუნის მეორე ნახევარშიც, როდესაც სახლის გასანათებლად ნავთის ლაშპა ჯერ კიდევ არ იყო შემოსული. ჩვენ თვითონ გვქონდა შემთხვევა გვესაუბრა ზოგიერთ მოხუცთან, რომელიც ფალხატიდან ჩირალს ეზიდებოდა. როგორც მთხრობლები გადმოგვცემენ, ჩირალისთვის მოხევეებს ადრე უვლიათ ფიჭვიანებშიც (იხ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 36; ხურთისის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 47), მაგრამ უპირატესობას ანიჭებდნენ ფალხატის, როგორც მზვარე ადგილის ჩირალს. ამასთან ერთად, ფიჭვიანების ჩირალი უფრო მსხვილი ყოფილა, რის გამო ამ მხრივაც ფალხატის წვრილ ჩირალს არჩევდნენ.

ქისტებისაგან მოსალოდნელი თავდასხმის შიშით ფალხატში მიდიოდნენ ჯგუფებად. ოღროხოლორ ადგილებში სასიარულოდ და იქიდან ბარგის წამოსაღებად მიჰყავდათ ვირები. წასვლა ხდებოდა ღამით, უმთავრესად მთვარიან ღამეს, რათა ფალხატში ჩასვლა, ჩირალის შეგროვება და დილით წამოსვლა მოესწროთ. ამიტომაც ნათქვამი „ულაყის ვირის პატრონსა, საძილედ სადღა სცალიანო“. ჩირალზე მოთხოვნილება ხევში დიდი იყო ზამთრის გრძელ ღამეებში, როდესაც დედა-

კაცები მუშაობდნენ (ართავდნენ, ქსოვდნენ, ჩეჩავდნენ), აგრეთვე ხალხის თავშეყრილობის მომენტში (ქორწილი, დღეობა, ქელეხი) გამოჩნდებოდა და ოჯახიდან ეს საქმე ერთ რომელიმე კაცს ევალებოდა.

9. საწისქვილო რუვი ეწოდება ერთ-ერთ ხევს, სადაც პრიდნენ და თლიდნენ წისქვილის ქვებს. გარდა მოხვევებისა, აქედან ქვები უზიდიან ქისტებსაც (ინგუშებს). როგორც მთხრობლები ნათქვამიდან ჩანს, დარიალის ხეობიდან ხარებით ათრევდნენ ამ ქვებს მთის ფერდობების ავლით და ჩამოჰქონდათ ჯარიახის (არმხის) ხეობის სოფ. ოლგეთში.

10. შდრ. ხურთისის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 55.

11. სეკრეტი შეარქვეს იმ ადგილს, სადაც მდგარან მენშევიკების გვარდიის დარაჯები და საიდუმლოდ ეცნობოდნენ მენშევიკური მთავრობისა და მთავარსარდლობისაგან მიღებულ ბრძანებებს.

12. სოფ. ყაზბეგში მცხოვრები ქაეთარაშვილების პატრონიმიული სახელია ქავთარენი. დარიალის ხეობაში მათ ჰქონიათ სათიბი და იქვე არსებობს გამოქვაბული. ვინაიდან ხევში გამოქვაბულს ეწოდება ჭოხი, ამიტომ ქაეთარაშვილების კუთვნილ სათიბსა და ამ ტერიტორიაზე მდებარე გამოქვაბულს შეარქვეს ქავთარეთ ჭოხი და სათიბი.

13. გზას ზემოდან დაჰყურებს მოშალი კლდე. ის რომ არ ჩამოშლილიყო, ქვემოდან მიუშენეს კედელი, რასაც დაარქვეს სიმაგრენი. ამჟამად აღარც ეს კედელი არსებობს და ის კლდეც სულ ჩამონგრეულია, მაგრამ ადგილს ძველი სახელწოდება დღემდე შემორჩა.

14. გევეთ მუკლი ეწოდება გზის ერთ-ერთ მოსახვევში მდებარე სათიბს, რომელიც ეკუთვნოდა ყაზბეგში მცხოვრები ვალიშვილების ერთ-ერთ შტოს. მათი პატრონიმიული სახელია გევენი და ადგილის სახელწოდებაც უშუალოდ სოციალური ერთეულის სახელწოდებასთანაა დაკავშირებული.

15. საკეცენი ანუ საკეცეთი ეწოდება ანდუხიტის საბადოს დარიალის ხეობაში, რომელსაც სამრეწველო მნიშვნელობა აქვს. მთელი ხევის მოსახლეობა აქედან ეზიდებოდა საუკეთესო კეცებს. ამასთან არის დაკავშირებული მისი ეს სახელწოდებაც. მისი მიდამოები და თვით ეს ადგილი ეკუთვნოდა ორ სოფელს — გერგეტსა და ცდოს. ამიტომ მოხვდა მათ ტოპონიმიკაშიც (შდრ).

16. ქობის წყალი ანუ ქობური წყალი ეწოდება ნაკადულს, რომელიც მოედინება ნასოფლარ ქობის ტერიტორიიდან, ჩამოუვლის საკეცეთს და საქართველოს სამხედრო გზის გადაკვეთის შემდეგ მდ. თერგს უერთდება.

17. ღუდუშაურების დიდი საგვარეულოს ერთი ნაწილი ცხოვრობს სოფ. ყაზბეგში, რომლის პატრონიმიული სახელია ყაზბეგნი. ყუბეგთ კუთვნილ სათიბს დარიალის ხეობაში, რომელიც მათ ემდებოდა. მათ დიათ ცდოვლებსათვის, ეწოდება ყაზბეგთ რუვი.

18. „პრანესი გოსპოდი“ რუსებმა შეარქვეს საქართველოს სამხედრო გზის ერთ-ერთ ყველაზე საშიშ და ვიწრო მოსახვევს დარიალის ხეობაში, რომელსაც ზემოდან დასცქერის ნახევრად დაკიდებული კლდის კონცხი.

19. შღრ. სოფ. ცდოს ტოპონიმიკა, შენიშვნა 26.

20. სათემო სალოცავი ივანე ნათლიმცემელი მდებარეობს დარიალის ხეობაში, მდ. თერგის მარჯვენა სანაპიროზე. მის მოპირდაპირე მხარეს, მდ. თერგის მარცხენა ნაპირზე, საქართველოს სამხედრო გზის ერთ-ერთ მოსახვევში დგას ივანე ნათლიმცემლის ნიში, სადაც მლოცველები საწირავს ტოვებდნენ ივანე ნათლიმცემლის სახელზე გზის ამ მკვეთრ მოსახვევსა და კონცხს, რომელზედაც კირით შეთეთრებული ნიში დგას, ეწოდება ივანე ნათლიმცემლის მუკლი. მუკლი ხეეში საერთოდ მოსახვევის აღმნიშვნელი ცნებაა.

21. ბორძაძე იყო გვარად ბეზურტანოვი, სოფ. გველეთში მცხოვრები ქისტი (ინგუში). ადგილს, რომელსაც ბორძაძე ხნავდა და დღეს საძოვრადაა გამოყენებული, ეწოდება ბორძაძეს ყანა.

22. დაბაძე ეწოდება დაეაკებულ ადგილს სოფ. გველეთის ჩრდილოეთ მხარეზე. თუ რატომ ეწოდება ამ ადგილს დაბა, ხალხური მასალა ამაზე პასუხს არ იძლევა. იმის თქმაც ძნელია, თუ რა კავშირშია ეს ტოპონიმი ვახუშტის მიერ დაბად წოდებულ სოფ. გველეთთან. როგორც ვახუშტი წერს, „გერგეთს ქვეით, ჩრდილოთკენ, დასაველეთიღამ ერთვის ქვეი გელათისა, ძველად ესრეთ წოდებული დაბისა ამის სახელი, ხოლო აწ უწოდებენ გველეთს“ (ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თბილისი, 1941, გვ. 67).

ვახუშტი იძლევა სოფ. გველეთის ზუსტ ლოკალიზაციას. სოფელი დღესაც ამ ხევისპირადაა დასახლებული და ნასოფლარიც აქვეა შემორჩენილი. როგორც ადგილზე დაკვირვებამ გვიჩვენა, ძველი გველეთი საკმაოდ დიდ სოფელს წარმოადგენდა და ალბათ ვახუშტიმაც ამიტომ უწოდა მას დაბა. რაც შეეხება იმ ადგილს, რომელსაც მოხვევები დაბას ქძახიან, წარმოადგენს სოფლიდან ორიოდე კილომეტრით დაშორებულ საძოვარს.

23. დევდორაკი მყინვარწვერის უდიდესი მყინვარია. აქედან მოედინება მდ. დევდორაკი ანუ დევდორაკის წყალი, რომელიც ერთვის მდ. თერგს სოფ. გველეთის ქვემოთ. დევდორაკი არაერთგზისაა აღწე-

რილი გეოგრაფების, ალბინისტების და მყინვარწვერზე მყოფი სხვა მრავალი დამკვირვებლის მიერ.

24. ხევში ქუბი ეწოდება ელოს (Rubus idaeus). ვინაიდან მისი ბოლოები და მთელი მისი სხეული ამ ადგილზე ის ბლომად მოდის, მას შეარქვეს ქუბაე.

25. ძველ დარიალაე ეწოდება დარიალის ხეობის ყველაზე მნიშვნელოვანსა და ისტორიულად საინტერესო ადგილს, სადაც მდებარეობს თამარის ციხედ წოდებული დარიალის ცნობილი ციხე, მისი ვალაყანი, სხვადასხვა ნაგებობათა ნაშთები და სალოცავები. რატომ ეწოდება ამ ადგილს ძველ დარიალაე? — ხალხური მასალა ამის შესახებ პასუხს არ იძლევა. ისტორიულ წყაროებსა და ლიტერატურაში თვით ეს სახელწოდებაც არ გვხვდება, არამც თუ მისი მნიშვნელობის შესახებ ცდა.

ჩვენი ვარაუდით, სახელწოდება ძველ დარიალაე გაჩენილი უნდა იყოს დარიალის ხეობაში რუსთა გარნიზონის ჩადგომისა და მათ მიერ დარიალის ახალ სიმაგრეთა აშენების დროიდან. ვინაიდან ისტორიულ სიმაგრეთა მეზობლად ახალი სიმაგრეც აღიმართა, ერთმანეთისაგან მათი გარჩევისა და ლოკალიზაციისათვის ხალხმა, როგორც ჩანს, დარიალის ახალ სიმაგრეთა საპირისპიროდ ისტორიულად არსებულ ნაგებობათა სისტემას და მათი განლაგების ტერიტორიას შეარქვა ძველ დარიალაე. თუ არა ნაგებობების ასაკის მიხედვით, სხვაგვარად გაუგებარი იქნებოდა, რატომ ეწოდება დარიალის ხეობის მხოლოდ ერთ ადგილს ძველი.

26. ლეკების რუკი ეწოდება წყლის ნადინარ ადგილს თამარის ციხის (დარიალის ციხის) მიდამოში, სადაც, თანახმად ხალხური გადმოცემისა, მოხევეებს ამოუწყვეტიათ და იქვე დაუსამარებიან ლეკები.

27. ბახტრის წმინდა გივარგი წარმოადგენს მოხევეების სალოცავს დარიალის ციხის ახლოს. ხალხური გადმოცემის მიხედვით, ბახტარი ძველად ერქვა დარიალის ხეობის ქვედა წელს. მოხევეები ბახტრის ტერიტორიას აქცევენ დარიალის ხიდიდან სავარის წყალამდე ჩამის შესახებ იხ. ქვემოთ, შენიშვნა 34). როგორც მთხრობლები განმარტავენ, დაახლოებით ათი კილომეტრის მანძილზე გაქიმული ეს ტერიტორია წარმოადგენდა ნეიტრალურ ზონას საქართველო-ოსეთის საზღვარზე. აქ მოსახლეობას არ უცხოვრია. მდგარა მხოლოდ საქართველოს ჯარი, ძირითადად მოხევეებით დაკომპლექტებული. საზღვარი თურმე გადიოდა სავარის წყალთან, ხოლო თანამედროვე ლარსის ციხის (კოშკის) აქეთ ფრიალებდა ქართველთა სამეფო დროშა, ბაირალი. მოხევეების წარმოდგენით, ადგილს, სადაც საქართველოს

ბაიარალი//ბაიარახი იყო აღმართული, ძველად ერქვა ბაიარალი არი ანუ ბაიარახტარი. მთხრობლები ირწმუნებიან, რომ ბაიარახტარის შეკვეცილი ფორმაა ბოლო დროისათვის შემონახული ქართული მხატვრობა ბაიარახი. იმის ერთ-ერთ საბუთად, რომ ბაიარახი ქართველ მესახ-ღვრეთა სადარაჯოს წარმოადგენდა და მას წმინდა სამხედრო მნიშვნელობა ჰქონდა, მოხვედრებს მიაჩნიათ ბაიარახის წმინდა გივარგის ფუნქციები ითვლებოდა ლაშქრის მფარველ ღვთაებად, როგორც ფშავში ლაშარის ჯვარი. ასეთი ფუნქციის მქონე ღვთაებისათვის ხალხს იქ მიუჩენია ადგილი, რომელიც საყურადღებო სტრატეგიულ პუნქტს წარმოადგენდა და სადაც მნიშვნელოვანი სამხედრო ოპერაციები ტარდებოდა.

უსათუოდ ბაიარახი უნდა ჰქონოდა მხედველობაში ვახუშტის, როდესაც წერდა... ამას ქვეით არს დარიელა არაგვის აღმოსავლით, კიდესა ზედა, გ მეფის მირჯანის მიერ — შეაბა კარი და ქმნა სიმაგრე ხაზართა და ოვსთათვს, რათა უმისოთ ვერღარა ვიდოდნენ [და არს სახელი ესე მომრევი]. ამას ქვეით ნასასახლევი მეფეთა: ოდეს გაილაშქრიან ოვსეთად, მუნ დადგიან“ (ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თბილისი, 1941, გვ. 67—68).

ადგილი დარიალის ქვემოთ, რომელიც, ვახუშტის ცნობით, ოსეთში პოლაშქრე ქართველ მეფეთა ნასასახლევს წარმოადგენდა, იყო ის ტერიტორია, რომელსაც მოხვედრები უწოდებენ ბაიარახს.

28. ამ ადგილას სციოდნია ზამთრობით თოვლის ზეაგი, ხოლო ზაფხულობით მეწყერი, რის გამო მას შეარქვეს დიდზოვი (ზოვი ნიშნავს თოვლის ან მიწის ზევს). იქ შეშა უმზადებია ყაზბეგელ ესტაჰირიკაშვილს, რისთვისაც გაჩნდა ახალი ტოპონიმი ესტაქას საშენი ანუ ესტაქას რუვი.

29. სოფ. გველეთიდან თერგის მარცხენა ნაპირზე მთის ძირა ზოლში მიემართება ბილიყი. ამ გზით მგზავრი გადალახავს მდ. დევდორაკს, გაივლის ძველ დარიალას (დარიალის ანუ თამარის ციხის მიდამოებს) და მიაღდება ტყიანი ღელის დიდ აღმართს, ეს საძოვარი ადგილი მოფენილია ლოდებით, ზოგან დახრამულია, მას იქვე ჩამოუდის წყალი. ამ აღმართის ავლის შემდეგ მგზავრი მოექცევა უღელტეხილზე, საიდანაც დაეშვება საქართველოს სამხედრო გზაზე დარიალის ხიდი-სა და ზემო ღარსის შუა. მდ. თერგისაგან გზისა და ხიდის დანგრევის შემთხვევაში გამოყენებულ თუ ცხვრის გადასარეკ ამ უღელტეხილს ეწოდება ხურნუკი, ხურნუკის ყელი ანუ ხურნუკის გადასასვლელი.

30. დარიალის ხეობაში არსებობს შავი ფერის ქვის საბადო. ამ ქვას იყენებდნენ სახლის სახურავად. მას აქვს აგრეთვე სამრეწველო

ზნიშვნელობა. ადგილს, სადაც ქვის ეს ჯიში (Сланец) მოიპოვება, ეწოდება ს ლ ა ნ ც ი.

31. ლ ა რ ს ი დღეს სამ სოფლადაა დასახლებული საქართველოში სამხედრო გზაზე. ზემო და ქვემო ლარსი დიდი სამამულო ომის დამთავრების შემდეგ წარმოიშვა. რაც შეეხება შუა ანუ ცენტრალურ ლარსს, ეს არის ძველი დასახლება. სამივე ეს სამოსახლო ერთეული ადმინისტრაციულად შედის ჩრდილო ოსეთის ავტონომიური საბჭოთა რესპუბლიკის ფარგლებში. ლარსში ძირითადად ცხოვრობენ ყაზბეგის რაიონიდან ჩასახლებული ქართველები (მოხევეები). იქვე არის ოსებისა და რუსების თითო-ოროლა ოჯახი. მოხევეები ლარსში დასახლებას იწყებენ 1918 წლიდან, როდესაც ადრე იქ მცხოვრები ოსები გადასახლდნენ ჩრდილო ოსეთის ბარში.

32. კოშკის ნანგრევი შემონახულია სოფ. ლარსის ჩრდილო მხარეს კლდოვან კონცხზე. ხალხური გადმოცემით, იქ ერთ დროს ვინმე მაჰმადი მდგარა და ამიტომ შეურქმევიათ მაჰმადის ციხე.

33. ქუნდუხეთი ეწოდება ლარსსა და მის მიდამოებს, რომელიც ეკუთვნოდათ ოს ქუნდუხოვებს. მოხევე მთხრობლების გადმოცემით, ქუნდუხოვები იყვნენ თავაურლები. მიუთითებენ იმის შესახებაც, რომ ქუნდუხოვებსა და ჩიმის მებატონე დუდაროვებს ხევში ძველად ეძახდნენ დვალებს. ქუნდუხოვებს ეკუთვნოდათ აგრეთვე ლარსის ციხეც (კოშკი), რომელიც შიგ სოფელში მდგარა და ეწოდებოდა ქუნდუხების ციხე.

34. მთხრობლების ცნობით, სავარის წყალი იგივე საზღვარის წყალია. მათი მითითების თანახმად, ძველად აქ (სანიბის ხეთან, დღევანდელი ჩიმის ახლოს) გადიოდა საქართველო-ოსეთის საზღვარი და წყლის სახელწოდებაც ამითი აიხსნებაო.

35. სოფ. ჩიმი ადმინისტრაციულად შედის ჩრდილო ოსეთის ავტონომიური რესპუბლიკის ფარგლებში. ჩიმში ცხოვრობენ ქართველები (მოხევეები), ოსები, ინგუშები და რუსები. კარბობს ქართული მოსახლეობა. ისინი უმთავრესად ჩასახლდნენ 1940 წლიდან, განსაკუთრებით დიდი სამამულო ომის წლებში. ისტორიულად ის წარმოადგენდა ოსი მებატონეების, ინგუშური წარმოშობის დუდაროვების სამფლობელოს. ვახუშტის ცნობით, „არამედ ამ ჭისტის-წყლის შესართავს, არაგვის დასავლით, მალლა მთის ძირს, არს ჩიმი, დაბა დიდი და კოშკოვანი. მოსახლენი არიან ოვსნი, სიღამონნი გვართა, და არიან აწ თავნი მათნი მაჰმადიანნი, ჩერქეზთა შინა სღვისათვს, არამედ არიან მისიცი უმეკარნი“ (ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თბ., 1941, გვ. 112).

36. მინდვრის, წმინდა გივარგი ეწოდება საოცრებს, რომელიც მდებარეობს ჩიშის მინდორზე, საქართველოს სამხედრო გზის პირად. მოხვევები მას თვლიან მეცხვარეებისა და მგზავნების მშენებელ ღვთაებად. იქ სალოცავად მიდიოდნენ მოხვევები, ოსები და ინგუშები. სალოცავის მეორე სახელწოდებაა ხარხის წმინდა გივარგი (იხ. შენიშვნა 37).

37. როგორც მთხრობლები მიგვითითებენ, სოფ. ხარხი მდებარეობდა სოფ. ჩიშის ბოლოზე, მისგან ჩრდილოეთით, კლდოვან ბორცვზე, საქართველოს სამხედრო გზიდან მარცხნივ. ხარხში უცხოური და რილის ხეობიდან ჩასახლებულ ქართველ ხარხიშვილებს. ადგილებზე დავის გამო აქ ერთიმეორეს შესჯახებიან ხარხიშვილები, ოსები და ქისტები (ინგუშები). ბრძოლებში ხარხიშვილები ამოწყვეტილან ვადარჩენილი ერთი-ორი კომლი გამოხიზნულა ხევსა და მთიულეთში. საბოლოოდ ისინი დასახლებულან მთიულეთში და დაუარსებიათ სოფელი ხარხეთი, რომელიც დღემდე არსებობს. ხარხელების სალოცავს წარმოადგენდა ხარხის წმინდა გივარგი, რომელსაც მეორენაირად ეწოდება მინდვრის წმინდა გივარგი. შემთხვევითი არ არის, რომ მოხვევები ამ სალოცავთან კავშირს არ წყვეტდნენ. ხარხიშვილებისა და სოფ. ხარხის განადგურების შემდეგ ეს ნაყოფიერი იქცა „წმინდა ადგილად“, ისევე, როგორც ვიცით სხვა უამრავი შემთხვევა, როდესაც ნასოფლარი ან ნაკოშკარი სალოცავად იქცეოდა.

ხარხში ნაპოვნი აბასიდების დირგემების მიხედვით ხარხელთა ძველ სამარხებს ა. კრუგლოვი ათარილებს 791—792 წწ. (А. П. Круглов, Археологические работы на реке Терек, журн. „Советская археология“, 1937, № 3, стр. 245).

38. სოფ. ბალთა მდებარეობს საქართველოს სამხედრო გზაზე, ქ. ორჯონიკიძიდან სამხრეთით, მეთოთხმეტე კილომეტრზე. ბალთაში ცხოვრობენ ქართველები, ოსები და ინგუშები. რიცხოზობრივად უარბოვნე ქართველები, რომლებიც აქ მოვიდნენ ხევიდან, მთიულეთიდან და ქსნის ხეობიდან. ქართველების დასახლება მოხდა ძირითადად XX საუკუნეში. ბალთა ეკუთვნის ჩრდილო ოსეთს.

39. ქ. ორჯონიკიძის მისადგომებთან, საქართველოს სამხედრო გზაზე გვხვდება დასახლება, რომელსაც მოხვევები ეძახიან რედანს. დღეს მას რუსულად ეწოდება Редант, რაც სახეშეცვლილი ფორმაა ყოფილი Редут-ისა.

40. ქალაქის გაშენებამდე ამ ადგილას არსებობდა ოსთა სოფელი საუჯოყაუ. ამავე სახელით მოიხსენიებენ ხოლმე ქალაქს დღეს ოსები, ხოლო მოხვევები მას ეძახიან ძაუგს. 1784 წელს რუსებში ააშე-

ნეს ვლადიკავკაზის სიმაგრე. 1860 წლიდან ეს სახელი უწოდებულა რუსებმა თვით ქალაქს. ამ სახელთან ერთად ქართულ პრესაშიც კავკავი. 1936 წლიდან ქალაქს უწოდეს ორჯონიკიძე.

სნოს ხეობა
აჩხოტი

1. სოფ. აჩხოტი მდებარეობს სნოს ხეობის კარებში, მთის ძირაჲ. XVII საუკუნის პირველ მეოთხედში არაგვის ერისთავების მოურავმა შიოლა ღუღუშაურმა აქ დასახლა ოსები. აქაური ოსები ითვლებოდნენ ღუღუშაურების ყმებად. ეს უფლებები სოფლის მიმართ შემდეგში ხელთ ჩაიგდეს აზნაურმა ყაზბეგებმა. ოსების უმრავლესობა აქედან გადასახლდა ჩრდილო ოსეთში. ბედოეების გვირიდან კი ნაწილი სოფ. არშაში დასახლდა, გაქართველდა და ბედოშვილად დაიწერა. აჩხოტში დასახლდნენ სნოდან გამოსული ოჯახები. დღეს ის თანამედროვე ტიპის სოფელს წარმოადგენს მშვენიერა ორსართულიანი სახლებით.

- 2. შღრ. ყანობის ტოპონიმია, შენიშვნა 14.
- 3. შღრ. ყანობის ტოპონიმია, შენიშვნა 41.

4. შაჭთა წყაროს მეორე სახელწოდებაა სისხლის წყარო. გადმოცემის მიხედვით, ხართიშვილებს როდესაც სამარჯანში უცხოვრიათ (შღრ. სნოს ტოპონიმია, შენიშვნა 17), დეალები დასცემიან და ეს გვარი ამოუწყვეტიათ. გადარჩენილა მხოლოდ სხვაგან მყოფი უსაჯი (უშაჯი). სახლში ის მაშინ მისულა, როდესაც გაძარჯვებული დეალები ნადავლით გზას გასდგომოდნენ. უსაჯი მათ დასწევია წყაროსთან და 20 კაცი მოუკლავს. ნაბრძოლ ვაკეკაცს სისხლიანი ხმალი ვაურტყვია ამ წყაროში, რის გამო მისთვის შეურქმევიათ სისხლის წყარო. ამ წყაროს პირველი სახელწოდება კი უშუალოდ უსაჯის (უშაჯის) საკუთარ სახელთან ჩანს დაკავშირებული. სახელწოდება შაჭთა წყარო დროთა ვითარებაში სახეშეცვლილი ფორმა უნდა იყოს უსაჯის წყაროსი.

სნო

1. სოფ. სნო მდებარეობს ამავე სახელწოდების მქონე ხეობაში, სნოს ხეობაში. საქართველოს სამხედრო გზიდან სნომდე სამი კილომეტრია. სოფელს გვერდზე ჩამოუდის ხევის შავი არაგვი, რომელსაც ეძახიან სნოს წყალს. სნოს ხეობიდან ქვევამთის ველებით გზა ვადადის გუდამაყრის ხეობაში. სოფ. ჟუთაზე დასაძელებზე ველებით სნოს ხეობიდან გზა მიემართება ხევისურეთში, ხოლო ართხმოდან შონჩოს მთის ვადავლით მგზავ-

რი მოხედება როგორც მთიულეთში - (სოფ. შონიოში, ისე გუდამაყარში.

ერყენული

სოფ. სნოში ყველაზე ხალხმრავალი გვარია ლუღუჭყაძე-დგოდალურ ხანაში მათვე მიადწიეს ხევში აღზევებას, როგორც ჩანს, ლუღუჭყაძეების პოპულარობის გამო სნოს ხეობას შეარქვეს ლუღუჭყაძეების ხეობა. ხეობის ეს სახელწოდება გვხვდება რუკებსა და ლიტერატურაში (იხ. ვ. ითონიშვილი, ქართველ მთიელთა საოჯახო ურთიერთობის ისტორიიდან, თბილისი, 1960, გვ. 3).

2. თუ ხევის რიგ სოფლებში (გარბანში, ყაზბეგში, გველეთში) სემლისა და ანუ ამლისა და სალოცავს წარმოადგენდა, სოფ. სნოში ამლისა და ეწოდება ამავე სალოცავის სახელზე შეწირულ სახნავ ნაკვეთს — ე. წ. ხატის ყანას. დროთა განმავლობაში ეს სალოცავი და მასთან დაკავშირებული რიტუალი დავიწყებას მიეცა, ხოლო მიწის ნაკვეთს მისი სახელი დღემდე შემორჩა.

3. ამეამად ეს ადგილი დეკითაა დაფარული. წინაპართა გადმოცემით, ადრე აქ ალვის ხეებივით აშოლტილი ხეები მდგარა. ოდესღაც მაღალი ტყით შემოსილ ამ ადგილს შემორჩა სახელი ალვათავი, რაც, მთხრობლების განმარტებით, ნიშნავს მაღალტყიან ადგილს.

4. შდრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 6.

5. შდრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 33.

6. ვინაიდან ტყე ეკუთვნოდა გელაშვილებს, ხოლო ამ საგვარეულოს პატრონიმიული სახელწოდებაა გელენი, ამიტომ ერქვა მას გელეთ ტყე.

7. შდრ. ხურთისის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 9.

8. ბოლო დროისათვის ეს ადგილი იხენებოდა. ის წარმოადგენდა სოფ. სნოს ერთ-ერთ ძველ საშოსახლო ადგილს, რაც დასტურდება იქ შემორჩენილი ნასახლარებით და მასთან დაკავშირებული ხალხური გადმოცემებით (ვ. ითონიშვილი, ქართველ მთიელთა საოჯახო ურთიერთობის ისტორიიდან, თბილისი, 1960, გვ. 49—50).

9. გოდერძიანის არის პატრონიმიული სახელი გოდერძიშვილების გვარისა. რომელთაც ეს სახნავი ეკუთვნოდა და მათ საუფროსოს წარმოადგენდა. საუფროსო აქ ისეთივე შინაარსის ტერმინია. როგორც ხევის სხვა სოფლებში (შდრ. ხურთისის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 39).

10. შდრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 13.

11. შდრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 14.

12. გადმოცემის მიხედვით, ვანნი, რომელსაც ჰქვია აგრეთვე მზორე და ღალიანი, სწოველთა ერთ-ერთ უძველეს საშოსახლოს

წარმოადგენდა. სხვათა შორის, მთხრობლები იმ გარემოებაზედაც მითითებენ, რომ საცხოვრებლად ყველაზე დიდხანს იქ დარჩენილნი სამუკაშვილები — ლულუშაურების განაყრები და ვიქტორების უშუალო წინაპრები (ე. იოთნიშვილი, ქართველ მთიელთა საოჯახო ურთიერთობის ისტორიიდან, თბილისი, 1960, გვ. 50, ტაბულა; მისივე, ვაჟა-ფშაველას წინაპრები, ჟურნ. „მნათობი“, 1961, № 7). მაგრამ სულაც რომ არაერთი ცნობა არ გვქონოდა ხელაშაშვილის მოგვცემდა, რათა ამ ტერიტორიაზე სამოსახლოს არსებობა გვეგულისხმა.

საბას განმარტებით ვანი ნიშნავს სადგომს (სიტყვის კონა, თბილისი, 1949, გვ. 116). ივ. ჯავახიშვილის გამოკვლევით, VI-VII საუკუნეებამდე ქართულ და ნათარგმნ ძეგლებში საცხოვრებელი სახლის აღსანიშნავად გვხვდება ტერმინი ვანი, ხოლო შემდეგდროინდელ წყაროებში ის უკვე იხსენიება როგორც სავანე (ივ. ჯავახიშვილი, მასალები ქართველი ერის მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის, I, თბილისი, 1946, გვ. 7—8).

თუ ვანი ნიშნავს სახლს, ხევში დამოწმებული ტოპონიმი ვანი აღმნიშვნელია რამდენიმე სახლისა, ე. ი. დასახლებისა, სოფლისა, რამდენადაც ხევში ეს სახელწოდება შემონახულია მრავლობითის ფორმით.

13. ზემოსოფელაჟ ეწოდება ნასოფლარს, რომლის ტერიტორიაზე შემორჩენილია საცხოვრებელი, თავდაცვითი და საკულტო ხასიათის ნაგებობათა ნაშთები. ამათგან განსაკუთრებით აღსანიშნავია ორი კოშკის ნანგრევი — ე. წ. კვრეს ციხეები. სოფლები აქ სალოცავად მიდიოდნენ და კვრესძობას იხდიდნენ. როგორც ბევრი სხვა მაგალითის მიხედვით ვიცი, ამ შემთხვევაშიც ხალხმა თავიანთ წინაპართა საცხოვრისი სალოცავად, წმინდა ადგილად გადააქცია.

ზემოსოფელას მეორენაირად ეწოდება კვრე, ხოლო ადრე სახნავად ხმარებულ მის მიდამოებს — კვრესუკენაჟ. ამ უკანასკნელ სახელწოდებას ზოგჯერ იყენებენ მთელი ნასოფლარის აღსანიშნავადაც. ამგვარად, ნასოფლარისა ვიციტ სამი სახელი: ზემოსოფელაჟ, კვრე და კვრესუკენაჟ. უშუალოდ ნასოფლარის მეორე სახელწოდებასთან არის დაკავშირებული კოშკების ნანგრევებისა და სამეურნეოდ გამოყენებული ნაკვეთების სახელებიც. ასევე მის სახელწოდებას უკავშირდება იმ დღეობის სახელიც, რომელიც იქ იმართებოდა.

ინტერესს მოკლებული არ იქნება ამასთან დაკავშირებით სინო-სნოს, რომ გერგეტელ საყდრიშვილთა საბუთში ხევის სოფლებისა და საყდრიშვილთათვის მისაცემი მძევლების ჩამოთვლისას სწავნიან კრთად დასახლებულია ლუღუშაური შალვა, რომლის სოფელი ყოფილა კვრამს ძალთაჲ (ქ. შარაშიძე, გვ. 272). არ არის გამორიცხული შესაძლებლობა, რომ XV საუკუნის ამ საბუთში სხელებული კვრამს ძალთაჲ იყოს სწორედ შემოხსენებული კვრე ანუ შემოსოფელაჲ. ეს მით უფრო საგულისხმოა, რომ დოკუმენტის მიმხედვით კვრამს ძალთაჲ წარმოდგენილია ლუღუშაურების საცხოვრისად, ე. ი. ლოკალიზებულია სოფ. სნოსთან, ლუღუშაურების დედასამშობლოსთან, ხოლო ნასოფლარი კვრეც სოფ. სნოს უახლოესი მეზობელია. შემთხვევითი არც ის უნდა იყოს, რომ ნასოფლარის სამი სახელიდან ორი უშუალოდ კვრამს-სთანაჲ დაკავშირებული.

კვრამს/კვრე ესაა იმ ღვთაების სახელი, რომლისადმი თაყვანისცემა სნოში ახლო წარსულამდე გრძელდებოდა და რომლის სახელსაც ატარებდა არა მარტო თავის დროისათვის ხალხით დასახლებული სოფელი, არამედ ეს სახელი შემორჩა თვით ნასოფლარსაც.

14. შდრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 29.

15. სოფ. სნოს ჩამოუღის წყალი, რომლის ენერგიით მომუშავე ელსადგური შუქს აწვდის სნოს ხეობის სოფლებს. წყალი პირდაპირ სოფლის ქუჩებში მოედინება და გადის კლდეზე აღმართული სნოს ციხის წინ. გადმოცემის მიხედვით, ამ ციხესთან მრავალჯერ ყოფილა ბრძოლა, მრავალი ტყვია გასროლილა და ბევრი მათგანი წყალშიც ჩავარდნილა. ამიტომ შეარქვეს ამ წყალს ნათოფაჲ, ე. ი. დათოფილი, თოფნასროლი.

16. შდრ. გერგეტის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 50.

17. სამარავანი ამჟამად წარმოადგენს სალოცავს, ადრე აქ ცხოვრობდა ბატონიშვილებს. სამარავანში შემონახულია საცხოვრებელი ნაგებობებისა და კოშკის ნანგრევები.

18. სოფ. სნოში გვიანობამდე იყო შემორჩენილი სამუქაშვილების ერთ-ერთი დიდი ოჯახის საცხოვრებელი ნაგებობის ნანგრევი. ის აუშენებლიათ გასული საუკუნის 60-იან წლებში; შედგებოდა ორი სართულსაგან. პირველი სართულის ორი განყოფილება გამოიყენებოდა საზამთრო საცხოვრებლად, ხოლო ლასტითა და ქვის კედლებით ერთმანეთისაგან იზოლირებული ოთხი სათავსო (საძროხე, საბერწე, სახბე, საცხორე) წარმოადგენდა ბოსელს. საცხოვრებელი ნაწილი და საქონლის სადგომი სათავსოები ერთიმეორესთან დაკავშირებული ყოფილა ცხრიკარით, რისთვისაც ნასახლარ ადგილსაც დღემდე სამუქეთ (სამუქაშვილების) ცხრიკარი იწოდება.

19. შდრ. გერგეტის ტოპონიმია, შენიშენა 54.

20. ს ა ყ დ ა რ ა ლ ე წოდება ბორცეს სოფ. სნოში, რომელიც სნოს ციხესთან ახლოს მდებარეობს და ძველ სამარხს წარმოადგენს. ბუდეების მითითების თანახმად, ის ეკუთვნის გოდერძიშვილების საგვარეულოს. გოდერძიშვილებს ეს აკლდამები მიაჩნიათ იმის უტყუარ საბუთად, რომ შათი გვარი სოფ. სნოს უძველესი მკვიდრია.

21. სოფ. ახალციხეში, რომელიც სნოდან სამიოდე კილომეტრითაა დაშორებული, ცხოვრობენ ქერაშვილები, რომელთა პატრონიმიული სახელწოდებაა ქ ე რ ე ნ ი. ქერაშვილებს სნოს ტერიტორიაზე ჰქონიათ ნაკვეთი, რომელიც ქვებისაგან გაურჩევიათ და დაუმუშავებიათ. ამიტომ შათ სახნავ ნაკვეთს უწოდეს ქ ე რ ე თ ნ ა რ ჩ ე ვ ი, ე. ი. ქერაშვილების მიერ ქვისაგან გარჩეული, გაწმენდალი.

22. ქ ა ლ ის ყ ა ნ ა. სახნავი ადგილისადმი ამ სახელის შერქმევის შესახებ ხევში არსებობს ხალხური თქმულების რამდენიმე ვარიანტი:

I ვარიანტით, სოფ. სნოში ოდესღაც უცხოვრია მომხიბლავი სილამაზის ქალს ს ე ე ნ ჯ ა გ ო დ ე რ ძ ი შ ვ ი ლ ს. ხევზე ერთ-ერთი თავდასხმის დროს ის მოუტაცნიათ სპარსელებს და გამოუმწყვდევიან განჯის ციხეში. სეენჯას იქ შვილი შესძენია. სამშობლოს დაკარგვით ტანჯული ქალი თურმე აკვანზე მტირალი აღამებდა და ათენებდა. შემონახულია ხალხური ლექსის ფრაგმენტი, რომელიც გვამცნობს სვედამწარებული ტყვე ქალის განსაცდელს:

სეენჯას შამოუთელია: განჯას თათარჩი ვჰყვივარო,
ღამით მიყრიან ბორკილსა, დღისით ჯათარჩი ვჰყვივარო,
გარდამავალო ღრუბელო! წაიღე ჩემი თმანიო,
დაჰკიდე დარბაზის კარზე, აბრიალებდეს ქარო:
გამვლეღი და გამომვლეღი, ტიროდეს ჩემი სწორიო.

ერთ ღამეს, როდესაც ტირილით დაოსებულ სეენჯას აკვანთან ჩაბინებია, დასიზმრებია წმინდა გიორგი, რომელსაც უნუგეშებია ქალი და მისთვის ასეთი რჩევა მიუცია: თაროზე რომ ვერცხლის საყურეები (400 გრამი) დევს, აიღე და წადიო. დღისით არ გამოგაჩენ, ხოლო ღამით ჩემს შუქზე გატარებო. ზედიზედ სამ ღამეს მოსჩვენებია ასე წმინდა გიორგი სეენჯას. მესამედ დასიზმრების შემდეგ სამშობლოს სიყვარულით დაძლეულ ქალს მოუტოვებია შვილი და ხევისკენ წამოსულა. წმინდა გიორგის ღვთაებრივი შემწერბით ის თითქოს მეორე დღეს მოსულა სოფ. სნოში. ეს მომხდარა ხუთშაბათს, რის შემდეგ ამ დღისთვის შეურქმევიათ დ ი დ ი ხ უ თ შ ა ბ ა თ ი და დაუწესებიათ ა თ ე ნ ვ ე ნ ო ბ ი ს დღესასწაული, ხოლო სპარსელთაგან სეენჯას მხსნელი წმინდა გიორგისათვის უწოდებიათ ს პ ა რ ს ა ნ გ ე ლ ო შ ი.

სამშობლოში დაბრუნებულ სეენჯას ბევრი ყმაწვილ მთხზბლავს. ვაჟაყვიებს შორის შური და მტრობა ჩამოვარდნილა, რამდენიმე მათგანი ასეთი მოქიშვიობის მსხვერპლი გამხდარა. ეს ტრაგედია უკიდურესად სეენჯას და თავის მოკვლა გადაუწყვეტია. ამ მიზნით მას ყანის პირას ბეჭობი გამოუთხრია, თხრილში შეწოლილა და მიწა ზემოდან დასცემია ცოცხლად დამარხულ ქალს აბრეშუმის კაბის კალთა გარეთ დარჩენია. მზეზე მოელვარე ფარჩა შეუნიშნავს ერთ მწყემსს და სოფლისთვის უცნობებია. ხალხს სეენჯასთვის იქვე, გოდერძიშვილების სახნავე ნაკვეთში გაუქვთებია საფლავი. ამ დღიდან ხსენებული ადგილისთვის დაურქმევიათ ქალის ყანა. ამ დღიდანვე დაუწყებიათ სეენჯას შესანდობარი, რაც ახლო წარსულამდე სრულდებოდა. როგორც წესი, ხენა-თესვის დასაწყისში გოდერძიშვილები ამ ყანაში გადიოდნენ, სეენჯას შესანდობარს შესვამდნენ და პირველ რიგში ხენას იქ შეუდგებოდნენ (სოფ. სნო, 15. VIII, 1956, წ. ვარდა გოდერძიშვილი. დაბად. 1896 წ.).

II ვარიანტით, სოფ. სნოდან სპარსელებს მოუტაცნიათ ხევში სილამაზით სახელგანთქმული სეენჯა გოდერძიშვილი, წმინდა გიორგის ხატი და ვერცხლის დიდი საყურეები. უცხოობაში მყოფი ქალი საშინელ განსაცდელში ჩავარდნილა. მას განსაკუთრებით ბევრი უტირნია იმ დღეს, როდესაც მის სოფელში ათენგენობას დღესასწაულობდნენ, ხოლო თვითონ კი ამ სიამოვნებას მოკლებული იყო. ნამტირალ სეენჯას ჩასძინებია და მოსჩვენებია წმინდა გიორგი, რომლის სახელზედაც სნოში ათენგენობა იმართებოდა. წმინდა გიორგის უთქვამს: ამა და ამ თაროზე დევს სპარსელთაგან სნოდან წამოღებული ხატი და მისი საყურეები. ორივე წაიღე, ღამით იარე და დღისით იმალეო. სეენჯაც ასე მოქცეულა და მეორე ათენგენობაზე მშობლიურ სოფელში მისულა. თან მიუტანია წმინდა გიორგის ხატი და საყურეები. ხალხს ეს ხატი თავის ადგილზე დაუბრძანებია. მისთვის სპარსანგელოზი უწოდებიათ რამდენიმე ხნით სპარსეთში ტყვედ ყოფნისა და სეენჯასთან ერთად სპარსეთიდან კვლავ მობრძანების გამო. დღიდან ამ შემთხვევისა, სპარსანგელოზის ხატში დეკანოზობის უფლება თემს გოდერძიშვილებისთვის მიუნიჭებია. ამ უფლებით სარგებლობდნენ გოდერძიშვილები ახლო წარსულამდე, ვიდრე ამ დღეობასთან დაკავშირებული რიტუალი სრულდებოდა. პირველი საკლავის დაკვლაც დღეობის დასაწყისში გოდერძიშვილებს შეეძლოთ. მხოლოდ მათი ზვარაკის შემდეგ შეეძლოთ საკლავების მიყვანა სხვა გვარების წარმომადგენლებს. მთხრობლების ვადმოცემით, გოდერძიშვილების ეს პრიორიტეტი უკავშირდება სეენჯას ლეგენდარულ თავგადასავალს.

გადმოცემის ამ მეორე ვარიანტის მიხედვით, სეენჯას დასაწყისში იმისა, რომლის სიყვარულით შთაგონებულ ცხრა ურთიერთობის შედეგად ვაეკაცს ერთმანეთი გაუწყვეტიათ. ამ უბედურების შემდეგ ნალღვით გაუთხრია საფლავი გოდერძიანთ სახნავეში (რომელსაც ეწოდება აგრეთვე ნალორევეთა), ბეგის ძირში, ჩაწოლილა და დანით ეელი გამოუჭრია. პრიალა ფარჩის საგულის (კაბის) ბოლო საფლავის ნაპირზე დარჩენია. მზეზე მოელვარე კაბის კალთა მთიდან (რომლის სახელია თეთრნი) დაუნახავს სწოველ მწყემსს. მწყემსი სოფელში ჩამოსულა მაშინ, როდესაც მთელი სოფელი თინას საქებნელად ყოფილა გამოსული. ხალხისთვის მას უთქვამს, რომ გუშინ საღამოს ნალორევეთას ვიღაც ქალი მუშაობდა, ხოლო დღეს იმ ადგილას ფარჩა ლაპლაპებდაო. ხალხიც მისულა ამ ადგილზე, იქვე დაუსაფლავებიათ თინა და ამ სახნავე ადგილისთვის დაურქმევიათ ქალის ყანა. როგორც მთხრობლები აღნიშნავენ, ზენისა და მკის დროს სამუშაოდ კასული გოდერძიშვილები სეენჯასა და თინას შესანდობარს სვამდნენ. ადრე ეს ყანა გოდერძიანთ საგვარო მფლობელობაში ყოფილა და მას საერთო ძალით ამუშავებდნენ. შემდეგ ის ოჯახების მიხედვით დაუნაწილებიათ, მაგრამ თინას (თუ სეენჯას) საფლავთან მისვლის მამაპაპური ჩვეულება კვლავ სრულდებოდა (სოფ. სნო, 13. VIII, 1951 წ. გიორგი სვიმონის ძე ჯანუყაშვილი, დაბად. 1900 წ.).

III ვარიანტი გამოაქვეყნა ს. მაკალათიამ. ს. მაკალათიას წიგნში ეკითხულობთ: „როდესაც სპარსელებს საქართველოდან ტყვეები წაუსხამთ, მათ შორის ერთი მოხვეე ქალიც ყოფილა. სპარსეთში ამ ქალს შვილი ყოლია. ქალი ათენგენობის წინა დღით აკვანთან მჯდარა და დონებულო და წვერისანგელოზობაზე ოცნებობდა თურმე. ამ დროს მას ჩვენებია ანგელოზი (სპარსეთის ანგელოზი) და უთქვამს:

„ადექ, ნუ ტირი, თაროდან გამოიღე ჩემი საყურე და ხევის გზას გაუდქიო. დღე შე გმალავ და ღამე ჩემი შუქით გატარებო“. იქვე ხარიც გაჩენილა, სპარსანგელოზი ხარის რქაზე დამჯდარა და ქალს წინ გაძლოლია.

სნოში ქალი ათენგენობას მისულა და მაშინვე წვერისანგელოზში ასულა. მას აქ საყურე ყოჩის ჭერისათვის შეუბამს, ხარიც დაუკლავთ და სპარსანგელოზიც იქ დაფრენილაო. ამ დროიდან ხალხური გადმოცემით ათენგენის წვერისანგელოზს სპარსეთიდან მოსული ანგელოზის სახელი „სპარსანგელოზი“ ეწოდებოდა“ (ს. მაკალათია, ხევი, ტფილისი, 1934, გვ. 252).

IV ვარიანტი გამოქვეყნებულია ყაზბეგის რაიონის ვაზეთში: „რამდენიმე საუკუნის წინ გოდერძიშვილების გვარში ყოფილა გასაოცარი

სილამაზისა და მოხდენილობის ქალი — სეინჯა გოდერძიშვილი რომლის ხელის დასაპატრონებლად ხევში ერთიმეორეს ეცილებოდა ქვეყნივე გვარი. საქმე იქამდე გამწვავებულა რომ, ვისაც ქალი ხეჭულად მიუჩნევდა, დანარჩენებს შური უნდა ეძიათ... მაგრამ მოხდა სრულიად საოცარი ამბავი. ერთ-ერთ დღეობაზე, სადაც ქალს თავისი მოხოვნელებიდან სასურველი უნდა ამოერჩია, ან თანხმობა განეცხადებინა, სეინჯა გოდერძიშვილი ძმის თანხლებით მოვიდა საქორწინოდ მორთული; იგი ხელში ძმის კაპარჭიდან ამოღებულ ფოლადისწვერიან ისარს ათამაშებდა. მას აღტაცებით შეეგებნენ შვიდივე გვარის ახლგაზრდები, თათ იარაღზე ხელი ჰქონდათ და ერთიმეორეს გამგძირავი თვალებით ზვერავენენ.

უნდა მომხდარიყო ძმათა სისხლის დაქცევა...

მოხვევ ქალის ნათელ სახეს უცნაური ღიმილი დასთამაშებდა.

„ჩემი სისხლი იყოს თქვენი ძმური კავშირის განმამტკიცებელიო!“ უთქვამს ღირსეულ ქალიშვილს და ხელში ნაქერი ისარი მკერდში ჩაუციოა. ასე დაუსრულებია შვიდი გვარის ნანატრ სარძლოს სიცოცხლე... სწორედ იმ ადგილას, სადაც სეინჯა გოდერძიშვილი დაუკრძალავთ, ეწოდება „ქალის ყანა“ (შ. არაბული, ქალის ყანა, გაზ. „დარიალი“, 1965 წლის 3 ივლისი).

- 23. იბ. შენიშენა 12.
- 24. შდრ. ყანობის ტოპონიმია, შენიშენა 55.
- 25. შდრ. ხურთისის ტოპონიმია, შენიშენა 18.
- 26. შდრ. ყანობის ტოპონიმია, შენიშენა 58.

ახალციხე

1. სოფ. ახალციხე მდებარეობს სნოს ხეობაში, მდ. სნოს წყლის (ხევის შავი არაგვის) მარცხენა სანაპიროზე, საქართველოს სამხედრო გზიდან მერვე კილომეტრზე. ეს სოფელი წარმოადგენს ხევის ერთ-ერთ ძველ დასახლებულ პუნქტს. ახალციხე დასახელებულია XV ს. საბუთში. გერგეტელ საყდრისშვილთა მძევლებს შორის ახალციხიდან განოუწყვანიათ ორი კაცი, რომელთაგან ერთის სახელი და გვარი არ იკითხება (ამოკითხულია ასე: ჩ//ქ ა შ//), ხოლო მეორეა დათკური შალვა (იბ. ქ. შარაშიძე, გვ. 272). როგორც ჩანს, დათკური იყო გვარი, რომელიც დღეს აღარ გვხვდება არც ახალციხეში და არც ხევის სხვა რომელიმე სოფელში.

2. ართხმო არის ხევსურებით დასახლებული სოფელი ხევში (იხ. ართხმოს ტოპონიმია, შენიშენა 1). სათიბ-საძოვრებით მდიდარ ხეობას, რომლის სიღრმეში მდებარეობს სოფ. ართხმო, ჩამოუდის ართხმოს

წყალი. მისი სანაპიროები წინათ იხენებოდა, ხოლო ამჟამად ის იმ წყლისაგან ქვა-ქვიშით წალეკილ რიყეს წარმოადგენს. ამ ხეობის რებს, რომელიც სოფ. ახალციხიდან იწყება, ეწოდება ართვანის წყლის ლაქა (ტოპონიმ ქალაქს შესახებ იხ. ყანობის ტოპონიმის შესახებ ნა 55).

3. ბაქა (ბახაა/ბაკაა) კაცის სახელია ხევში, რომლის ვინაობა გაურკვეველია. ტოპონიმი ბაკაყანა იმ გარემოების მაჩვენებელია, რომ ეს ნაკვეთი ბაქას ეკუთვნოდა.

4. წელწელა გზას, რომელზედაც ხდებოდა თივების გადმოთრევა, ეწოდება გადმასათრელა.

5. საძვრის გზაზე კაცი შეხვდება დიდ ქვას, რომლის მეშვეობითაც შესაძლებელია წყალზე გადაბრუნვა (გადაფრენა). ამის გამო ამ ქვის ახლო მდებარე ადგილსაც შეარქვეს გასაფრენი ქვა.

6. ეს სახნავი ადგილი, როგორც ჩანს, წარმოადგენდა ვინმე გაგოს საკუთრებას. გაგოს ვინაობა გაურკვეველია.

7. რუვის შესახებ იხ. ყანობის ტოპონიმის შესახებ 37.

8. შდრ. ყანობის ტოპონიმის შესახებ 14.

9. სათიბი ადგილი ეკუთვნოდა ვინმე თადიას.

10. შდრ. ყანობის ტოპონიმის შესახებ 26.

11. ტოპონიმ კოტაქსთავს შეიძლება მოვუძებნოთ ორგვარი ახსნა. თუ ვიგულისხმებთ, რომ კოტაქ (კოტე) არის კაცის სახელი, მაშინ ტოპონიმი კოტაქსთავი იმის მაჩვენებელი უნდა იყოს, რომ ეს სათიბი ადგილი მდებარეობდა კოტაქს (კოტეს) სახლის ან ნაკვეთის ზემოთ (თავში). საგულისხმოა ის გარემოებაც, რომ ხევში კოტი ეწოდება დიდი დაქანების მქონე ადგილს. თუ აქ კოტი არის მსაზღვრელი, მაშინ უნდა ვიგულისხმოთ, რომ კოტაქსთავი მიგვითითებს ისეთი სათიბის არსებობაზე, რომელიც მდებარეობდა კოტის (დაქანებული ადგილის) ზემოთ.

12. კალდამაა/ეკალდამაა ნიშნავს აკლდამის. ახალციხეში კალდამათავი ეწოდება სახნავ ნაკვეთს, რომელიც მდებარეობს აკლდამის ზემოთ.

13. კლდის ფეკაქს სხვა სახელებია შადამაგაა და ხეთანაა/ხეთენაა.

14. ეს წყარო ძალიან ჰყვარებია მიხელა ბუჩუკურს, რის გამო მისი ხსოვნის ნიშნად მეზობლებმა წყაროს მისი სახელი შეარქვეს.

15. როგორც ხევის სხვა სოფლებში, ახალციხეშიც ნარჩევი ეწოდება გასუფთავებულ, ქვისაგან გაწმენდილ, კარგად დამუშავებულ ნაკვეთს.

16. შდრ. ყანობის ტოპონიმის შესახებ 29.

17. პაპუა ჩაბაიძე მშინარა კაცი ყოფილა. სოფელში რომ ჩხუბი ატყდებოდა, ის თურმე გარბოდა და გამოქვაბულში იმალებოდა. ამიტომ ამ გამოქვაბულს შეარქვეს პაპუა და ს ქოხი რქონულნი

18. სნოს ხეობისა და გუდამაყრის ხეობის გამყოფს წარმოადგენს საძოვარი ადგილი, რომელსაც ეწოდება ქვე ნამთა. ამ საძოვრის გამო დიდი დავა ჰქონიათ მოხვეეებსა (სნოს ხეობა) და გუდამაყრელებს (გუდამაყრის ხეობა). განსაკუთრებით მწვავედ მდგარა საზღვრის საკითხი. ურთიერთშორის მორიგების შემდეგ ამ სასაზღვრო ზოლს უწოდეს სა და ვო გო რ ი. ზაფხულობით აქ თურმე ცხვარს აბალახებდნენ გუდამაყრელი მეცხვარეები, გვარად ჩო ბო ლ ა უ რ ე ბ ი. ამის გამო, იმ ადგილს, სადაც მათი მწყემსების ქოხები იდგა და ცხვარი სძოვდა, შეარქვეს მეორე სახელიც — ჩო ბო ლ ა უ რ თ ნ ა ბ ი ნ ა ვ ა რ ი.

19. შღრ. ფხელშე-გორისციხის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 52.

20. სა ფ ა ნ დ ა რ ი ეწოდება ერთად მოგროვილსა და კლდეზე გადნოსაყრელად გამზადებულ თივას, ხოლო სას ა ფ ა ნ დ რ ე ჰქვია თივის ჩამოსაყრელ ქარაფ კლდეს. სასაფანდრის გამოყენება ხდება ისეთ შემთხვევაში, როდესაც ზვინად აგებული თივების ჩამოთრევა უგზოობის გამო შეუძლებელია.

21. ჰეკარი ეწოდება ფოთლოვან, მაღალტარიან მცენარეს, რომელსაც საკმელადაც იყენებენ. ამ მცენარით დაფარულ ქედს ეწოდება საჰეკარია ქედი.

22. თანახმად გადმოცემისა, აქ დათვი მოუკლავთ და ამიტომ უწოდებიათ ამ ადგილისათვის სა და თ ვ ე რ უ ვ ი.

23. მიუდგომელ სათიბს, საიდანაც თივას ზურგით ეზიდებიან. ეწოდება საზურგე.

24. შღრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 33.

25. შღრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 3.

26. მარჯვე სანადირო ადგილას — გაღმა ყო რ ა ს გამოქვაბულია, რომელსაც იმდენად ვიწრო კარები აქვს, რომ შესვლა მხოლოდ დაწოლითა და შეძრომით შეიძლებოდა. შიგნით ეს გამოქვაბული ფართოა. ვიწრო კარების გამო მას ეწოდება საძრომია.

27. ეს საძოვარი მთა სჰერიით დუშელ აზნაურებს — კობიაშვილებს. ახალციხელი ჩაბაიძეები ამ მთით სარგებლობის გამო კობიაშვილებს საბალახეს (ყალანს) უხდიდნენ, რის გამო მას ეწოდება საყალნო.

28. ეს იყო ალაგ-ალაგ ტყითა და დეკით შემოსილი საძოვარი, რომელიც წარმოადგენდა მხოლოდ ფადიაურების გვარის საკუთრებას. მი-

სი სახელწოდების შესახებ შემონახულია ხალხური გადმოცემა. ერთ დღეს აქ თურმე ცხვარს აბალახებდა ერთ-ერთი მფლობელ მეზობელ მთაში (ცოცხანი, რომელიც სოფ. კარკუჩას მფლობელია). გაშლილი ყოფილა კარკუჩების ცხვრის ფარა, კარკუჩელ მწყემსს საღამოხანს შეუძინებია, რომ ფადიურის ცხვრის ფარებს ლეკები ეპარებინან, რათა ფარების სიახლოვეს ჩასაფრდნენ და ჩამობნელების ეამს ცხვარი გარეკონ. კარკუჩელი თურმე ისე უკრავდა თავის საღამურს, რომ მას შესძლებია აზრის გადაცემაც კი, სადამდისაც მისი ხმა მისწვდებოდა. მას არც ამ შემთხვევაში დაუყოვნებია და ფადიურისთვის უცნობებია მოსალოდნელი საშიშროების შესახებ. ფადიურს ლეკური ენა კარგად სცოდნია. როდესაც მაგრად ჩამობნელებულა და ლეკები უკვე ცხვრის სადგომთან მიპარულან, ფადიურიც ლეკების ჯგუფში ჩუმად შეპარულა და დაუტრიალებია თავისი გააღმასებული ხანჯალი. რამდენჯერაც თურმე ხანჯალს გაიჭნეეს და ლეკს გულ-მუცელს გამოუფატრავს, იმდენჯერ თურმე ბოლმამორეული ლეკურად დაიძახებს: „ვინა გვლევს, ვინ ვოთავენსო“. ასეთი მოხერხებული მოქმედებით უკუნ სიბნელეში მან შექმნა შთაბეჭდილება, თითქოს ლეკების რაზმს შეიპარალებული ჯგუფი დაესხა თავს. ფადიურმა კარგად იცოდა, რომ მის მიერ მოჭნეული მახვილი უსათუოდ მტერს მოხვდებოდა, ხოლო ლეკურად მყვირალი ფადიური მათ ვერ გამოიცნეს და არ იცოდნენ ვის წინააღმდეგ აღემართათ იარაღი. ასეთ არეულობაში, როგორც კი ღამე დღესთან გაყრილა, ფადიურს ლეკებისთვისაც მუსრი გაუვლია სისხლის ასეთი ღვრის დღიდან, ამ ადგილისათვის უწოდებიათ სისხლის ვაკე (სისხლივაკე).

29. შღრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 42.

30. ქერაშვილების პატრონიმიული სახელია ქერენი. ამიტომ მათ მიერ დამუშავებულსა და ქვისაგან გასუფთავებულ, გარჩეულ ნაქვეთს ეწოდება ქერეთნარჩევი.

31. შღრ. სიონის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 25.

32. ყორა ეკუთვნის ორ სოფელს — ახალციხესა და კარკუჩას. ის შემკულია სახნავით, სათიბით, საძოვრითა და ტყით. ძველად აქ სოფელი ყოფილა, რაც დასტურდება შემონახული ნანგრევებითა და აკლდამებით. ხალხური გადმოცემის თანახმად, აქედან გადასახლებულან კახეთში და დაუარსებიათ სოფ. ყვარელი. მოხვევები სოფ. ყვარელს ენახიან ყორელის და მიჩნიათ, რომ ეს მაჩვენებელია ყორიდან წარმოშობისა, ყორ-ელობისა. ნასოფლარი ბოლო დროისათვის სალოცავად იყო გამოყენებული. მოხუცებს კარგად ახსოვთ, როდესაც ყვარლები ყორაში კურატით მოდიოდნენ, მას წმინდა გიორგის სახელ

ზე კლავდნენ და თავიანთი წინაპრების შესანდობარს სჯობდნენ. ეგრე-
ლელებს წინაპართაგან დაწერილი ანდერძიც კჳონიათ ყორიდან წარმო-
მავლობის შესახებ. ახალციხელი მოხუცები გვარწმუნეობენ, რომ მის
მათ საკუთარი თვალით ენახათ ასეთი შინაარსის ქალაქი.

33. შღრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 47.

34. ჩობოლაურთ ნაბინაკარს ეწოდება აგრეთვე სადა-
ვო გორი (ამის შესახებ იხ. შენიშვნა 18).

35. შღრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 54.

36. შღრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 37.

37. შღრ. ხურთისის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 18.

38. შღრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 56.

ქოსელი

1. სოფ. ქოსელი მდებარეობს სნოს ხეობაში, მდ. სნოს წყლის მარ-
ჯვენა სანაპიროზე, სოფ. ახალციხის პირდაპირ, საქართველოს სამხედ-
რო გზიდან მერვე კილომეტრზე. იქ ცხოვრობენ მხოლოდ ფიცხელა-
ურები.

2. შღრ. ხურთისის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 9.

3. ეს გლე ფერდობებზე ამჟამად გამოაყენება სათიბ-საძოვრად. აღ-
რე შემოსილი ყოფილა არყით, ვერხვით და ტირიფით. 1894 წელს და-
ბად. ვანო ვაჭოსძე ფიცხელაურის ცნობით, ყველაზე აღრე გაუჭრიათ
ვერხვი. რომელსაც იყენებდნენ სამშენებლო მასალად. თვით ვანოს მა-
მამაპური სახლი აქ მოჭრილი ვერხვის ხეებით ყოფილა დახურული. რო-
დესაც ადგილობრივი ტყე გაუჟაფავთ, ხარებით დაუწყიათ ხეების თრე-
ვა გუდამაყრის ხეობიდან. შემდეგ გაუყვანიათ საურმე ვზაც, რომელ-
საც იყენებდნენ ჩვენი საუკუნის დამდეგამდე.

4. ისევე, როგორც ხევის სხვა სოფლებში, ქოსელშიც ფერდო-
ბებს ხნავდნენ. იქ, სადაც უვზობისა და მიუღვომელი რელიეფის გა-
მო ძნის ჩამოტანა ხარ-მარხილით შეუძლებელი იყო, იყენებდნენ წნე-
ლის სათრეველას, ე. წ. საძნე სათარს. მასზე აწყობდნენ ძნებს.
შეკრავდნენ თოკით და ჩამოათრევენ. მთის ასეთ ვზას, რომელზედაც
ათრევენ ძნას, თივას, შეშას და დეკას, ხევში ეწოდება სათრევი.
ჩვეულებებისამებრ ასეთი სათრევი ღრმად გაკვალულია და რუვს (დე-
ლეს) მოგვაგონებს. ამის გამო, იმ მთას, საიდანაც ასეთ სათრევ რუვ-
ზე ქოსლელები ძნას ათრევენ, უწოდეს საძნეთ რუვი (რუვის
შესახებ იხ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 37).

5. ქოსე ანუ ქოსაჲ ეწოდება საძოვარ ფერდობს, რომელიც
მდებარეობს მდ. სნოს წყლის მარჯვენა ნაპირზე, სოფ. ქოსელსა და

სოფ. კარკუჩას შუა. ქოსეთში შემორჩენილია ნაკოშკარი, ნასახლარები, აკლამები. აქვე არსებობს ძველი სალოცავი. ქოსელებს, კერძოდ უცხოვრიათ, შემდეგ ამოუწყვეტიათ ფადიაურებს. ვინც გვძინებდა გადმოსახლებულა ბორცვზე, რომელსაც ეწოდება ჩირდილა ანუ ციხის კისერა. იქიდან საბოლოოდ მოსულან დღევანდელი ქოსელის ტერიტორიაზე. ქოსადან მათი წარმომავლობის აღმნიშვნელია სოფლის დღევანდელი სახელი ქოსე-ლი.

6. შღრ. ყანობის ტოპონიმია, შენიშვნა 47.

7. შღრ. ყანობის ტოპონიმია, შენიშვნა 58.

მიგუდა

1. სოფ. ახალციხესთან მდ. შავ არაგვს (სნოს წყალს) ერთვის ართხმოს წყალი, რომელიც მოედინება ართხმოს ხევში. ეს ხეობა დაახლოებით 5—6 კილომეტრის სიგრძეზეა გაჭიმული სამხრეთიდან ჩრდილოეთის მიმართულებით. მის მარჯვენა სანაპიროზე მდებარეობს მოსახლეობისაგან უკვე დაცლილი სოფ. მიგუდა, სადაც უცხოვრიათ ჩაბაიძეებსა და როსტომაულებს. ჩაბაიძეები შემდეგ ჩამოსახლდნენ სოფ. ახალციხეში, ხოლო ამ პატარა სოფელში უახლოეს წარსულამდე ცხოვრობდნენ როსტომაულები. ამჟამად მიგუდა მიტოვებულია.

2. შღრ. ყანობის ტოპონიმია, შენიშვნა 6.

3. შღრ. ყანობის ტოპონიმია, შენიშვნა 47.

ართხმო

1. სოფ. ართხმო მდებარეობს ართხმოს ხეობაში, წყლის მარცხენა სანაპიროზე, სოფ. ახალციხიდან მესამე კილომეტრზე. აქ ცხოვრობენ ხევსურები: არაბული (სამი კომლი), წიკლაური (ხუთი კომლი), ნართზაული (ერთი კომლი), რომლებიც ხევსურეთიდან გადმოსახლებულან. იყო თუ არა ხევსურების აქ მოსვლამდე მოსახლეობა, ხალხურ მასალებზე დაყრდნობით ამის დადგენა შეუძლებელია. რა დროიდან უნდა მომხდარიყო ხევსურების დასახლება ართხმოში, ესეც უცნობია. ვიცით მხოლოდ ის, რომ ართხმო, როგორც სოფელი, იხსენიება XV ს. საბუთში (იხ. ქ. შარაშიძე, გვ. 272).

ვინაიდან XV საუკუნეში ართხმო უკვე სოფლად იხსენიება, ის უნდა დაარსებულიყო უფრო ადრე. არც ის არის გამორიცხული, რომ ართხმოში ადრე მოხვევები ყოფილიყვნენ, ხოლო შემდეგ მომხდარიყო იქ ხევსურების მოსვლა-დამკვიდრება.

2. აქ ყოფილა ზამთარში საქონლის სადგომი ბოსლები, ვინაიდან იქიდან სოფელში თივის ჩამოტანა კირდა. რაც შეეხება რუკეს, აქ ისე-

თივე მნიშვნელობით გვხვდება, როგორც ხევის სხვა სოფლებში (შდრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 37).

3. დ ა რ ბ ა ზ ი ეწოდება ხატის შენობას, სადაც ეწოდებოდა ექვტეს განძ-ქურჭელი და სრულდებოდა რელიგიური დღესასწაული. ასეთი დარბაზი შიგ სოფელშია.

4. ღიდკობნი ნიშნავს ღიდ ქვებს. ასეთი ქვების არსებობის გამო საძოვარ ადგილსაც უწოდეს დ ი დ კ ო ხ ნ ი. ანალოგიური შინაარსის ტოპონიმები გვხვდება სხვა სოფლებშიც (შდრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 43).

5. ბეჭნი//ბეჭი იგივეა რაც ბ ე გ ი, ე. ი. ბორცვი (შდრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 6).

6. შდრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 37.

7. შდრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 25.

8. შდრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 27.

9. როგორც ტ ა რ ი ე ლ ი ვ ა ნ ე ს ძ ე ა რ ა ბ უ ლ შ ა (დაბად. 1921 წ.) გადმოგვცა, ის ყოფილა შვიდი წლისა, როდესაც აქ უპოვიათ ს უ რ მ ა. ამის შემდეგ აღნიშნული ადგილისათვის უწოდებიათ მ ა დ ა ნ ი.

10. შდრ. შენიშვნა 5.

11. ნ ა მ პ ა ლ ნ ი ეწოდება უმზეო, ნესტიან ადგილს.

12. შდრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 29.

13. ხალხური გადმოცემის მიხედვით, კირიანობის დროს აქ თურმე იხიზნებოდნენ და გამოქვაბულებში იმყოფებოდნენ ართხმოელები.

14. შდრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 37.

15. ადგილი მთაში, სადაც ცხვარს აქმევედნენ მარისს.

16. შდრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 37.

17. შდრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 43.

18. შდრ. ხურთისის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 55.

19. ამ სალოცავის სხვა სახელწოდებებია ც ი ხ ი ს მ ე წ ვ ე რ ე და ა დ გ ი ლ ი ს დ ე დ ა. ის ითვლებოდა საქონლის მფარველ ღვთაებად, რომელსაც სწირავდნენ დეკეულის ნაშობ პირველ ხბოს.

20. შდრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 54.

21. ხევსურებს გაურეკიათ ცხენები გუდამაყრის ხეობის სოფ. გაპსიდან. სამაგიეროს გადახდის მიზნით გუდამაყრელები მთაში დასცემიან ართხმოელთა ჯოგს. ზოგი გაურეკიათ და ზოგიც იქვე დაუქერიათ და დაუხოცავთ. 1921 წელს დაბადებულ ტარიელ ივანეს ძე არაბულს კიდევ ახსოვს ერთ-ერთი ხარი ცხვირზე ჭრილობით, რომელიც გუდამაყრელთა დაცემის დროს მოზვერი ყოფილა. ხარი ხ თ ი ს ა მ თურმე

ეკუთვნოდა დაეით და მამუკა არაბულებს, რომლებიც ამჟამად ცხოვრობენ შირაქში, სოფ. ზემო ქედში. აღწერილი შემთხვევის შემდეგ მთას უწოდეს კარნაქოცი (ადგილი, სადაც დახოცეს ხარბები).

22. ქოფოკია ნიშნავს ღრმულ ადგილს, მის აღსანიშნავად მოხეურში იხმარება ქოფი (მღრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 58).

კარკუჩა

1. სოფ. კარკუჩა მდებარეობს სნოს ხეობის სათავეში. აქ ცხოვრობენ ყამარაულეები და მარსაგიშვილები. სნოს ხეობაში კარკუჩა წარმოადგენს მოხვევებით დასახლებულ უკანასკნელ სოფელს. ამ ხეობის სიღრმეში კარკუჩის ზემოთ მხოლოდ სოფ. ჭუთაა (იხ. ჭუთის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 1), სადაც ცხოვრობენ ხევსურები.

2. სოფ. კარკუჩის ტერიტორიაზე გვხვდება ორი საინტერესო ტოპონიმი — დარბაზი და ნადარბაზევი. უკანასკნელი დროისათვის პირველი მათგანი წარმოადგენდა სახნავი ადგილის სახელწოდებას. მეორე მათგანი იმ ადგილის აღმნიშვნელია, რომელსაც ადრე სახნავ-სათიბად იყენებდნენ, ხოლო დღეისათვის გასაძოვრებულია. ნადარბაზევი ანუ ნადარბასევი, მოიცავს ჭუთის წყლისა (რომელსაც ჭუთელი ხევსურები ეძახიან არაგვს) და კიბის წყლის (იხ. შენიშვნა 8) შუა მდებარე რიყეს, სოფ. კარკუჩის ზემოთ მდებარე მთისძირა ვაკეს.

ზემოხსენებული ტოპონიმები (დარბაზი და ნადარბაზევი) იმ გარემოების მანიშნებელია, რომ აქ უნდა ყოფილიყო დარბაზული ტიპის საცხოვრებელი, ანდა საზოგადოებრივი მნიშვნელობის მქონე საკრებულო ნაგებობა.

როგორც საბა განმარტავს, დარბაზი არის „სამეფო დიდი სახლი“, „დარბაზობა — საალერსოდ სხვს სახლად მისღვა“, ხოლო „დარბაისერი — დარბაზს ჩინებული“ (სიტყვის კონა, თბილისი, 1949, გვ. 91).

ივ. ჯავახიშვილის გამოკვლევით, სახლის აღსანიშნავად იხმარებოდა V—X საუკუნეებში სპარსულიდან შემოსული ტერმინი ტაძარი/ტაზარი, XI—XII საუკუნეებში — ბერძნულ-ლათინური ტერმინი პალატი, ხოლო IX საუკუნიდან ჩნდება და X საუკუნის შემდეგ ვრცელდება სპარსული სახელწოდება დარბაზი. მკვლევარი იქვე მიუთითებს, რომ XIII—XVII საუკუნეებში დარბაზის პარალელურად იხმარებოდა აგრეთვე პალატი (ივ. ჯავახიშვილი, მასალები ქართული ერის მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის, I, თბილისი, 1946, გვ. 12—15).

ისტორიულად დარბაზი ნიშნავდა მეფის კარს, სასახლეს, იმ ოთახს სასახლეში, სადაც მეფის თავმჯდომარეობით დიდებულთა სხდომა იმარ-

თებოდა. ის წარმოადგენდა საქართველოს ფეოდალური ხელისუფლების უმაღლეს სათათბირო ორგანოს.

ეთნოგრაფიული მონაცემების მიხედვით, დარბაზი ეწოდებოდა როგორც საცხოვრებელ ნაგებობას მოგვირგვინებული მანით, ისე საკულტო შენობას (ხატის კურკლისა და განძის შესანახ სენაკს).

თანამედროვე ვაგებით, დარბაზი ეწოდება საგანგებოდ მოწყობილი დიდ საკრებულო ოთახს (ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი, თბილისი, 1953, ტ. III, გვ. 627).

ამ მონაცემების ფონზე საყურადღებოა ნადარბაზევის შესახებ ზევში არსებული ხალხური გადმოცემა, რომლის თანახმად ძველად აქ ყოფილა წმინდა გიორგის ხატი და ხატის განძ-კურკლის შესანახი მცირე დარბაზი. ამ დარბაზში სათათბიროდ თურმე იკრიბებოდნენ სოფლის ბჭეები — დარბაისელი მოხუცები.

იმის გამო, რომ ხსენებულ ტერიტორიაზე იდგა საკულტო ხასიათის დარბაზი და მის კერძვეშ დარბაისელთა ბჭობა ანუ დარბასობა იმართებოდა, ადგილსაც შემორჩა დარბაზის ოდესლაც არსებობისა და დარბაისელ მოხუცთა ადრინდელი ბჭობის მანიშნებელი სახელწოდებანი და დარბაზევი ანუ ნადარბასევი.

ამასთან დაკავშირებით უნდა აღინიშნოს, რომ ყაზბეგის სარაიონო გაზეთში გამოქვეყნდა „თქმულება“ ნადარბაზევის შესახებ, რომლის მიხედვით გამოდის, თითქოს ალანებზე სალაშქროდ წამოსულ ვახტანგ გორგასალს ამ რიყიან ჰალაზე შეუსვენია, რის შემდეგ ის წმინდა ადგილად ქცეულა და იქ დარბაზიც აუშენებიათ. იქვე აღნიშნულია, თითქოს ამ დარბაზში ინახებოდა ვახტანგის ნაბოძვარი ნივთები, რომლის დატაცებას ლამობდნენ ჭისტები და დვალეები და თითქოს მისი დაცვის მიზნით მოუხდათ მათთან ბრძოლა მოხვეყნებს (გ. მირიანაშვილი, ნადარბაზევი (თქმულება), გაზ. „დარიალი“, 1966, № 95).

რამდენადაც ნადარბაზევის შესახებ ხალხში ასეთი გადმოცემა არ არსებობს, ხოლო გაზ. „დარიალში“ გამოქვეყნებული ზღაპარი შედგენილია გ. მირიანაშვილის მიერ და ამ „მხატვრული შედევრის“ პერსონაჟებიც მის მიერვეა გამოგონებული, ამიტომ გ. მირიანაშვილის თხზულებისადმი „თქმულების“ წოდება გაუმართლებელია. გარდა ამისა, გ. მირიანაშვილმა რამდენიმე სხვა ამგვარი „თქმულებაც“ გამოაქვეყნა აღნიშნული გაზეთის ფურცლებზე (იხ. „ნაისრალი ქორწილი“, გაზ. „დარიალი“, 1965, № 14; „მრუდე ციხე“, გაზ. „დარიალი“, 1965, № 50; „შეფიცულნი“, გაზ. „დარიალი“, 1965, № 32), რომლებსაც ის ასევე ხალხურად ასაღებს. სინამდვილეში ყველა მათგანი წარმოადგენს გ. მირიანაშვილის ფანტაზიის ნაყოფს, რომელთა გამო-

ეს ხელს
ეროვნული
ბიბლიოთეკა

ყენება ხალხურ წყაროდ ყოვლად შეუძლებელია, ვინაიდან
შეუწყობს ისტორიის ფალსიფიკაციას.

3. შდრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 37.

4. დ უ ლ ე ნ ი, რომელთაც ეჭირათ ეს საძოვარი
ნიმიული სახელია მარსაგიშვილების ერთ-ერთი ნაწილისა.

5. შდრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 13.

6. შდრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 15.

7. ყველაზე გვიან ის ტყე განადგურდა, ხოლო ზოგან დღემდე გა-
დაურჩა განადგურებას, რომელიც რომელიმე ხატის სახელს ატარებდა
და ამ ხატის კუთვნილებად ითვლებოდა. საბჭოთა ხელისუფლების დამ-
ყარებამდე სოფ. კარკუჩაში ვერხვის ბუჩქი არსებული სალოცავ კვრეს
სახელზე. 1930-იან წლებში ის გააყფეს, მაგრამ საძოვრად გამოყენებულ
ადგილს სახელი ძველი შემორჩა. ამ ადგილს აქვს კიდევ ორი სახელი
კ ვ რ ე ს ძ ი რ ი და პ ი რ დ ა პ ი რ ა მ.

8. კ ი ბ ე ა ნ უ კ ი ბ ე ნ ი ეწოდება სნოს ხეობიდან გუდამაყრის ხე-
ობაში გადასასვლელ შეღმართს. თავისი გეოგრაფიული მდებარეობით
ეს საკმაოდ ვიწრო ყელი ტერასულია, წარმოადგენს სოფ. კარკუჩის სა-
თიბე-საძოვარს, ალაგ-ალაგ შემოსილია ჯაგითა და დეკით. კიბენის ქვე-
და წელს, რომელიც სოფ. კარკუჩისაკენ ეშვება და ითიბება, ეწოდება
კ ი ბ ი ს ქ ა ლ ა მ, ხოლო საძოვრად გამოყენებულ ზედა წელს ჰქვია
კ ი ბ ი ს თ ა ვ ი.

კიბისთავსა და კიბის ქალაზე მოედინება მთის პატარა მდინარე კ ი-
ბ ი ს წ ყ ა ლ ი. კიბის წყლის აყოლებით კარკუჩიდან გზა აუღის კიბის
აღმართს, გადაივლის ქვენამთას, ბურსაპირით ეშვება გუდამაყრის ხე-
ობაში და სოფ. ფასანაურთან უკავშირდება საქართველოს სამხედრო
გზას.

კიბის ქალის აღმართში დღეს მხოლოდ ფეხითა და ცხენით სავალი
ბილიკია. ადრე აქ საურმე გზა გადიოდა, რომლის კვალი ზოგან ჯერ
კიდევ ატყვია. აღმართის დასაწყისში ერთ-ერთი გაჭრილი კლდე საკმა-
ოდ ფართო გზის არსებობაზე მიგვითითებს. იქვე კიბის წყალშია ჩაწო-
ლილი და ქვიშითაა დაფარული კედელი, რომელიც ყოფილი ფუნდუკის
ნანგრევს წარმოადგენს. მის ახლოს, კლდოვან ბორცვზე არის უცნობი
პირის საფლავი.

საყურადღებოა აღინიშნოს, რომ ტოპონიმი კ ი ბ ე მოხსენიებულია
გიორგი ბრწყინვალის სამართლის წიგნის შესავალში, როგორც კანონ-
თა სამოქმედო ასპარეზის ერთ-ერთი სასაზღვრო პუნქტი. „ძველის
დადებამი“ ვკითხულობთ: „ჯუართა ყელს აქეთ, კადა-ცხაოტს, ზანდუ-
კის ქევს, კიბეთ ქუეშეთ და მენესოს ზემოთ ეს განაჩენი დაედევით“
(ი. დოლიძე, გიორგი ბრწყინვალის სამართალი, თბილისი, 1957, გვ. 104).

ი. დოლიძემ დაადგინა, რომ ეს კანონმდებლობა ფრცვლტებზე და ჯვრის უღელტეხილისა („ჯუართა ყელისა“) და კიბეს აქეთ, ე. ი. მთიულეთ-გუდამაყარში და იქვე სამართლიანად მიუთითა: „უღელტეხილსა კიბენი მდებარეობს გუდამაყრისა და ყაზბეგის რაიონის მიჯნაზე, იქ, სადაც ჭვენამთის ერთი მხარე შედარებით დაბლდება. იგი წარმოადგენს ვიწრო ჩასასვლელ გზას, რომელიც ჩვეულებრივ კიბეს მოგვაგონებს. ამ გზით გუდამაყრის ხეობა უკავშირდება ყაზბეგის რაიონის სოფლებს: სნოს, კარკუჩას და ახალციხეს. კიბენი მდებარეობს მთიულეთის ჩრდილო-აღმოსავლეთით. ეს იყო რუსეთ-საქართველოს ძველი გზით ყველაზე ვიწრო და ძნელად გასავლელი ადგილი“ (ი. დოლიძე, იქვე, გვ. 26).

9. კვრეს ძირის სხვა სახელწოდებებიც არსებობს: ვერხვები და პირდაპირაჲ (იხ. შენიშვნა 7).

10. მილო იყო მარსაგიშვილების თავდაპირველი საცხოვრისი. იქ შემორჩენილია ნაკოშკარი — ე. წ. მილოს ციხე და მარსაგიშვილების ნასახლარები. ნასოფლარს გარს აკრავს სახნავ-სათიბი, საძოვარი და ტყე (შდრ. ჯუთის ტოპონიმია, შენიშვნა 11).

11. იხ. შენიშვნა 2.

12. შდრ. ყანობის ტოპონიმია, შენიშვნა 29 .

13. პირდაპირაჲს სხვა სახელებია კვრეს ძირი და ვერხვები (იხ. შენიშვნა 7).

14. შდრ. ყანობის ტოპონიმია, შენიშვნა 3.

15. შდრ. ყანობის ტოპონიმია, შენიშვნა 33.

16. შდრ. გერგეტის ტოპონიმია, შენიშვნა 54.

17. შდრ. გერგეტის ტოპონიმია, შენიშვნა 50.

18. სადავო გორის შესახებ იხ. ახალციხის ტოპონიმია, შენიშვნა 18.

19. სისხლივაკე მდებარეობს კარკუჩის ტერიტორიაზე, მაგრამ ის ეკუთვნოდა ახალციხელ ფაღიაურებს (იხ. ახალციხის ტოპონიმია, შენიშვნა 28).

20. მთხრობლების ცნობით, ქოჩეხაჲ ანუ ქოჩეხანი იყო ყამარაულეების გვარის ერთი ნაწილის პირველსაცხოვრისი. მის ტერიტორიაზე შემორჩენილია ნასახლარები.

21. ქვაკიბე წარმოადგენს კიბისებრ კლდეს, რომელიც მდებარეობს ყანანაზისაკენ მიმავალ გზაზე.

22. ყანანაზი ყოფილა ყამარაულეების სოფელი. იქვე მდგარა კოშკი — ე. წ. ყანანაზის ციხე, რომლის ნანგრევი შემდეგ აქციეს სალოცავად და დაარქვეს მას ამალღების ხატი. სალოცა-

ვად გადააქციეს შემდეგში ნასოფლარიც და აღმართეს იქ ყ ა ნ ა ნ ა ზ რ ს წ მ ი ნ დ ა გ ი ე ა რ გ ი ს ხ ა ტ ი .

გერგეტელ საყდრიშვილთა საბუთში (XV ს.) ყანანაზო სოფლად, საიდანაც გაუყვანიათ საყდრიშვილთა მძევლებად ვინმე ა ბ ა რ უ შ დ ა ლ ა შ ქ ა რ ა უ ლ ი (ქ. შარაშიძე, გვ. 272).

23. იხ. ახალციხის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 32.

24. გადმოცემის თანახმად, ლეკები მოულოდნელად დასხმიან თავს სათიბზე მყოფ ყამარაულებს და დაუხოციათ. იმის შემდეგ, რაც ეს წყარო სისხლით მუქად შეღებილა, მისთვის უწოდებიათ შ ა ვ ი წ ყ ა რ ა ნ უ შ ა ვ წ ყ ა რ ა რ .

25. შღრ. ხურთისის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 55.

26. იხ. ახალციხის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 18.

27. კარკუჩის ახლოს არის კლდოვანი კონცხი, ზემოდან მწვანით შემოსილი. აქ უცხოვრია ვიღაც ზევსურს. მას ჰქონია სახლი, კოშკი და წისქვილი, რომელიც თურმე ბრუნავდა ჩ ხ ა ტ ი ს კ ა რ ა მ ს კ ე ვ ი დ ა ნ 1 კ მ -ზე წელწელა არხით გამოტანილი წყლით. მინდორზე კოშკის აღრინდელი არსებობის გამო ზევსურის ნასახლარ ადგილს დღემდე ეწოდება ც ი ხ -მ ი ნ დ ო რ ა მ , რაც იმის მაჩვენებელია, რომ ციხე (კოშკი) იდგა მინდორზე, რომ ეს მინდორია ციხის ნადგომი ალაგი.

28. ყორაზე გავლით გზა გადადის ინგუშებით დასახლებულ ჯარი-ახის (არმხის) ხეობაში. ამ გადმოსასვლელი ყელით ახერხებდნენ ინგუშები სნოს ხეობაში შემოდწევას და საქონლის გატაცებას, მეკობრეობას. ამავე გზით მიდიოდნენ შურისმაძიებელი მოხევეები ჯარიახის ხეობაში. აღნიშნულ გადასასვლელს უმთავრესად იყენებდნენ კეთილშობილურ, მშვიდობიან ურთიერთობაში.

ყორაში ხალხის ცხოვრების დროს ერთ-ერთი ჰ ე რ ხ ო (სახლი) მდგარა გადასასვლელის ვიწრო ყელში. შემდეგ ის ზეავს დაუნგრევია, ხოლო მის ადგილსამყოფელ ხეობას დაარქვეს ჰ ე რ ხ ო ს რ უ ვ ი (ტოპონიმ რ უ ვ ი ს შესახებ იხ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 37).

ჭ უ თ ა

1. სოფ. ჭუთა მდებარეობს სნოს ხეობის სათავეში, სოფ. კარკუჩიდან ჩრდილო-აღმოსავლეთით. ჭუთაში ცხოვრობენ ზევსურეთიდან ჩამოსახლებული ა რ ა ბ უ ლ ე ბ ი .

2. ჭუთელი ზევსურები ა რ ა გ ვ ს უწოდებენ იმ მდინარეს, რომელიც სოფელს გვერდზე ჩამოუდის. მოხევეები მას ეძახიან ჭ უ თ ი ს წ ყ ა ლ ს . ჭუთის მიდამოებში ეს მდინარე ითვლება სათავედ კარგად ცნობილი ხევის შავი არაგვისა, ანუ სნოს წყლისა. სახელწოდება ს ნ ო ხ

შვილიც ამოუწყვეტიათ. ფიცის ერთგული მაჯიგას მამა კი ჭუთაში დამ-
კვიდრებულა და არაბულობა მიუღია. მთას, რომელიც ჭუთისში ნიშნავს
თად მყოფ გარსის ექირა, დღემდე შემორჩა მისი დროებითი მშენებელ-
ლის სახელი.

5. შდრ. ყანობის ტობონიმიკა, შენიშვნა 37.

6. მთხრობლების განმარტებით, თითქოს მისი სრული სახელია ვე-
შაპთ წყარო. ხალხს შეუქმნია დაუჭერებელი ლეგენდა იმის თა-
ბაზე, თითქოს აქ მოკლეს ვეშაპი და ტობონიმიც ამასთან დაკავშირე-
ბით წარმოიქმნა.

7. ზექუა ყოფილა ჭუთელი ქალი, რომელიც დაუტანია ზეავს.
ხევსურული დიალექტით „დალუვა“ ამ შემთხვევაში ნიშნავს სიკვდილს,
დალუპავს. ამიტომ ზექუას სასიკვდილო ადგილს შეარქვეს ზექუა და-
ნალევი, რაც სიტყვა-სიტყვით ნიშნავს ზექუას სასიკვდილო-ს.

8. შდრ. ყანობის ტობონიმიკა, შენიშვნა 27.

9. მიწის ნაკვეთს, რომელიც მარიამ არაბულს სკერია, ხოლო სა-
სოფლო ფონდში გადასულა პატრონის სიკვდილის შემდეგ, ეწოდება
მარიემული, რაც ნიშნავს მარიამისეულს.

10. მდ. არაგვის (ჭუთის წყლის) მარჯვენა მხარეზე, სოფ. ჭუთის
პირდაპირ ერთ-ერთ კლდოვან კონცხზე შემორჩენილია ნასოფლარი,
რომელსაც ეწოდება მთრეხი. მთხრობლები ვარაუდობენ 30-მდე ნა-
სახლარს. აქ ყოფილა სოფ. მთრეხი, სადაც უცხოვრია მთრეხელს
ამავე სახელწოდების საგვარეულოსთან ერთად. მთრეხის გარშემო მდებ-
არე ადგილ-მამულს ჭუთის წყლის მარჯვენა მხარეზე ერქვა სამთ-
რეხლო, რომელიც ეკუთვნოდა მთრეხელებს.

მდინარის მხარე (მარცხენა) მხარე სკერია ვინმე დიმიტრს.
მთრეხელსა და დიმიტრს შორის მტრობა ჩამოვარდნილა ადგილის გა-
მო. ამ ორ გვარს ერთმანეთი უზოციათ შვილდისრებით. საბოლოოდ
მთრეხელს ცეცხლი წაუკიდებია დიმიტრის სახლ-კარისათვის. დიმიტ-
რები გადახვეწილან გაურკვეველი მიმართულებით. მათ ადგილებს
მთლიანად დაპატრონებიან მთრეხლები. დიმიტრთა ნასახლარები შე-
მორჩენილია სოფ. ჭუთის ზემოთ, აღმოსავლეთით.

შემდეგ ერთ-ერთ მთრეხელს შემოაკვდა არაგვის ერისთავების
მოურავი შიოლა დუდუშაური, ხოლო შიოლას მკვლელი მოკ-
ლეს შიოლას სახლიკაცებმა.

ხალხმრავალი და აღზევებული ღუდუშაურების საგვარეულოს ში-
შით მთრეხლებიც აქედან კახეთისაკენ გახიზნულან.

მთრეხელისა და დიმიტრის ყოფილ ადგილებს შემდეგ დაპატრო-
ნებიან ხევსურეთის სოფ. ზეისტეჩოდან მოსული არაბულები, რომელ-
თაც დაუარსებიათ სოფ. ჭუთა.

საყურადღებოა აღინიშნოს, რომ სოფ. მთრეხი იხსენიება გეოგრაფულ საყდრიშვილთა XV ს. საბუთში. ამ სოფლიდან სამების მძევლებად დასახლებული არიან ვარსილის ძე და საეკლესიო მძევლები (ქ. შარაშიძე, გვ. 272). ამ საბუთში ჯუთა არ იხსენიება, რაც იმ გარემოებაზე უნდა მიგვითითებდეს, რომ იმ დროს ეს სოფელი არ არსებობდა. ამიტომ სინამდვილეს უნდა ასახავდეს ხალხური გადმოცემა იმის შესახებ, რომ ჯუთა დაარსდა მთრეხის გაუკაცრიელების შემდეგ.

11. სოფ. ჯუთის ქვემოთ, მისგან სამხრეთით, ჯუთის წყლის ორსავე ნაპირზე შემორჩენილია ნაგებობათა ნაშთები, სადაც ადრე უცხოვრიათ მოხვეე მარსაგიშვილების წინაპრებს. ამ ადგილს ეწოდება მილო და ეკუთვნის სოფ. კარკუჩას. აქ ერთხანს თავისი ოჯახით დასახლებულა კაცისძველი ხევსური, სახელად წუნა. მას აქ გაუჩენია დიდძალი საქონელი, რომლის მოშლელად ჰყოლია მოჯამაგირე (ე. წ. სახლიშვილი). რამდენიმე ხნის შემდეგ წუნას ადგილ-სამყოფელისათვის მიუგნია მოსიხსლეს, მოჯამაგირე შეუსყიდია და მისი დახმარებით წუნა მოუკლავს. ამის შემდეგ ამ ადგილისთვის დაურქმევიათ ნაწუნები და ნიშნავს წუნას ნამყოფ ადგილს. ნაწუნები ისეთივე შინაარსის ტოპონიმი, როგორც მაგალითად, ნასოფლარი, — ნასახლარი, ნაცხოვრები და ა. შ.

12. ამ ტოპონიმის შინაარსს ხსნიან მთხრობლები იქ თბილი წყლის არსებობით.

13. შდრ. ფხელშე-გორისციხის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 52.

14. იხ. შენიშვნა 10.

15. აქ გამვლელი მორწმუნე კაცი თურმე იხოქებდა და პირველად იწერდა ღალანგურის წმინდა გიორგის ხატის სახელზე, რომელიც აქედან კარგად მოჩანს. ამიტომ შეურქმევიათ მისთვის საჩოქებელაჲ, რაც ნიშნავს დასაიხოქებელ ადგილს.

16. ამ სახელწოდებით აღინიშნება მთა და გადასასვლელი როშკისაკენ. ამ ტოპონიმის ხალხური ახსნა არ მოგვეპოვება. არ არის გამოცხადებული შესაძლებლობა, რომ ეს ნიშნავდეს ძელების მოსაპრელ ადგილს და აქ ოდესმე ყოფილიყო საძლეედ ვარგისი ტყე. სავარაუდებელია ისიც, რომ ამ ტოპონიმში იგულისხმებოდეს მწყემსთა საძილე ქედი. ერთი სიტყვით, აქ ჩვენ ისეთსავე ვარაუდს ვუშვებთ, როგორც ეს გვქონდა სოფ. ალმასიანში დამოწმებული ანალოგიური ტოპონიმის განმარტებისას (შდრ. ხევის სათავეების ტოპონიმიკა, შენიშვნა მ).

17. შდრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 3.

18. ყოილიან არის იგივე ყვაილიანი, ვინაიდან ხევსურული (და მოხეური) დიალექტით ყოილი ჰქვია ყვაილს. ყოილი აქვს ნახმარი მთელ რიგ შემთხვევაში ვაჟა-ფშაველასაჲ.

19. შარვანი ცოფილა კაცის სახელი. მიუთითებენ მისი ნასახლარის არსებობაზეც. ამეამად იქ დგას სალოცავი, რომელსაც ეწოდება შარვანელა.

20. შღრ. ხურთისის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 55.

21. კოშკისებრი მოყვანილობის კლდის შევრილისათვის შეურქმევიათ ეს სახელი, რამდენადაც კოშკს მთაში ეწოდება ციხე.

22. შღრ. ყანობის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 56.

23. შღრ. ხურთისის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 18.

24. შღრ. ხურთისის ტოპონიმიკა, შენიშვნა 18.

ТОПОНИМИКА ХЕВИ

Резюме

Хеви (дословно ущелье) представляет собой один из историко-этнографических районов горной Грузии, территория которого охватывает часть ущелья реки Терека от Крестового перевала до северного коридора Дарьяльского ущелья (сел. Верхний Ларс). В пределы Хеви входит также ущелье Сно, известное в литературе и под названием «Гудушаурсксе ущелье». По современному административному делению оба эти ущелья входят в Казбегский район Грузинской ССР.

Этноним грузин-горцев, проживающих в Хеви—мохеве — является производным от названия вышеуказанного района и означает жителя Хеви.

На территории Хеви вместе с мохевцами проживают и другие грузины-горцы, в частности хевсуры, компактно населяющие два селения Снойского ущелья Джута и Артхмо. Южная окраина Хеви, расположенная на подступах к Крестовому перевалу, в частности сс. Верхнее и Нижнее Ухати, Коби, Алмасиани, а также селения ущелья Трусо, заселено осетинами. В нижней части ущелья Терека, т. е. Дарьяльского ущелья, расположено село Гвелети, которое до 1944 года было заселено лишь ингушами; в настоящее время в нём проживают преимущественно мохевцы.

Настоящая работа содержит описание топонимики Хеви за исключением Труссовского ущелья, как несколько изолированного от Хеви. Изучение топонимики этого ущелья — дело будущего.

При описании названий местностей приняты во внимание изменения топонимики, происшедшие соответственно экономическим, социальным, политическим и культурным условиям развития изучаемого края.

Разорение сёл в прошлом, сдвиги в этническом составе селений, замена старых дорог новыми, превращение пашен в сенокосы, а сенокосов в пастбища, изменения флоры под культурным воздействием человека и т. д. вызвали соответствующие изменения в топонимике, в результате чего некоторые старые топонимы были преданы забвению, и заменены новыми, выражающими иное содержание. Поэтому, чтобы дать возможно полное описание топонимов в процессе их исторического развития, оно сделано по данным дореволюционного периода. Такое описание отражает реальную картину традиционных форм хозяйственной жизни и особенностей социального быта мохевцев, которые выражались главным образом в характере форм собственности на землю.

В топонимике Хеви нашли своё выражение названия пашен, сенокосов, пастбищ, лесных массивов и кустарников, родников и рек, дорог и тропинок, перевалов и вершины, скал, ледников и пещер, селищ, отдельных строений и развалин...

По народным преданиям удаётся вскрыть содержание определённой части топонимов, ибо в ряде случаев народные предания находят подтверждение в письменных источниках, в памятниках материальной культуры, со своей стороны способствуя более полному пониманию последних.

Большое значение приобретают некоторые топонимы для освещения этнической истории населённого пункта, форм взаимоотношений мохевцев с соседними горцами, особенностей духовной культуры и социальных взаимоотношений.

В отношении социального быта особо следует выделить топонимы, отражающие характер форм собственности. По подобным топонимам удаётся установить к какой собственности относился тот или иной участок земли — к семейной, патронимической или сельской, пути приобретения участка (покупка, обмен, захват), формы борьбы между социально возвышенной прослойкой и рядовыми общинниками, вообще уровень общественно-экономического развития в период формирования данного топонима. В этом отношении топонимика Хеви, под-

тверждая этнографический материал и данные письменных источников, содержит дополнительные сведения о наличии в Хеви, наряду с семейно-общинной собственностью, также патриархальной, сельско-общинной и храмовой, при господствующем положении частной собственности, а также факт владения определенной частью земель некоторыми фамилиями, выдвинутыми на верхние ступени социальной иерархии особенно в позднефеодальное время. Социальная борьба происходила в основном между такими фамилиями, как Гудушаури и Казбег с одной стороны и рядовым населением с другой. Некоторые особенности пережиточного порядка в сфере поземельных взаимоотношений были характерны для раннефеодальной ступени общественного развития, в условиях сохранения традиций, свойственных общинному быту.

Топонимика Хеви является ценным источником и для изучения взаимоотношений мохевцев с населением других районов Грузии, а также с горцами Северного Кавказа. В этом отношении наибольший интерес представляют наименования дорог и перевалов, с помощью которых можно выяснить систему коммуникации, связывавшую различные районы Кавказа. Характерным является наличие рядом с грузинскими топонимами, топонимов негрузинского происхождения (осетинских, вейнахских и т. д.), бытование которых отмечено в первую очередь в полосе непосредственного соприкосновения мохевцев с народами Северного Кавказа. Указанные явления замечаются в северной части Хеви, примыкающей к Дарьяльскому ущелью, которое непосредственно связывало Грузию с одной стороны с осетинским, а с другой с вейнахским миром, и в южной части, в частности в верховьях Хеви, откуда начинается ущелье Трусо, населённое осетинами. Вместе с тем грузинские топонимы встречаются за пределами современной государственной границы Грузии, что объясняется с одной стороны древнейшими влияниями Грузии на населения данной территории, а с другой более поздним поселением в этих местах (Верхнее и Нижнее Ларси, Чми, Балта) горцев Грузии, в частности мохевцев, мтиулов, гудамакарцев, ксанцев и т. д.

В связи с этим в топонимическое описание Хеви внесены и такие топонимы, которые находятся в настоящее время севернее Хеви, в частности на территории Осетии. В виду того,

что в верховьях Хеви расположено несколько осетинских селений, где бытуют топонимы в осетинском оформлении, для полноты описания в работу внесены и эти наименования местностей.

Работа состоит из предисловия и двух основных частей, первая из которых охватывает перечень (2085), а вторая содержит объяснение их содержания на основе анализа исторических источников и данных этнографии, а также фольклорных материалов и специальной литературы. Лингвистических экскурсов мы сознательно избегали в надежде, что этой стороной вопроса заинтересуются языковеды.

Топонимы рассмотрены в порядке их расположения по течению реки Терека. В соответствии с этим в первую очередь рассмотрена топонимика верховьев ущелья Хеви (Крестового перевала и его подступов), а затем топонимика Хеви от селения Каноби до селения Гвелети. Каноби расположено в четырёх км от Коби, на левом берегу реки Терека, а Гвелети — Дарьяльском ущелье, в восьми км от Казбеги. Большинство сёл, заселённых мохевцами (Каноби, Хуртиси, Пхелше, Горисцихе, Торниса, Ткаршети, Сиони, Гарбани, Гаиботени, Тоти, Арша, Паишети, Казбеги, Таргмани, Гергети, Цдо, Гвелети), расположено между двумя этими пунктами.

В третьем разделе работы представлена топонимика Дарьяльского ущелья, а в четвёртом топонимика ущелья Сно (сс. Ачхоти, Сно, Ахалцихе, Косели, Мигуда, Артхмо, Каркуча, Джута).

უემოკლებათა განმარტება

ბილ. — ბილივი

გამ. — გამოკვაბული

მდ. — მდინარე

მე. — მუნიციპალიტეტი

ნაკ. — ნაეკლესიარი

ნაკ. — ნაკოშკარი

ნასახ. — ნასახლარები

ნასოფ. — ნასოფლარი

სათ. — სათიბი

საძ. — საძოვარი

სახ. — სახნავე

სალ. — სალოცავი

სთრ. — სათრევი

ღვ. — ღვარცოფი

წყ. — წყარო

შე — მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის

მეი — მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის, I, II, III, 5. ბერ-

ძენიშვილის რედაქციით

მსკი — მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის

ქ. შარაშიძე — ქ. შარაშიძე, საქართველოს ისტორიის მასალები (XV-XVIII სს.).

„მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის“, ტ. 30, თბილისი, 1954

АКАК — Акты собранные Кавказской археографической Комиссией

შინაპარსი

შესავალი 3

ნაწილი პირველი

ხევის ტოპონიმიკური აღწერილობა	9
ხევის სათავეები	9
ალმასიანი	11
კობი	11
ჭემო და ზემო უხათი	12
თერგის ხეობა (ყანობიდან გველეთამდე)	13
ყანობი	14
ხურთისი	16
ფხელშე და ვორისციხე	18
ტორნისა	20
ტყარშეტი	21
სიონი	22
გარბანი	23
ვაიბოტენი	24
თოთი	25
არშა	26
ფანშეტი	26
ყაზბეგი და თარგმანი	27
გურგეტი	29
ცდი	33
გველეთი	34
დარიალის ხეობა	35
სნოს ხეობა	38
აჩხიტი	38
სნი	38
ახალციხე	39
ქოსელი	40
მიგულა	41
აბთხმო	41
კარკუჩა	42
წუთა	43

ნაწილი მეორე

ტოპონიმების შინაარსი (შენიშვნები)	ერყენსუქი
ხვეის სათავეები	ზიზლირძე
თერგის ხეობა (ყანობიდან გველეთამდე)	51
ყანობა	51
ხურთისი	65
ფხელე და ვორისციხე	74
ტორნისა	83
ტყარშეთი	85
სიონი	87
ვარბანი	90
ვაიბოტენი	92
თოთი	96
არშა	98
ფანშეთი	102
ვაზბეგი და თარგმანი	104
ვერგეტო	110
ცლო	135
გველეთი	137
ღარიღლის ხეობა	139
სნოს ხეობა	149
ინხოტი	149
სნო	149
აბალციხე	156
ქოსელი	160
მიგუდა	161
ართბო	161
ვარკუჩა	163
ქუთა	167
Топонимика Хеви. Резюме	171
შემოკლებათა განმარტება	175

დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
სარედაქციო-საგამომცემლო საბჭოს დადგენილებით

*

რედაქტორი ალ. რობაქიძე
გამომცემლობის რედაქტორი ელ. ქაჯაია
მხატვარი ვ. ხშალაძე
ტექნორედაქტორი ლ. ქვეციანი
კორექტორი რ. ფეიქრიშვილი

გაიყვანა წარმოებას 4.5. 1970; ხელმოწერილია დისამბეჭდად 29.12.70;
ქაღალდის ზომა 60×90^{1/16}; ნაბეჭდი თაბახი 11,25; სალრიცხო-საგამომცემლო
თაბახი 9,61; უე 01525; ტირაჟი 2000; შეკვეთა № 1152;
ფასი 97 კაპ.

გამომცემლობა «მეცნიერება», თბილისი 60, კერძოზოვის ქ., 15
Издательство «Мецниереба», Тбилиси, 60, ул. Кутузова, 15.

საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის სტამბა, თბილისი 60, კერძოზოვის 15
Типография Академии наук ГССР, Тбилиси, 60, ул. Кутузова, 15

Валериан Джамбулович Итонишвили

ТОПОНИМИКА ХЕВИ

კამომცემლობა „მენიერებამ“ გამოსცა შემდეგი წიგნები:

1. მ. გაფრინდაშვილი, კულტურისა და საზოგადოებრივი აზროვნების ისტორიის საკითხი ვ. ი. ლენინი ნაშრომებში, 1970, 38 კაბ.
2. ა. ლეჟავა, ქართველი და ჩრილოეთ კავკასიის ხალხების რევოლუციური თანამეგობრობა დენიკინელების წინააღმდეგ ბრძოლაში, 1970, 93 კაბ.
3. შ. ხანთაძე, აკადემიკოსი მარი ბროსე, 1970, 1 მან. 26 კაბ.

ფასი 97 კპ.

230/91

ქართული
ნაციონალური
ბიბლიოთეკა